

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΥΓΕΙΑΣ-ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: «ΙΣΤΟΡΙΑ, ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ»

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: «ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΪΚΗ - ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

ΟΝΟΜΑ: ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ

ΑΡ. ΜΗΤΡΩΟΥ: 7450822300009

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: κος Μουρούζης Ιορδάνης, Καθηγητής Φαρμακολογίας, Ιατρική Σχολή
ΕΚΠΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- 1) **Μουρούζης Ιορδάνης**, Καθηγητής Φαρμακολογίας, Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ
- 2) **Λάιος Κωνσταντίνος**, Δρ. Δρ. / Χειρουργός, Αρχαιολόγος, Ιστορικός της Ιατρικής
- 3) **Καραμάνου Μαριάννα**, Καθηγήτρια Επιστημολογίας, Ιστορίας και Ηθικής, Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ

**ΑΘΗΝΑ,
Νοέμβριος 2024**

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση των σπουδών μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορία, Ηθική και Κοινωνιολογία της Ιατρικής» του τμήματος της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στο διδακτικό, επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό, καθώς και στα μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης. Ιδιαίτερως, προς τον επιβλέποντα αυτής της διπλωματικής εργασίας, κο Μουρούζη Ιορδάνη, Καθηγήτη Φαρμακολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον κο Λάιο Κωνσταντίνο, Δρ. Δρ. / Χειρουργό, Αρχαιολόγο, Ιστορικό της Ιατρικής και την κα Καραμάνου Μαριάννα, Καθηγήτρια Επιστημολογίας, Ιστορίας και Ηθικής, της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για την επιστημονική τους καθοδήγηση, τις εποικοδομητικές υποδείξεις τους και την υποστήριξή τους από την αρχή έως και την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου, αλλά και στην εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στην οικογένειά μου, στον σύζυγό μου, Αναστάσιο Καλλιά, Ιατρό, για την αμέριστη στήριξή του όλα αυτά τα χρόνια και την ουσιαστική του συμβολή και αγάπη προς ό, τι κάνω, καθώς και στους δύο πολύτιμους θησαυρούς μας, τις κόρες μας, Γιούλα και Ξένια. Τις ευχαριστώ και τις δύο που αποτέλεσαν κομμάτι αυτών των σπουδών, αφού πολλές ήταν οι φορές που με συνόδευαν στα μαθήματα και μοιραζόμασταν τη γοητεία του να μαθαίνουμε μαζί νέα πράγματα μέσα από τις συζητήσεις μας που ακολουθούσαν και τους εύχομαι ολόψυχα να ακολουθήσουν και αυτές την πορεία της γνώσης και της αέναης δίψας για μάθηση, έχοντας κατά νου τα λόγια του μεγάλου Έλληνα ιστορικού Πλούταρχου: **«Το μυαλό δεν είναι ένα δοχείο που πρέπει να γεμίσει αλλά μια φωτιά που πρέπει ν' ανάψει».**

Αιμιλία Καραγιώργου

«...Να βρω βοτάνι δροσερό και την πληγή να γιάνω».
Ερωτόκριτος, Α 285⁹

*«Απ' αγαπά μελαχρινή, θέλει γιατρό κοντά του
για να του δίνει βότανα να γιαίνει την καρδιά του».*
Μαντινάδα

Περιεχόμενα

Σελ.

Εισαγωγή.....	5
<u>Γενικό μέρος</u>	
Η λαϊκή ιατρική κατά τα αρχαία χρόνια.....	6
Λαϊκή παράδοση.....	6
Αρχαία Ασκληπιεία, σανατόρια και τόποι λατρείας.....	6-13
Μυθικοί θεραπευτές.....	13-20
<u>Ειδικό μέρος</u>	
Λαϊκές επιστήμες.....	20-21
Λαϊκή ιατρική.....	21-30
Προφυλακτικές και θεραπευτικές αντιλήψεις.....	30-31
Θεραπευτικές μέθοδοι.....	31-33
Ιατρική επιστήμη και παραδοσιακή θεραπευτική.....	33-39
Γιατροσόφια στην παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας κατά τον 20 ^ο αιώνα» (κύηση, τοκετός, λοχεία, γαλουχία).....	39-46
Τα γιατροσόφια και ο μαγικός λόγος.....	46-49
Στοιχεία λαϊκής ιατρικής στην Κρήτη του 19 ^{ου} αιώνα.....	49-59
Αρρώστιες και γιατροσόφια στη Φολέγανδρο.....	59-65
Οι πρακτικοί γιατροί και γιάτρισσες της ελληνικής κοινωνίας τις περασμένες δεκαετίες.....	65-71
Τα βότανα.....	71-72
Τα βότανα στα ομηρικά έπη.....	72-77
Τα βότανα στη βυζαντινή ποίηση.....	77-81
Τα βότανα στην κρητική λογοτεχνία.....	81-86
Τα βότανα στο δημοτικό τραγούδι.....	86-88
Λαϊκά δίστιχα για βότανα.....	89-91
Τα γιατροσόφια και τα μαγιοβότανα σε νεοέλληνες ποιητές.....	91-95
Συμπεράσματα.....	96-98
Περίληψη.....	99
Abstract.....	100
Βιβλιογραφία.....	101-106

Εισαγωγή

Η λαϊκή ιατρική για αιώνες ολόκληρους αποτέλεσε, εκτός από πρακτική ίασης στην καθημερινότητα των ανθρώπων, και ένα συστατικό του πολιτισμού της χώρας μας. Μέσα από αυτήν διατηρήθηκαν αντιλήψεις και γνώσεις που ήταν απαραίτητες και αναγκαίες στους ανθρώπους των παραδοσιακών κοινωνιών. Ειδικά στα χρόνια που δεν υπήρχαν μέσα, η ιατρική οργάνωση ήταν ελλιπής και η τεχνολογία ανύπαρκτη, η παράδοση κατάφερε να εξασφαλίσει τη σιγουριά σε κρίσιμες καταστάσεις και σε στιγμές που οι άνθρωποι προσπαθούσαν να βρουν λύσεις για να θεραπευτούν και να επιβιώσουν. Γι' αυτό το λόγο μπόρεσαν να διατηρηθούν στοιχεία που υπήρχαν από τα αρχαία χρόνια και εξακολούθησαν να υπάρχουν ως και τις μέρες μας. Από τα στοιχεία αυτά, άλλα σχετίζονταν με πίστεις και πεποιθήσεις, άλλα με τεχνικές χειροπρακτικής και άλλα με παρεμβάσεις θεραπευτικής, μέσα από ουσίες της φύσης που είχαν φαρμακευτική δράση.

Η λαϊκή ιατρική αναπτύχθηκε μέσα από την παρατήρηση και την πρωτόγονη γνώση, αλλά και μέσα από την πίστη των ανθρώπων σε δυνάμεις φυσικές ή υπερφυσικές. Στην ιστορική πορεία της ενσωμάτωσε πολλές από τις αρχές της υποκρατικής ιατρικής, έχοντας παράλληλα επιδράσεις από τον ανατολικό, τον δυτικό και τον αρχαιοελληνικό κόσμο, καθώς και επιστημονικές γνώσεις που την βοήθησαν να εμπλουτίσει τα παραδοσιακά της μέσα με πολλά από αυτά που προσέφερε η ιατρική επιστήμη.

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι να καταδείξει τα ιστορικά στοιχεία του παρελθόντος που επηρέασαν ως και τις μέρες μας τη ζωή στις παραδοσιακές κοινωνίες της χώρας μας, αλλά και πως όλα αυτά τα στοιχεία επιβίωσαν μέσα από την παράδοση, δίνοντάς μας το αίσθημα μιας συνέχειας και σύνδεσης με τους προγόνους μας, τόσο σε επίπεδο πρακτικής θεραπείας, όσο και σε επίπεδο πολιτισμού μέσω των στοιχείων αυτών που εμπλούτισαν τη λαογραφία και την ιστορία του τόπου μας. Επιπλέον, μέσα από μαρτυρίες ανθρώπων που βρίσκονται ακόμα στη ζωή και περιγράφουν θεραπευτικές μεθόδους που εφαρμόζαν οικείοι τους τα περασμένα χρόνια, θα περιηγηθούμε νοερά σε κοινωνίες περασμένων δεκαετιών και σε διάφορες περιοχές της χώρας μας, για να μάθουμε πράγματα και καταστάσεις που εφαρμόζονταν, με σκοπό πάντα την ίαση και την καλυτέρευση της ζωή τους, αλλά και για να δούμε τις αλλαγές που επήλθαν στον τρόπο ζωής μας, με την ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης, αφήνοντας να ξεθωριάσουν σιγά σιγά τα στοιχεία εκείνα που για χρόνια αποτελούσαν τον μοναδικό τρόπο επιβίωσης των ανθρώπων.

Γενικό μέρος:

«Η λαϊκή ιατρική κατά τα αρχαία χρόνια»

Λαϊκή Παράδοση

Με τον όρο λαϊκή παράδοση εννοούμε τα στοιχεία εκείνα που προκύπτουν από τον λαϊκό πολιτισμό μας. Σ' αυτά ανήκουν τα ήθη και έθιμά μας, η γλώσσα, το ντύσιμο, τραγούδια και παραμύθια, προφορικές ή γραπτές παραδόσεις, αλλά και θρησκευτικές παραδόσεις. Μέσω της λαϊκής παράδοσης μεταδίδονται αξίες ηθικές, πολιτιστικές και καλλιτεχνικές, όπως επίσης κανόνες εθιμικού δικαίου που περνούν από τη μια γενιά στην επόμενη. Κάθε έθνος χαρακτηρίζεται από τον λαϊκό πολιτισμό του, από τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν και συγκροτούν τις παραδόσεις του και τις αξίες του και μέσα από αυτά προκύπτει η ταυτότητα που το χαρακτηρίζει.

Τι εννοούμε με τον όρο παράδοση; Παράδοση είναι η μεταβίβαση ιδεών συμπεριφορών, εθίμων ή αντιλήψεων από γενιά σε γενιά. Είναι οτιδήποτε κληροδοτείται στους απογόνους και διαμορφώνεται από τον απλό λαό ανάλογα με το πνευματικό και πολιτιστικό του επίπεδο. Διάφορα έθιμα, δοξασίες αντιλήψεις ή διδαχές, αλλά και πρακτικές ή δραστηριότητες, μεταδίδονται μέσω των γενεών και επαναλαμβάνονται.

Μπορούμε να διακρίνουμε τα ήθη, έθιμα και παραδόσεις του ελληνικού λαού σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτά που έχουν σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής, όπως η γέννηση, ο γάμος και ο θάνατος και

β) σε αυτά που αφορούν την οικιακή ζωή, την εργασία και τις ανθρώπινες ασχολίες, καθώς και τις διάφορες θρησκευτικές γιορτές κατά τη διάρκεια του έτους.

Η μελέτη αυτή θα ξεκινήσει με την αναφορά στα Ασκληπιεία, που ήταν θεραπευτήρια των ασθενών κατά τα αρχαία χρόνια και ανέπτυξαν τη νοσηλεία, που μπορεί μεν να είχε θαυματουργικό χαρακτήρα, στην ουσία ήταν, όμως, παροχή ιατρικών υπηρεσιών.

Αρχαία Ασκληπιεία, σανατόρια και τόποι λατρείας

Τα Ασκληπιεία ήταν ιερά και τόποι λατρείας του θεραπευτή θεού Ασκληπιού. Αποτελούσαν τα πρώτα «νοσοκομεία», θεραπευτήρια από όπου ξεκίνησε η μαγική ιατρική, η οποία κατέληξε να είναι η ιατρική, η πρακτική και η επιστημονική, αλλά και κέντρα ελληνισμού του ελληνικού χώρου και όλου του δυτικού πολιτισμού, τα οποία πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στην ελληνική περιφέρεια και στην ευρύτερη Μεσόγειο για περισσότερα από 1.000 χρόνια.

Στα Ασκληπιεία, εκτός από τον ίδιο τον Ασκληπιό, λατρεύονταν παράλληλα και ο πατέρας του Απόλλων, τα μυθολογικά παιδιά του Υγεία, Πανάκεια, Τελεσφόρος, Ιασώ, αλλά και τα θεωρούμενα φυσικά παιδιά του, ο Μαχάων και ο Ποδαλείριος. Αυτοί σύμφωνα με τον Όμηρο, ήταν γιατροί και πήραν μέρος στον Τρωικό πόλεμο ως αρχηγοί των στρατευμάτων πόλεων της Θεσσαλίας.

Η ίδρυση των πρώτων ιερών ναών προς τιμή του θεού Ασκληπιού πιθανολογείται γύρω στον 5^ο π.Χ. αιώνα. Οι ναοί αυτοί γίνονταν σε ειδικά επιλεγμένους χώρους, η φυσική ομορφιά των οποίων συνέβαλλε στη γρήγορη αποκατάσταση της υγείας των ασθενών. Ύστερα από τη μελέτη των ιαμάτων που περιγράφονται στις αναθηματικές πλάκες που ήρθαν στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη του Π. Καββαδία στο ιερό της Επιδαύρου, αλλά και από τα αρχαιολογικά ευρήματα σε πολλά Ασκληπιεία (κωδιές οπίου, ορειχάλκινα χειρουργικά εργαλεία κ.λπ.) προκύπτει ότι οι ιερείς - ιατροί αναλάμβαναν τη θεραπεία των πιστών με τη χρήση φαρμακευτικών ουσιών, φυσικών μέσων, όπως η κινησιοθεραπεία και οι μαλάξεις, αλλά και χειρουργικών επεμβάσεων. Όμως η ιατρική ήταν συνδεδεμένη με τη θρησκεία, έτσι οι ιερείς απέδιδαν αυτές τις πραγματικές θεραπείες σε θεϊκή επέμβαση, χωρίς να αποκαλύπτουν τις γνώσεις τους. Επομένως, τα Ασκληπιεία αποτέλεσαν την κύρια εστία ανάπτυξης της ελληνικής ιατρικής, στεγάζοντας τους πρώτους ασθενείς ως ιερά θεραπευτήρια, αναπτύσσοντας έτσι, παράλληλα την πρώτη νοσηλεία ασθενών, που είχε μεν θαυματουργικό χαρακτήρα, αλλά στην ουσία ήταν μια πραγματική παροχή ιατρικών υπηρεσιών (Καλαντζής, Λασκαράτος, 2003)

Στο αρχαίο Ελληνικό Πάνθεον, τρεις είναι οι κύριοι θεοί της Ιατρικής: ο Απόλλωνας ως Παίων, η Παλλάδα Αθηνά ή Υγεία και η Άρτεμις. Στα μεταγενέστερα έτη εμφανίστηκε στον ελληνικό κόσμο ένα μυστηριώδες πρόσωπο, το οποίο κατείχε την υπεράνθρωπη δύναμη της θεραπείας των ασθενειών, ο Ασκληπιός. Πιστεύεται ότι ο Ασκληπιός διδάχθηκε την ιατρική τέχνη από τον Κένταυρο Χείρωνα, που τον ανέθρεψε στο Πήλιο, έχοντας μόνιμο συνοδό του το φίδι. Η καταγωγή του Ασκληπιού εντοπίζεται στη Θεσσαλία και η αρχαιότερη θέση λατρείας του ήταν πιθανότατα η Τρίκκη. Στον Όμηρο γίνεται αναφορά στον Ασκληπιό μόνο ως γνώστη της ιατρικής τέχνης και στην Ιλιάδα γίνεται λόγος για του υιούς του, Μαχάονα και Ποδαλείριο, που χαρακτηρίζονται ως πατέρες της χειρουργικής και της νοσολογίας, αντίστοιχα.

Οι πρώτες μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού Ασκληπιού ανάγονται πιθανότατα τον 5^ο αιώνα π.Χ. Έτσι παίρνει τη θέση του ανάμεσα στους χθόνιους θεούς. Αυτό, ακόμα, προκύπτει και από τη μαντική φύση του και τα ιερά του λειτουργούσαν όχι μόνο ως θεραπευτήρια αλλά και ως μαντεία, αφού κατά τη διάρκεια της εγκοίμησης ο Ασκληπιός εμφανιζόταν στο όνειρο του ασθενούς αποκαλύπτοντάς του τη θεραπεία με χρησμό, την οποία, στη συνέχεια, ερμήνευε ο ιερέας.

Ο Ασκληπιός

Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν και άλλα ιερά που δεν ήταν αφιερωμένα αποκλειστικά στον Ασκληπιό και εφαρμοζόταν κυρίως η μέθοδος των ονείρων. Τα σημαντικότερα από αυτά ήταν το ιερό της Τιθορέας, το ιερό του Αμφιαράου και το ιερό του Τροφωνίου.

Το ιερό της Τιθορέας και μέγα εξυγιαντήριο βρισκόταν στη Φωκίδα. Περιβαλλόταν από μακρύ τείχος και πλησίον του δεν επιτρεπόταν η οικοδόμηση άλλων οικημάτων. Με αυτό επιτυγχανόταν η δημόσια υγιεινή και πρόνοια. Επιπλέον, εντός του ναού λατρεύονταν δύο διαφορετικές ιατρικές θεότητες, ο Ασκληπιός και η Αιγύπτια θεά Ίσιδα.

Στη θέση που σήμερα βρίσκεται ο Ωρωπός ήταν το ιερό του Αμφιαράου, ένα μαντικό θεραπευτήριο. Οι ασθενείς θεραπεύονταν από τον Αμφιάραιο κατά τη διάρκεια του ύπνου τους και αυτοί για να τον ευχαριστήσουν, του αφιέρωναν διάφορα αναθήματα. Αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως πολλά ανθρώπινα μέλη φτιαγμένα από χρυσό ή ασήμι. Στην παρακάτω εικόνα βλέπουμε μια σκηνή θεραπείας από το ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό, όπου εικονίζονται τα τρία στάδια της θεραπείας (Πετράκος, 1992).

Ανάθημα του Αρχίνου στο Αμφιαράειο, Ωρωπός. Πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Στον ναό εισέρχεται ο Αρχίνος και κοιμάται στο εγκοιμητήριο. Στον ύπνο του τον θεραπεύει το φίδι γλείφοντάς τον στον ώμο, όπως επίσης και ο θεός, ακουμπώντας στον ώμο του το χέρι, αλείφοντας ίσως κάποιο σκεύασμα ή κάνοντας κάποια χειρουργική επέμβαση.

Στην περιοχή της Λειβαδιάς, δίπλα σε ένα ποτάμι, ήταν χτισμένο το ιερό άλσος του Τροφωνίου. Φιλοτεχνημένο από τον Πραξιτέλη (395-330 π.Χ.), υπήρχε ένα άγαλμα του Ασκληπιού. Στο ιερό του ναού γινόταν μια μυστηριώδης ιεροτελεστία, που, σύμφωνα με γραπτά του Πausανία (110-180 μ.Χ.), είχε υποβληθεί και ο ίδιος. Ακόμα, όσοι επισκέπτονταν το ιερό του Τροφωνίου, σταματούσαν να γελούν στην υπόλοιπη ζωή τους, προκύπτοντας έτσι η φράση «ες Τροφωνίου μεμάντευται», που χαρακτήριζε τους αγέλαστους και συνοφρυωμένους ανθρώπους.

Τα Ασκληπιεία

Μετά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ. ιδρύθηκαν ναοί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, με το όνομα του Ασκληπιού. Επρόκειτο για θεραπευτήρια ή εξυγιαντήρια για εκείνα τα χρόνια, όπου εξασκείτο η ιατρική τέχνη με φυσικά μέσα, χειρουργικές επεμβάσεις και άλλες θεραπευτικές μεθόδους.

Τα πιο γνωστά Ασκληπιεία ήταν:

- Το Ασκληπιείο της Τρίκκης, το οποίο ήταν το αρχαιότερο , κατά τον Στράβωνα
- Το Ασκληπιείο της Συκιωνίας στην Τιτάνη, που το ίδρυσε ο υιός του Μαχάονα Αλεξάνορα
- Το Ασκληπιείο της Τιθορέας στη Φωκίδα, που ήταν αφιερωμένο στο όνομα του Αρχαγέτα Ασκληπιού
- Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, του οποίου κλάδοι θεωρούνται τα Ασκληπιεία των Αθηνών, της Κω, της Κνίδου, της Μεγαλούπολης στην Αρκαδία, της Δήλου, της Κυλλήνης, των Κεγχρεών
- Τα Ασκληπιεία της Μήλου, της Ρόδου, του Πειραιά, της Κορίνθου, της Λεβήνας στην Κρήτη

Ακόμα, ιδρύθηκαν τέτοια θεραπευτήρια και πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας, όπως το περίφημο Ασκληπιείο της Περγάμου στη Μ. Ασία, αλλά και τα Ρωμαϊκά Ασκληπιεία.

Το Ασκληπιείο της Κω

Το προσωπικό και οι κανόνες λειτουργίας των Ασκληπιείων

Ο Ιερέας του Ασκληπιού διοριζόταν από την πολιτεία ως ανώτατος άρχοντας, έχοντας διοικητικά και θρησκευτικά καθήκοντα. Αυτός συνοδευόταν από τους πυρφόρους, οι οποίοι είχαν ιερατική θέση αντίστοιχη των σημερινών διακόνων. Οι ιερείς-ιατροί είχαν πολύ σημαντικό ρόλο, με βασικότερο τον ρόλο του πρωθιερέως, που εφαρμόζε το σημαντικότερο μέρος της θεραπείας, διδάσκοντας παράλληλα και την ιατρική τέχνη. Οι διάφορες ιατρικές πράξεις εκτελούνταν από τους θεράποντες, ενώ οι θεραπείες των ασθενών καταγράφονταν από τους ιερομνήμονες. Οι νακόροι ή, αλλιώς, ζακόροι, ήταν συνήθως γυναίκες και φρόντιζαν ώστε να υπάρξει ευταξία στο θεραπευτήριο.

Οι άρρωστοι έπρεπε να ακολουθούν πιστά τους κανόνες της λατρείας, προκειμένου να βρουν τη θεραπεία από τον θεό. Ακόμα, ήταν χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με ένα παλιό νόμο, απαγορευόταν στις γυναίκες να γεννήσουν μέσα στο ιερό, όπως επίσης και ο ετοιμοθάνατος έπρεπε να μεταφερθεί έξω από αυτόν. Αυτές οι πράξεις έδειχναν τις ακραίες στιγμές της ανθρώπινης ύπαρξης και γι' αυτό δεν «ταίριαζαν» με την ιερότητα του χώρου (Καλαντζής, Λασκαράτος, 2003)

Η κάθαρση και η προετοιμασία του ασθενούς

Ο προσκυνητής έπρεπε να ακολουθήσει την ιερά οδό από τα Προπύλαια, για να πάει στον ναό του Ασκληπιού. Έπειτα, έπρεπε να σταθεί στην Ιερή Κρήνη και να χρησιμοποιήσει το νερό της, που απαιτούσαν οι κανόνες, προκειμένου να εξαγνιστεί. Κοντά βρισκόταν ο βωμός. Εκεί, καθήκον του προσκυνητή, σύμφωνα με τους κανόνες, ήταν να προσφέρει θυσία «τω Απόλλωνι και Ασκληπιώ». Μπορεί να απέδιδε φόρο τιμής στον Απόλλωνα, στον Ασκληπιό, όμως, αποδιδόταν το θαύμα. Η θυσία του βοδιού ήταν από πλούσιους, αλλά και οι φτωχότεροι προσέφεραν ό, τι μπορούσαν, όπως καρπούς ή γλυκίσματα και καλοδέχονταν από τον θεό. Όλα αυτά που θυσιάζονταν έπρεπε να τα καταναλώσουν μέσα στον χώρο του ιερού. Αφού ολοκληρωνόταν και η θυσία, ο επισκέπτης, διαμέσου του ιερού, συνέχιζε τον δρόμο του. Σε όλο το ιερό βρίσκονταν αφιερώματα, αγάλματα και επιγραφές από προηγούμενους επισκέπτες, έτσι ο πιστός μάθαινε για τις διάφορες ασθένειες, αλλά και τη θεραπεία με θαυμαστό τρόπο των άλλων ασθενών, ενώ παράλληλα προετοιμαζόταν και ο ίδιος, κυρίως ψυχολογικά, γι' αυτό που επρόκειτο να του συμβεί.

Επίσης, στην προετοιμασία του ασθενούς βασικό ρόλο έπαιζε η ενίσχυση της πίστης του, με σκοπό να ετοιμάσει την ψυχή του για να πλησιάσει τον θεό. Στον Θόλο, που βρισκόταν κοντά στον ναό και ήταν ένα κυκλικό οικοδόμημα, γίνονταν οι ιεροτελεστίες. Οι πιστοί ακολουθούσαν από τους ιερείς, οι οποίοι τους προκαλούσαν έξαρση θρησκευτική, για να παρουσιαστεί ο θεός στον ύπνο τους και να δεχτούν το θαύμα. Όλη αυτή την κατάνυξη την ενίσχυαν ακόμη περισσότερο οι παιανιστές, που ήταν ειδικοί αοιδοί και έψελναν ύμνους (Καββαδίας, 1900)

Η εγκοίμηση και η θεραπεία

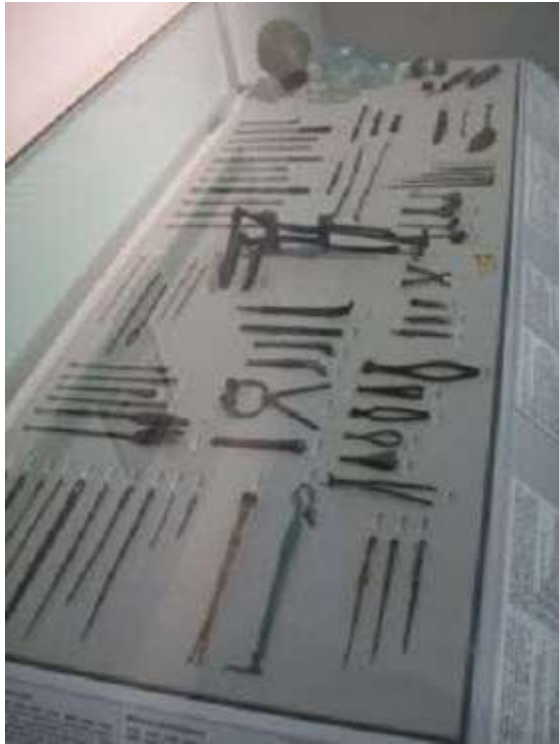
Η διαδικασία της εγκοίμησης ακολουθούσε μετά από τις ψυχικές δοκιμασίες του ασθενούς, ο οποίος συνοδευόταν από τους ιερείς στο Άβατο, που αλλιώς λεγόταν Άδυτο ή Εγκοιμητήριο. Μέσα σε αυτό το κτίσμα, ο ασθενής θα περνούσε τη νύχτα. Ο πιστός ξάπλωνε πάνω σε δέρμα ζώου και κοιμόταν. Ο θεός, που ερχόταν στο όνειρό του, έκανε το θαύμα και το πρωί ο άρρωστος ξυπνούσε θεραπευμένος. Έπειτα, έπρεπε να ευχαριστήσει τον θεό, προσφέροντας κάτι ανάλογο με την οικονομική του δύναμη. Οι πιστοί προσέφεραν αγγεία, χάλκινα ή πήλινα σκεύη, αγάλματα και ανδριάντες, αλλά και αναθηματικές επιγραφές, βωμούς και κρήνες.

Καθώς περνούσαν, όμως, τα χρόνια το ιερό της Επιδαύρου αλλά και τα άλλα Ασκληπιεία κινδύνεψαν να χάσουν την πελατεία τους, χάρη στην ανάπτυξη της Ιατρικής. Έτσι, υπήρξε αναγκαστικά εκσυγχρονισμός των ιερατείων, κρατώντας όλα τα τυπικά της λατρείας και τους ιερείς να «παίρνουν το ιστορικό» των ασθενών, προτρέποντάς τους να διηγηθούν τις παθήσεις τους. Οι ιερείς χρησιμοποιούσαν τις ιατρικές τους γνώσεις και ζητούσαν από τον ασθενή να παραμείνει στον ναό. Έτσι, το ιερό αναπτύχθηκε σε νοσηλευτικό ίδρυμα, χωρίς να μένει μόνο θρησκευτικό κέντρο. Αυτό οδήγησε σε δεύτερη ακμή τα ιερά, τον 2^ο αιώνα μ.Χ. Πολλοί προσκυνητές, ακόμα και τον 4^ο αιώνα μ.Χ. ελπίζοντας στην γιατρεία, πήγαιναν στο Άβατο για να κοιμηθούν.

Οι ασθενείς που επισκέπτονταν τα Ασκληπιεία είχαν δερματικά, ρευματικά, οφθαλμολογικά, ελαφρά χειρουργικά ή ψυχικά νοσήματα. Θα ήταν αδύνατο για έναν βαριά ασθενή να καταφθάσει σε ένα Ασκληπιείο, καθώς δεν θα άντεχε το ταξίδι μέχρι τον ναό.

Ανάλογα με τη φύση κάθε νόσου, αλλά και σύμφωνα με την προσωπικότητα του κάθε αρρώστου, εφαρμόζονταν οι αντίστοιχες θεραπείες. Οι ιερείς χρησιμοποιούσαν τις παρακάτω θεραπευτικές μεθόδους, προκειμένου να έρθει η ίαση του ασθενούς:

- α) λουτρά με θαλασσινό νερό πολλές φορές,
- β) διάφορα παρασκευάσματα από φυτά ή βότανα, όπως αλοιφές, βότανα, αφεψήματα, υπόθετα ή κολλύρια, που τα χρησιμοποιούσαν για συστηματική ή τοπική χρήση,
- γ) χειρουργικές επεμβάσεις,
- δ) κατάλληλη υγιεινή και δίαιτα,
- ε) κινησιοθεραπεία, μαλάξεις, χειροπρακτικές μεθόδους,
- στ) ξεκούραση και ψυχική γαλήνη
- ζ) τη «δια του λείχειν θεραπεία» χρησιμοποιώντας ιερά ζώα, όπως φίδια και σκύλους προκειμένου να γλείψουν την πάσχουσα περιοχή,
- η) πρόκληση ύπνου στον ιερό χώρο (εγκοίμηση), με τη βοήθεια κατάλληλων φυτικών ουσιών,
- θ) τη δύναμη της πίστης που είχε θεραπευτικό σκοπό.

Ιατρικά εργαλεία, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών

Οι αναθηματικές επιγραφές της Επιδαύρου καταδεικνύουν όχι μόνο τον νοσοκομειακό χαρακτήρα που είχαν τα Ασκληπιεία, αλλά και πολλά άλλα ευρήματα, όπως χειρουργικά εργαλεία, ανθρώπινα μέλη από πηλό, αναπαριστώντας θεραπευμένα μέλη του σώματος, κ.ά. Η Ελληνική Ιατρική αναπτύχθηκε μέσα σε αυτά, προσφέροντας ιατρικές υπηρεσίες και παρέχοντας νοσηλεία στους ασθενείς, διαφυλάττοντας και διαδίδοντας έτσι, το πνεύμα της ιατρικής επιστήμης (Χαριτωνίδου, 1978).

Μυθικοί θεραπευτές:

Στην αρχαία Ελλάδα, αποδίδονταν ιαματικές ιδιότητες, εκτός από τους θεούς του Δωδεκαθέου, και σε ημίθεους, σε ελάσσονες θεότητες, αλλά και σε μυθικούς ήρωες. Η παρέμβαση των θεών έχει συχνά μεταφυσικό χαρακτήρα, ενώ οι ήρωες θεραπευτές και οι ημίθεοι κάνουν παρεμβάσεις με διάφορους τρόπους. Έτσι βλέπουμε μυθικούς θεραπευτές να παίρνουν μέτρα υγειονομικά, να ασκούν πρακτικές χειρουργικές, να χρησιμοποιούν τα κατάλληλα βότανα ανάλογα με την περίπτωση, αλλά και να εφαρμόζουν τεχνικές ψυχοθεραπευτικές. (Ρηγάτος, 2014) Ακολουθούν μερικά παραδείγματα μυθικών θεραπειών, μαζί με καταγεγραμμένες αρχαίες πηγές, που φαίνονται οι θεραπευτικές παρεμβάσεις τους.

- **ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ**

Ο Τιτάνας Προμηθέας και θεός της φωτιάς, αψηφώντας τους θεούς, έκλεψε τη φωτιά και έμαθε στους ανθρώπους να τη χρησιμοποιούν. Επίσης, με σκοπό την επιβίωση, αλλά και τον βιοπορισμό τους, τους έμαθε τις τέχνες και τις επιστήμες, δίνοντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα στην ανθρωπότητα να δημιουργήσει τον πολιτισμό. Έτσι, τους έμαθε και την τέχνη της θεραπευτικής, η οποία στηριζόταν στην πλούσια χλωρίδα της γης (Ρηγάτος, 2014). Στην τραγωδία του Αισχύλου «Προμηθεύς Δεσμώτης», ο Προμηθέας μιλώντας στον χορό λέει τα εξής:

*«ΠΡ.: Τὰ λοιπά μου κλύουσα θαυμάση πλέον,
οἷας τέχνας τε καὶ πόρους ἐμησάμην.
Τό μὲν μέγιστον, εἴ τις ἐς νόσον πέσοι,
οὐκ ἦν ἀλέξῃμ' οὐδέν, οὔτε βρώσιμον
οὐ χριστόν, οὐδέ πιστόν, ἀλλὰ φαρμάκων
χρεία κατεσκέλλοντο, πρὶν γ' ἐγὼ σφίσιν
ἐδειξα κράσεις ἡπίων ἀκεσμάτων,
αἷς τὰς ἀπάσας ἐξαμύνονται νόσους...»
(Στίχοι 488-495)*

Το απόσπασμα αυτό αποδίδεται ως εξής από τον Τάσο Ρούσσο:

*«ΠΡ.: Ακούγοντας και τ'άλλα, θα σαστίσεις
ακόμα περισσότερο, ποιους τρόπους
σοφίστηκα, ποιες τέχνες. Πρώτα απ'όλα,
αν κάποιος αρρωστούσε, δεν υπήρχε
ζαρρωστικό κανένα, ούτε να φάει,
ουδέ να πιεί και ν'αλειφτεί, μα έτσι
δίχως αντίδοτο αργοσβήναν, ώσπου
τους έδειξα πραϋντικά βοτάνια
να σμίγουν, και μ'αυτά όλες τις αρρώστιες
να πολεμούνε.»*

(Ρούσσος, 1991)

Ακόμα, είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως από τον Προμηθέα δημιουργήθηκε ένα φυτικό είδος. Στάζοντας το αίμα του στη γη του Καυκάσου, έπειτα από τις επιθέσεις του όρνεου, βγήκε ο καυκασιανός κρόκος (Ρηγάτος, 2014).

- **ΕΡΜΗΣ**

Όταν η θεά Κίρκη μεταμόρφωσε τους συντρόφους του Οδυσσέα σε χοίρους, ο Ευρύλοχος, κλαίγοντας και τρομαγμένος, πήγε στον Οδυσσέα για να του το πει. Απερίσκεπτος ο Οδυσσέας και θέλοντας να αποκαταστήσει το δίκαιο κίνησε και ο ίδιος για να συναντήσει την Κίρκη. Στον δρόμο του, όμως, συνάντησε το θεό Ερμή, που ξέροντας τι θα ακολουθούσε, τον προφύλαξε, υποδεικνύοντάς του να χρησιμοποιήσει ένα μαγικό βοτάνι, το μάλυ, για να προστατευτεί από τη θείκη-μαγική δύναμη της

Κίρκης. Αυτό το βοτάνι ήταν λευκό λουλούδι και είχε μαύρη ρίζα και το γνώριζαν μόνο οι θεοί και κανένας θνητός.

«...ἀλλ' ἄγε δὴ σε κακῶν ἐκλύσομαι ἡδέ σαώσω·
τῇ, τόδε φάρμακον ἐσθλὸν ἔχων ἐς δώματα Κίρκης
ἔρχευ, ὃ κέν τοι κρατός ἀλάλκησιν κακὸν ἦμαρ.
πάντα δέ τοι ἐρέω ὀλοφώϊα δήνεα Κίρκης·
τεύξει τοι κυκεῶ, βαλέει δ' ἐν φάρμακα σίτω.
ἀλλ' οὐδ' ὥς θέλξει σε δυνήσεται· οὐ γάρ ἐάσει
φάρμακον ἐσθλόν, ὃ τοι δώσω...»

.....
«...ὥς ἄρα φωνήσας πόρε φάρμακον ἀργεῖφόντης
ἐκ γαίης ἐρύσα καί μοι φύσιν αὐτοῦ ἔδειξεν.
ρίζη μὲν μέλαν ἔσκε, γάλακτι δ' εἵκελον ἄνθος·
μῶλυ δέ μιν καλέουσι θεοί. χαλεπὸν δέ τ' ὀρύσσειν
ἀνδράσι γε θνητοῖσι· θεοὶ δέ τε πάντα δύνανται...»

κ 286-292,302-306

Η μετάφραση του Αργύρη Εφταλιώτη για αυτό το απόσπασμα είναι η εξής:

«Έμπα μ' ετούτο το καλό βοτάνι στα παλάτια
Της Κίρκης, κι από την κακή θα σε φυλάει την ώρα.
Όλες τις μαύρες τέχνες της θα σου τις πω εγώ τώρα.
Χυλό θα φτιάξει, και κακό βοτάνι θα του σμίξει.
Μα το καλό βοτάνι αυτό που δίνω, δε θ' αφήσει
Να πιάσουνε τα μάγια της...»

.....
«...Είπε, και τράβηξε απ' τη γης ο Αργοφονιάς βοτάνι
Και δίνοντάς το μού 'δειχνε το κάθε φυσικό του.
Η ρίζα του κατάμαυρη, το λούλουδο σα γάλα,
Μώλυ το λεν οι αθάνατοι, και δεν το ξεριζώνει
Άνθρωπος εύκολα· οι θεοί μπορούν όμως τα πάντα.»

(Εφταλιώτης, 1998)

Πολλοί ομηριστές αλλά και ιστορικοί της ιατρικής και της φαρμακευτικής έχουν γράψει για το μώλυ. Από μερικούς παρουσιάζεται ως άγριο απήγανο, από άλλους ως ένα είδος άγριου σκόρδου ή ως ένα άγριο κυκλάμινο που έχει μαύρο βολβό και άσπρο άνθος.

• ΝΥΜΦΕΣ

Σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία, οι Νύμφες ήταν θεότητες γυναικείες που προσωποποιούσαν τις θεϊκές δυνάμεις της φύσης. Νέες και ωραίες, ζούσαν στη φύση,

αγαπούσαν να χορεύουν και να τραγουδούν και βοηθούσαν τους ανθρώπους, κάνοντάς τους καλό. Επίσης, συμπαραστέκονταν και στους ασθενείς (Ρηγάτος, 2014).

Από τον Όμηρο μαθαίνουμε πως στους τάφους των ηρώων που πέθαιναν στις μάχες οι Νύμφες συνήθιζαν να φυτεύουν φτελιές. Ο Πρωτεσίλαος ήταν ο πρώτος νεκρός του Τρωικού πολέμου και ο τάφος του βρισκόταν κοντά στην πόλη Έλαιος της Θράκης. Ακόμα, φτελιές φύτεψαν οι Νύμφες και γύρω από τον τάφο του Ηετίωνα και των εφτά γιων του, που σκοτώθηκαν από τον Αχιλλέα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η φύτευση της φτελιάς δεν ήταν τυχαία. Η φλούδα και τα φύλλα της φτελιάς χρησιμοποιούνταν, σύμφωνα με τη «Φυσική Ιστορία» του Πλίνιου, για την επούλωση των τραυμάτων. Έτσι, ήταν φυσικό, με βάση την ανθρώπινη σκέψη, να ενισχύονταν αυτές οι ιδιότητες, αν το δέντρο βρισκόταν στον τάφο κάποιου που υπήρξε γενναίος πολεμιστής. (Γκρέιβς, 1998)

- **ΧΕΙΡΩΝ**

Ο Χείρων, ο «δικαιότερος των Κενταύρων», όπως τον αποκαλούσαν, ήταν δάσκαλος στη χρήση των βοτάνων. Από τη λέξη χείρ, το χέρι, δηλαδή, προέρχεται και το όνομά του, εξαιτίας της ικανότητάς του να θεραπεύει. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Χείρων είχε άριστη γνώση της ιδιότητας κάθε βοτάνου, τα οποία βρίσκονταν σε αφθονία στην περιοχή που ζούσε, στο Πήλιο. Η μητέρα του ήταν η Φιλύρα, η οποία ήταν Νύμφη του δέντρου φιλύρα, με θεραπευτικές εφαρμογές, ήδη από την αρχαιότητα. (Το γνωστό σε μας τίλιο ήταν τα άνθη της φιλύρας, γνωστή και ως φλαμουριά). Αυτή την τέχνη τη δίδαξε στις θυγατέρες του Ωκυρρόη και Ευίππη, αλλά και στον γιο του Απόλλωνα Ασκληπιό, μετέπειτα θεό της ιατρικής. Ακόμα, δίδαξε στον Αχιλλέα την κυνηγητική τέχνη, την ιππασία, τη δράση των βοτάνων και πως να περιποιείται τα τραύματα. Όμως, το ίδιο συνέβη και με όλους τους άλλους ήρωες που συμμετείχαν στις εκστρατείες της Ελλάδας, όπως την Τρωική και την Αργοναυτική. Αυτοί ήταν ο Πάτροκλος, ο Νέστορας, ο Πηλέας, ο Ιάσοντας και πολλοί άλλοι. (Ρηγάτος, 1980) Ο λαός της Μαγνησίας λάτρευε τον καλοκάγαθο Κένταυρο Χείρωνα, προσφέροντάς του μάλιστα, μέσα από ειδικές τελετές και τους πρώτους καρπούς της άνοιξης. Τα πιο γνωστά βότανα που πήραν το όνομά του ήταν το *χειρώνιον* και η *κενταύριος πόα*.

- **ΗΡΑΚΛΗΣ**

Ο Ηρακλής ήταν ένας από τους μεγαλύτερους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιαματική θεότητα, καθώς κάποιοι από τους άθλους του είχαν και σκοπό υγειονομικό. Για παράδειγμα, οι στάβλοι του Αυγεία καθαρίστηκαν, αφού η δυσοσμία που είχαν εγκυμονούσε πολύ σοβαρούς κινδύνους για την υγεία του πληθυσμού. Επίσης, σημασία υγειονομική είχε και ο άθλος του Ηρακλή με τις στυμφαλίδες όρνιθες. Αυτά τα ανθρωποφάγα πουλιά, που είχαν χάλκινα φτερά, νύχια και ράμφος, εθεωρείτο ότι ήταν δαίμονες του πυρετού και ο άθλος του Ηρακλή να τα εκδιώξει, τον χαρακτηρίζει ως ιαματική θεότητα και δικαίως. (Ρηγάτος, 2014). Θα μπορούσαμε να διαβλέπαμε σ' αυτά τα πουλιά τα κουνούπια που υπήρχαν στα έλη της Στυμφαλίας και τα οποία προκαλούσαν ελονοσία. Πιθανόν ο ήρωας, εκδιώχνοντάς τα, να αποξήρανε και το έλος.

Ακόμα, όταν ο Ηρακλής πέθανε και κατατάχτηκε στους αθάνατους, κατάφερε ως πνεύμα να επιτελέσει εκδουλεύσεις θεραπευτικές. Αυτό το βλέπουμε στο έργο του

Σοφοκλέους, τον «Φιλοκτήτη», όταν ο ήρωας παροτρύνει τον Φιλοκτήτη να ακολουθήσει τον Νεοπτόλεμο στην Τροία, αντιπαρέχοντας γι' αυτή την πράξη του τη θεραπεία από τις χρόνιες και βασανιστικές συνέπειες του παλιού φιδοδοαγκώματος. (Μαρκαντωνάτος, 1981)

*«ἐλθὼν δὲ σύν τῷδ' ἀνδρὶ πρὸς τό Τρωικόν
πόλισμα, πρῶτον μὲν νόσου παύσῃ λυγρᾶς...»
(Στίχοι 1423-1424)*

ή σε μετάφραση Γ. Μαρκαντωνάτου:
*«Όταν μαζί μ' αυτόν τον άνδρα έρθεις στην πόλη της Τροίας,
πρώτα θ' απαλλαγείς από την αρρώστια αυτή τη φρικτή...»*

Όμως ο Ηρακλής σχετίζεται και με μεγάλη ποικιλία βοτάνων. Υπάρχουν αναφορές από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, όπως από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο, τον Παυσανία, τον Διόδωρο τον Σικελιώτη κ.ά. που μας πληροφορούν ότι στη μυθολογία υπάρχει σύνδεση του Ηρακλή με διάφορα βότανα όπως το ηράκλειο, το νυμφαίο ηράκλειο, το ακόνιτο και τον υοσκύαμο. Μάλιστα, εμμέσως, θα μπορούσε το ακόνιτο ή αλλιώς το στριγγλοβότανο, να θεωρηθεί ότι το δημιούργησε ο Ηρακλής. Ο ήρωας είχε να εκπληρώσει έναν ακόμα άθλο, αυτόν που έφερε τον τρικέφαλο σκύλο Κέρβερο από τον κάτω κόσμο. Ο Κέρβερος, όσο τον τραβολογούσε ο Ηρακλής πάνω στη γη, γάβγιζε άγρια και αντιστεκόταν, αποστρέφοντας τα μάτια του από το φως της ημέρας, καθώς τον ενοχλούσε. Έτσι, όταν γάβγιζε, το σάλιο του που ήταν φαρμακερό, έπεφτε από τα τρία στόματά του στη γη και δημιουργήθηκε το φυτό ακόνιτο. Αυτό το φυτό, ακόμα και στις μέρες μας, ο κόσμος το λέει στριγγλοβότανο. (Γκρέιβς, 1998) Σύμφωνα με τον Γκρέιβς αυτό το βοτάνι το είχαν χρησιμοποιήσει Θεσσαλές μάγισσες, παρασκευάζοντας μια αλοιφή, που είχε την ικανότητα να μουδιάζει τα άκρα, δημιουργώντας έτσι την ψευδαίσθηση ότι όποιος άλειφε τα πόδια του με αυτή, ανασηκωνόταν και δεν πατούσε στη γη.

Ακόμα, ο Ηρακλής είχε ανακαλύψει και άλλα βότανα φαρμακευτικά, όπως για παράδειγμα το ηράκλειο ή αλλιώς ρίγανη. Στο έργο του Πλίνιου, «Φυσική Ιστορία», μαθαίνουμε ότι το σιδηροηράκλειο θεράπευε κάθε πληγή που είχε προκληθεί από σίδηρο. Είχε κόκκινα λουλούδια και το κοτσάνι του ήταν λεπτό. Επίσης, η δαιμοναριά ή ο υοσκύαμος μπορούσε να προκαλέσει τρέλα και ζάλη, ενώ το νυμφαίο ηράκλειο πήρε την ονομασία του από κάποια νύμφη που την είχε εγκαταλείψει ο Ηρακλής και αυτή από τη ζήλια της πέθανε. (Γκρέιβς, 1998)

• ΑΝΤΙΚΥΠΕΟΣ

Η ζωή του Ηρακλή ήταν πολυτάραχη. Στο έργο του Ευριπίδη «Ηρακλής μαινόμενος» ο ήρωας εμφανίζει μία ψυχική διαταραχή, με χαρακτηριστικά μανίας. Και πάλι, όμως, η χρήση των βοτάνων τον θεράπευσαν από την ψυχική του νόσο. Υπάρχει μία εκδοχή που λέει ότι η Μήδεια έδωσε στον Ηρακλή τα βότανα για να θεραπευτεί. Σύμφωνα,

όμως, με μια άλλη, ο Αντικυρέας ή Αντικύρεος ήταν ο θεραπευτής του Ηρακλή. Αυτό το μυθικό πρόσωπο ήταν ο ιδρυτής της πόλης Αντίκυρα, της ομώνυμης περιοχής που βρίσκεται στη Φωκίδα. Στην περιοχή αυτή βρισκόταν σε αφθονία ο *ελλέβορος*, το δραστικό φάρμακο με το οποίο ο Αντικυρέας θεράπευσε τον Ηρακλή.

- **ΠΟΛΥΙΔΟΣ**

Ο Ηρακλής, όταν κάποια φορά περιπλανιόταν στην Πελοπόννησο, ήταν μεθυσμένος και βίασε την Αυγή, που ήταν παρθένος ιέρεια της Αθηνάς στην Τεγέα. Η Αυγή γέννησε τον Τήλεφο. Υπάρχουν πολλές εκδοχές για αυτά που ακολούθησαν. (Ρηγάτος, 1999) Μία από αυτές μας πληροφορεί ότι η Αυγή και ο Τήλεφος νεογέννητος, αφού κλείστηκαν σε ένα κιβώτιο, ρίχτηκαν στη θάλασσα, βγαίνοντας σώοι στην ακτή της Μικράς Ασίας. Εκεί ο Τήλεφος υιοθετήθηκε από τον βασιλιά Τεύθρα, ο οποίος παντρεύτηκε και την Αυγή. (Γκρέιβς, 1998) Όταν κάποτε ο Τεύθρας σκότωσε τον αγαπημένο αγριόχοιρο της Αρτέμιδας, ενώ κυνηγούσε στο όρος Θράσυλλο, εκείνη για να τον τιμωρήσει, τον γέμισε λέπρα και του σάλεψε τα λογικά. Όμως, η μητέρα του η Λυσίππη, μπόρεσε να ηρεμίσει τη θεά και να επιτρέψει τη θεραπεία του Τεύθρα. Η θεραπεία επιτεύχθηκε με το *αντιπάθιον*, ένα βότανο που υπήρχε σε αφθονία στο όρος Θράσυλλο, στη περιοχή της Περγάμου, όπως μαθαίνουμε από τον Πλούταρχο στο έργο του «Περί ποταμών», που μας διασώζει τον μύθο.

Ο Πολύιδος χρησιμοποιούσε διάφορα βοτάνια που με τις θεραπευτικές τους ιδιότητες, μπορούσαν να αναστηθούν ακόμα και οι νεκροί, σύμφωνα με τη μυθολογία. Ο βασιλιάς Μίνωας είχε κλείσει τον Πολύιδο στον λαβύρινθο, ώσπου να βρει τον Γλαύκο. Όταν, όμως ο Πολύιδος τον βρήκε νεκρό, ο βασιλιάς του απαίτησε να τον αναστήσει. Ο Πολύιδος μέσα στον τάφο, αναγκάστηκε να σκοτώσει ένα φίδι. Τότε, το ταίρι του φιδιού βγήκε από τον τάφο και έπειτα ξαναγύρισε, έχοντας στο στόμα του ένα βοτάνι, με το οποίο κατάφερε να αναστήσει το νεκρό φίδι, αφού πρώτα του ακούμπησε το βοτάνι πάνω του. Έτσι κατάφερε και ο Πολύιδος, ο μυθικός αυτός θεραπευτής να αναστήσει και τον Γλαύκο και να βγουν μαζί στον κόσμο ξανά. (Γκρέιβς, 1998)

- **ΜΗΔΕΙΑ**

Η Μήδεια, εκτός από πριγκίπισσα, (κόρη του βασιλιά της Κολχίδας, Αιήτη και ανιψιά της Κίρκης), ήταν και ιέρεια της θεάς Εκάτης. Είχε πολλές γνώσεις στη μαγεία, αλλά και τη θεραπευτική τέχνη, χρησιμοποιώντας διάφορα βότανα, προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς της. Προκειμένου να βοηθήσει τον Ιάσωνα, για να καταφέρει να πάρει το χρυσόμαλλο δέρας, η Μήδεια χρησιμοποίησε τις βοτανολογικές της γνώσεις και τα τεχνάσματά της, δίνοντάς του το χυμό του καυκασιανού κρόκου, που είχε φυτρώσει από το αίμα του Προμηθέα, για να προστατευτεί από την πύρινη ανάσα των ταύρων. Έτσι, ο Ιάσωνας κατάφερε να ζήσει τους ταύρους χωρίς να πάθει κανένα κακό, αφού πρώτα είχε αλειφτεί με αυτό τον χυμό. Αυτό το βότανο, γνωστό και ως *κολχικόν το φθινοπωρινόν* (*Colchicum autumnale*), ήταν μοναδικό στη θεραπεία της ουρικής αρθρίτιδας (ποδάγρας), έχοντας, όμως, και σημαντικές παρενέργειες, συντελώντας στην κακή φήμη του κολχικού. Ακόμα, χρησιμοποιώντας τον χυμό από τα κλαδιά του άρκευθου, που είχε υπνωτική δράση, κατάφερε να κοιμήσει τον φύλακα του δέρατος, ενσταλάζοντάς τον στα μάτια του δράκου. Τέλος, η Μήδεια κατάφερε να θεραπεύσει

όλους τους τραυματισμένους Αργοναύτες που είχαν καταδιωχθεί και πληγωθεί από τους Κόλχους, όταν αυτοί φεύγοντας, πήραν μαζί τους το δέρας.

Ο Ευριπίδης γράφει χαρακτηριστικά για αυτή τη μάγισσα, θεραπεύτρια της Κολχίδας, που ήταν τόσο χρήσιμη αν ήταν φίλη, όσο και πολύ επικίνδυνη αν ήταν εχθρά:

«βαρεῖαν ἐχθροῖς καί φίλοισιν εὐμενῇ.»
(Στίχος 809)

Η Μήδεια, όσους ήθελε να τους ευεργετήσει, τους προσέφερε ίαση με τα κατάλληλα φάρμακα,

«Φάρμακα πόλλ' ἔψουσ' ἐπὶ χρυσείοισι λέβησιν»
(Στίχος 18)

Αλλά, για αυτούς που μισούσε, μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα φάρμακα με καταστροφικό τρόπο, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Κρέοντα και της κόρης του, για την οποία την είχε αφήσει ο Ιάσωνας.

*«Ὅλωλεν ἡ τύραννος ἀρτίως κόρη
Κρέων θ' ὁ φύσας φαρμάκων τῶν σῶν ὕπο.»*
(Στίχοι 1125-1126)

Έτσι, βλέπουμε τον αγγελιαφόρο να της ανακοινώνει ότι πριν λίγο πέθανε η κόρη του άρχοντα, καθώς και ο Κρέων που τη γέννησε, εξ αιτίας των φαρμάκων των δικών σου. Ακόμα, προκειμένου να μη χάσει το θρόνο ο γιος της που είχε αποκτήσει με τον Αιγέα, προσπάθησε να φαρμακώσει και τον Θησέα.

Σύμφωνα με την παράδοση, η Μήδεια χρησιμοποιούσε το βότανο ακόνιτο για να επιτύχει τις δηλητηριάσεις της. Αυτό το βότανο, που φύτρωνε σε άγριους και γυμνούς βράχους, είχε δημιουργηθεί από το σάλιο του Κέρβερου. (Γκρέιβς, 1998) Όμως, είχε γνώση και άλλων βοτάνων, με διαφορετικές ενδείξεις, όπως αυτό που βοήθησε τον Ηρακλή, θεραπεύοντάς του τη μανία που του είχε στείλει η Ήρα και τον είχε κάνει να σκοτώνει τα παιδιά του.

• ΑΧΙΛΛΕΑΣ

Ο Κένταυρος Χείρων ήταν ένας σοφός δάσκαλος, που δίδαξε στον Αχιλλέα, τον ήρωα του Τρωικού πολέμου, τη θεραπευτική τέχνη. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση σε αγγείο του Σωσία, το 50 π.Χ., εμπνευσμένη από την Ιλιάδα, που δείχνει τον Αχιλλέα να περιποιείται τα τραύματα του Πατρόκλου. Επίσης, από τον Αχιλλέα, θεραπεύτηκε και ο Τήλεφος, ο γιος της Αυγής. Ο Τήλεφος παρακαλούσε για τη θεραπεία του, η οποία έπρεπε να γίνει με το ίδιο όπλο που είχε πληγωθεί. Έτσι, ο Αχιλλέας πήρε ξέσματα από τη σκουριά που είχε το δόρυ του και τα έριξε πάνω στην πληγή. Αμέσως μετά τοποθέτησε το βότανο *αχίλλειον*.

Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, το βότανο αχίλλειον ή αχίλλεια υπάρχει σε πολλά είδη αυτοφυή. Στη λαϊκή παράδοση το συναντάμε να χρησιμοποιείται ως επίθεμα, προκειμένου να σταματήσει η αιμορραγία, σε πληγές που είχαν προκληθεί από κάποιο μεταλλικό όργανο. (Ρηγάτος, 2014)

Ο Αχιλλέας επιδένει το τραύμα του Πάτροκλου, ερυθρόμορφο κύπελλο του Σωσία, 550-475 π. Χ., μουσείο Βερολίνου.

Ειδικό μέρος:

Λαϊκές επιστήμες

Τις λαϊκές επιστήμες τις γέννησε η ανάγκη να κερδηθεί το φυσικό περιβάλλον, προς όφελος, φυσικά, του ανθρώπου. Όμως, οι γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου ήταν τέτοιες που αναπόφευκτα οι αρχαϊκές αυτές επιστήμες ακούμπησαν και πάνω στη μαγεία. Ως λαϊκές επιστήμες χαρακτηρίζονται κυρίως η μετεωρολογία, η λαϊκή ιατρική, η αστρολογία, η μαντική και η μαγεία στις ποικίλες εφαρμογές της.

Στην παραπάνω σειρά βλέπουμε και μία κλιμάκωση. Η μετεωρολογία είναι η πιο ρεαλιστική λαϊκή γνώση. Βασίζεται στην άμεση και αντικειμενική παρατήρηση. Παρόλα αυτά, δε μπορούσε να αποκλειστεί ολότελα από τις μετεωρολογικές παρατηρήσεις και η παντοδύναμη δεισιδαιμονία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη λαϊκή πρόληψη, ο κομήτης προαγγέλλει «κατά τους μετέπειτα χρόνους» «θανάτους βασιλέων ή μεγιστάνων, αιμάτων χύσεις», όπως και στην αρχαιότητα προμηνούσε «πνεύματα και αυχμούς». Αντίθετα, είναι οξυδερκής φυσική παρατήρηση η πρόβλεψη βροχής από τον καπνό που βγαίνει, αλλά ξαναμπαίνει στο σπίτι: η ατμόσφαιρα είναι γεμάτη από υδρατμούς, κορεσμένη.

Η ιατρική βρίσκεται κάπου στη μέση, ανάμεσα στην ορθή λογική παρατήρηση και στη μαγεία. Βλέπουμε να υπάρχει αποτελεσματικότητα μέσα από πρακτικές, μεθόδους, πλήθος βοτάνων, αλλά και από αρχές, όπως η ομοιοπαθητική. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι η ομοιοπαθητική δε γίνεται αποδεκτή από την κλασική ιατρική και η

αναφορά στη διπλωματική εργασία γίνεται για ιστορικούς λόγους. Η ομοιοπαθητική διασπάται από τους λαογράφους και εθνολόγους σε δύο κατηγορίες. α) Η μία ήταν η θεραπεία «κατά το όμοιο ή ανάλογο», «γλωσσικώς ή πραγματικώς», π.χ. το δάγκωμα φιδιού θεραπεύεται με φυτό, που μοιάζει το στέλεχός του με φίδι (φιδόχορτο) και το αντίστροφο: σε μυρμηγκιές συνιστούσαν για φάρμακο να βάζουν επάνω τους μυρμήγκια τυλιγμένα σε πανί. β) Την άλλη κατηγορία αποτελούσε η θεραπεία κατά την αρχή «ο τρώσας και ιάσεται», δηλαδή, αυτός που σε πλήγωσε θα σε γιατρέψει. Για παράδειγμα, στο δάγκωμα σκορπιού χρησιμοποιούσαν αλοιφή παρασκευασμένη από σκορπιό καμένο και τριμμένο.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τελικά, χάνεται η ορθολογική βάση της αναλογίας, της φυσικής συγγένειας των στοιχείων. Η φυσική γίνεται μεταφυσική ή, έστω, και μεταφυσική. Με αυτό τον τρόπο, συγγέονται τα ωφέλιμα με τα άσχετα, τα χρησιμοποιούμενα πράγματα με τον τρόπο της χρησιμοποίησής τους, συγγέονται τα πράγματα με τις ιδέες, δηλαδή με τα εξωτερικά, ανόργανα απεικασμάτά τους. Αυτό το παρατηρούμε στο παράδειγμα με το φιδόχορτο. Αν η ουσία του φιδιού έχει κάποια θεραπευτική σχέση με το δάγκωμά του, το χορτάρι, που μοιάζει με το φίδι, δεν μπορεί, κανονικά, να έχει. Κι όμως: «ξέρω απ' τη μάνα μου το φιδόχορτο, που το τρώς και δε σε φαρμακώνει του φιδιού το δάγκωμα. Δίνω από το χορτάρι στους χωριανούς και τους γλιτώνω απ' τα φίδια. Για κείνους που δεν πιστεύουν, έχω τα φίδια μαζί. Τα πιάνω στα χέρια μου, τ' αφήνω να μου δαγκάνουν τα κρέατα χωρίς κανένα φόβο, γιατί έχω φάει από πρώτα εγώ το φιδόχορτο». Στο δίστιχο του Γεώργιου Δροσίνη φαίνεται η επιθυμία του ανθρώπου να αντιμετωπίσει πρακτικά και ιδεολογικά, με κάθε τρόπο, τα φίδια, που ήταν αλλά και παραμένουν ένας επικίνδυνος σύνοικος του ανθρώπου των αγρών. «Εδώ είναι το φιδόχορτο, της μαύρης γης βοτάνι, κι όπου το φάει τρεις φορές φίδι δεν τόνε πιάνει».

Η συνταγή είναι όπως εκείνη για το σκορπιό, τον αληθινό. Εδώ βλέπουμε να παίζεται ένα θέατρο, όπου τα βοτάνια παριστάνουν τα φίδια, με σκηνοθέτη φυσικά, τον ανεξάντλητα θεατρικό άνθρωπο: «είναι τριμμένο σκόνι. Παίρνεις πέντε έξι πρέζες στο νερό, στο γάλα, στο κρασί ή έτσι στεγνές καταπίνεις το πρωί νηστικός, τρεις μέρες στην αράδα». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό είναι παραλογισμός, αλλά και το θέατρο, στο βάθος, είναι παραλογισμός. Ο ηθοποιός αποφασίζει και παύει να είναι ο εαυτός του. Γίνεται ένας άλλος, εντελώς διαφορετικός από τον εαυτό του. Έπειτα επιστρέφει στον εαυτό του, στα λόγια του, τις κινήσεις και τις σκέψεις του.

Λαϊκή ιατρική

Η λαϊκή ιατρική ή αλλιώς παραδοσιακή ιατρική αναφέρεται σε όλα αυτά τα στοιχεία που περιλαμβάνουν ιατρικές πρακτικές μέσα από παραδοσιακούς τρόπους, έτσι όπως αναπτύχθηκαν με την πάροδο των χρόνων και χρησιμοποιήθηκαν από τη μία γενιά στην άλλη, μέσα από τις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές διαφόρων κοινωνιών. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) ορίζει την παραδοσιακή ιατρική ως «το σύνολο των γνώσεων, δεξιοτήτων και πρακτικών που βασίζονται στις θεωρίες, τις πεποιθήσεις και τις εμπειρίες των ιθαγενών διαφορετικών πολιτισμών, εξηγήσιμες ή

μη, που χρησιμοποιούνται επίσης για τη διατήρηση της υγείας, όπως στην πρόληψη, διάγνωση, βελτίωση και θεραπεία σωματικών και ψυχικών ασθενειών. Ακόμα, μπορούν να συμπεριληφθούν τα ξόρκια, οι επωδές και οι γητειές, αποτελώντας πολύτιμο υλικό της λαογραφίας, καθώς συνδέονται με τις δοξασίες του λαού μας και σχετίζονται με τη μυθολογία και τις θρησκευτικές συνήθειες και πεποιθήσεις. Χάριν στη δύναμη των λέξεων, που πολλές φορές, μάλιστα, μπορεί να είναι και δυσνόητες, τα ξόρκια, οι γητειές ή οι επωδές, αποτελούσαν ισχυρότατο μέσο θεραπείας ασθενειών, τόσο των ανθρώπων, όσο και των ζώων.

Γητειά:

Από την αρχαιότητα ακόμα, τότε που δεν υπήρχαν φάρμακα, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ό, τι τους έδινε η φύση και σε συνδυασμό με το μυαλό τους προσπαθούσαν να αποτρέψουν κάθε κακό που τους παρουσιαζόταν μέσα από τα ξόρκια και τις γητειές. Οι γητειές, που θεωρούνταν μικρές τελετές λαϊκής μαγείας, αποτελούσαν ιδιαίτερα αρεστούς τρόπους απομάκρυνσης του κακού. Έχουν διασωθεί χιλιάδες, ενώ για πολλούς, παραμένουν ακόμα και σήμερα δημοφιλείς. Η λέξη γητειά, παράγεται από το ρήμα γοητεύω. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι με τα λόγια της γητεύτερας, μπορούσαν να θεραπευτούν κάποιες παθήσεις ή ασθένειες, καθώς με αυτό τον τρόπο «γοητεύονταν» κάποιες μυστηριώδεις δυνάμεις. Υπάρχει, όμως και μία άλλη εκδοχή για την ετοιμολογία της λέξης γητειά, αφού μπορεί να γραφτεί και με «υ», δηλαδή, γυτειά και θέλει την έννοια της να προέρχεται από τις γύφτισσες, επειδή οι γυναίκες αυτής της ράτσας ασχολούνται περισσότερο με κάθε λογής μαγικά ή ξόρκια. Επίσης, χαρακτηριστικό των γητειών είναι ότι είναι σχετικά απλές, καθώς πιστευόταν ότι έτσι θα είναι και περισσότερο αποτελεσματικές. Ακολουθούν μερικά παραδείγματα του πώς οι άνθρωποι συμβούλευαν άλλους ανθρώπους, μέσα από διάφορες γητειές, προκειμένου να έχουν καλό και να αποφύγουν κάτι κακό.

- «Για να σταματήσετε τους οικογενειακούς τσακωμούς, μην ξεχνάτε να ραίνετε συχνά-πυκνά το σπίτι με άνθη σταριού.»
- «Με λίγες μαργαρίτες στο νερό του μπάνιου σας θα εμπνεύσετε το σεβασμό και τον θαυμασμό όλων σας.»
- «Αν είστε γυναίκα φορέστε λίγη αποξηραμένη δάφνη πάνω σας και θα εξασφαλίσετε μια μακροχρόνια και ευτυχισμένη σχέση.»
- «Αν πάλι θέλετε έναν καλό σύζυγο και όχι μια απλή σχέση, ραντίστε τις γωνίες του σπιτιού σας με φρέσκια μαντζουράνα και φροντίστε να την ανανεώνετε πριν μαραθεί.»
- «Αν θέλουμε να αναγκάσουμε κάποιο πρόσωπο που βρίσκεται μακριά μας να κάνει αυτό που θέλουμε, κρατάμε σφιχτά στη χούφτα μας λίγα γαρύφαλλα καθώς φέρνουμε τη μορφή του στη σκέψη μας. Λέγεται ότι σε λίγη ώρα μονάχα το ζητούμενο θα έχει επιτευχθεί.»
- «Για να αληθέψουν οι ευχές μας μπορούμε: α) να κάψουμε μερικά αποξηραμένα φύλλα δάφνης στην κρεβατοκάμαρά μας, και πριν περάσουν επτά ημέρες όλα τα όνειρά μας θα πραγματοποιηθούν, β) να βάλουμε λίγη λεβάντα κάτω από το μαξιλάρι μας πριν κοιμηθούμε ενώ συγχρόνως θα σκεφτόμαστε

την επιθυμία μας. Εάν ονειρευτούμε κάτι σχετικό, τότε όντως αυτή θα αληθεύσει, γ) γράφουμε αυτό που επιθυμούμε σε ένα κομμάτι χαρτί, το τυλίγουμε καλά και το σφραγίζουμε με κόκκινο κερί. Το κρύβουμε σε ένα σημείο του σπιτιού λέγοντας: «Χάρισέ μου σήμερα μιαν ευχή, μια μεγάλη ευχή, μια μικρή ευχή, μια λεπτούλα ευχή, μια τεράστια ευχή. Μιαν ευχή από δω, μιαν ευχή από κει, γρήγορα παντού να μεγαλώνει, χάρισέ μου την ευχή για να χαρώ.» Κάθε τρεις ημέρες μεταφέρουμε το φυλαχτό σε άλλο σημείο του σπιτιού επαναλαμβάνοντας το ξόρκι και όταν η επιθυμία μας αληθεύσει, το καίμε...» (Ρηγάτος, 2007)

Ξόρκια:

Το ξόρκι είναι μία φόρμουλα που μπορεί να ειπωθεί, να τραγουδηθεί ή να ψαλθεί με σκοπό να δημιουργήσει ένα μαγικό αποτέλεσμα σε ένα άτομο ή αντικείμενα. Συνήθως, αποτελεί διαδικασία διάφορων τελετουργικών ή προσευχών και συναντάται στον κόσμο της μαγείας, όπου ερμηνεύονται από μάγισσες ή μάγους. Ξόρκια και γητείες συναντάμε στα παραμύθια, τη λαογραφία αλλά και τη μεσαιωνική λογοτεχνία.

Η λατινική λέξη *incantare*, που σημαίνει «αγιαζώ με ξόρκια, γοητεύω, μαγεύω» αποτελεί τη βάση της λέξης «μαγεύω» με βαθιές γλωσσικές ρίζες που ανάγονται στο πρώτο-ινδοευρωπαϊκό καν- πρόθεμα. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ένας μάγος κάνει μαγικά ξόρκια ή προφέρει ξόρκια. Οι λέξεις που μοιάζουν με ξόρκια όπως η γοητεία είναι τα αποτελέσματα της απαγγελίας ενός ξόρκι. Το να είναι κάποιος μαγεμένος σημαίνει ότι είναι υπό την επιρροή μιας γοητείας, που συνήθως πιστεύεται ότι προκαλείται από γοητείες ή ξόρκια (Ρηγάτος, 2007).

Η μετάληψη και η εγκοίμηση

Προς το τέλος του 7^{ου} π.Χ. αιώνα η αναζήτηση της θεϊκής συνδρομής για την υγεία εκφράστηκε από την αρχή στο νέο ιερό μέσα από δύο παράλληλες αλληλοσυμπληρούμενες διαδικασίες. Η πρώτη ήταν η μετάληψη της θείας τροφής και υπήρχε μία διαδικασία που λάμβανε χώρα σε ένα μυστηριώδες κτίριο με πολλές φάσεις στο κέντρο του ναού. Η άλλη ήταν η εγκοίμηση. Αυτή ήταν η κατεξοχήν θρησκευτική, θεραπευτική πράξη που συνδεόταν ιδιαίτερα με τον Ασκληπιό. Για την εγκοίμηση δημιουργήθηκε από τον 4^ο π.Χ. αιώνα μια μεγάλη στοά μονώροφη στο ανατολικό και διώροφη στο δυτικό μέρος, όπου το έδαφος κατέβαινε απότομα. Στην Επίδαυρο την αποκαλούσαν εγκοιμητήριο ή άβατον, δηλαδή χώρο στον οποίο δεν μπαίνει κανείς, χωρίς τη θεία άδεια. Ο ασθενής επισκεπτόταν το ναό του θεού, όπου ιέρειες έψαλαν τον παιάνα και έμπαινε στο άβατο, στο μονώροφο μέρος, όπου ετοιμαζόταν ψυχικά για να κοιμηθεί και να δει στο όνειρό του το θεό.

«Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου και στον βωμό της τέφρας του 7^{ου} αι. π.Χ. που λειτουργεί εκεί βρίσκουμε επιγραφές στις οποίες μνημονεύονται μαζί ο Απόλλων και ο Ασκληπιός. Σιγά-σιγά, η λατρεία του Απόλλωνα μεταβιβάζεται στον γιο του, Ασκληπιό». Ύστερα από ένα νέο εύρημα, στο υπόγειο κτίριο που χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. οι αρχαιολόγοι οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα «πως η λατρεία του

Ασκληπιού ξεκινάει πολύ νωρίτερα από ό,τι γνωρίζαμε μέχρι τώρα, δηλαδή από το τέλος του έβδομου αιώνα τουλάχιστον.»

Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου απέκτησε τεράστια φήμη που εξαπλώθηκε όχι μόνο στον ελλαδικό, αλλά σε όλο το μεσογειακό κόσμο, με αποτέλεσμα τη δημιουργία περισσότερων από 170 Ασκληπιείων, δηλαδή ιερών-νοσηλευτικών κέντρων, διαδίδοντας τη θεραπευτική λατρεία του Ασκληπιού και την ιατρική επιστήμη στην Αττική, την Πελοπόννησο, τη Δυτική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Μικρά Ασία μέχρι τη μακρινή Κιλικία, τη Ρώμη και την Κυρήνη στην Αφρική.

Η εγκοίμηση αποτελούσε μία από τις κυριότερες πρακτικές αυτής της θεραπευτικής πράξης και βλέπουμε ότι παρατηρούνται πολλές ομοιότητες στην πορεία του χρόνου. Αυτή η αρχαία πρακτική, η οποία αναπτύχθηκε στα Ασκληπιεία, τους ναούς-θεραπευτήρια της Ελληνικής αρχαιότητας, εξασκείτο από τους ιερείς του θεού. Οι ασθενείς επισκέπτονταν τον ναό, αφού πρώτα είχαν προετοιμαστεί κατάλληλα, ψυχικά και σωματικά. Εκεί, (εγ)κοιμώνταν και δέχονταν όνειρο σταλμένο από τον θεό, την επίσκεψη του θεού ή την παρέμβαση των ιερέων, προκειμένου να γίνουν οι αναγκαίες θεραπευτικές διαδικασίες. Όσον αφορά στην τελετουργία της θεραπείας υπήρχε η εξής διαδικασία. Μέσα από τη συγκάλυψη του σκοταδιού εμφανιζόταν ο πρωθυερέας με έναν μεγαλοπρεπή τρόπο και ακολουθούσε το ιερατείο. Η προσδοκία μαζί με την ψυχολογική κατάσταση που βρίσκονταν, μπορεί να έπειθαν ακόμα και για την εμφάνιση του ίδιου του θεού. Ακολουθεί σε μετάφραση μέρος της σάτιρας του Αριστοφάνη που δείχνει τη σημασία αυτής της κατάστασης. «Μόλις έσβησε τα λυχνάρια ο νεωκόρος του θεού, μας παράγγειλε να κοιμηθούμε, λέγοντας ότι αν κάποιος ακούσει θόρυβο να σωπαίνει, όλοι ξαπλώσαμε σεβαστικά. Έπειτα, αφού κρυφοκοίταξα, βλέπω τον ιερέα ν' αρπάζει τις πίτες και τα ξερά σύκα από την ιερά τράπεζα. Και μετά απ' αυτό γύρισε έναν κύκλο όλους τους βωμούς, αν κάποιος ήταν κάποιο γλύκισμα αφημένο. Κι ύστερα τα έβαζε σε κάποια σακούλα.»

Αλλά και στις μέρες μας ακόμα έχουμε τα ευχετικά «υπέρ υγείας» που διαβάζονται τα ονόματα στην εκκλησία, με σκοπό την ίαση κάποιας νόσου ή και για λόγους πρόληψης και δείχνουν την εντυπωσιακή συνέχιση αυτής της θεουργικής πρακτικής.

Ακόμα, μέσα από τη λογοτεχνία, έχουν διασωθεί ενδιαφέρουσες περιγραφές τέτοιων εγκοιμήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του μεγάλου μας πεζογράφου Γ.Μ. Βιζυηνού, που περιέχεται στο έργο του «Το αμάρτημα της μητρός μου», δοσμένο, μάλιστα με πολλές λεπτομέρειες:

Όταν εξαντλήθησαν πλέον όλα τα μέσα και όλα τα ιατρικά εδοκιμάσθησαν, τότε προσήλθομεν εις το έσχατον καταφύγιον εις παρόμοιας περιστάσεις.

Η μήτηρ μου εσήκωσε το μαραμένον κοράσιον εις την αγκάλην της και το έφερεν εις την εκκλησίαν. Εγώ και ο μεγαλύτερός μου αδελφός εφορτώθημεν τα στρώματα και ηκολουθήσαμεν κατόπιν. Και εκεί, επί των κάθυγρων πλακών, προ της εικόνας της Παναγίας εστρώσαμεν και επλαγιάσαμεν το γλυκύτερον αντικείμενον των μεριμνών μας, την μίαν και μόνην μας αδελφήν.....

Σύμφωνα με τη συνέχεια της περιγραφής, η μικρή άρρωστη έπρεπε να μείνει στο ναό σαράντα ημερόνυχτα, ενώ οι δικοί της είχαν συγκεκριμένες υποχρεώσεις, ώστε να μην παραβλάπτεται η συνήθης λειτουργικότητα του ναού. Αλλά ακόμα και αν από αυτό το κείμενο του Βιζυηνού έως τις μέρες μας μεσολαβεί διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα,

μπορούμε να δούμε μια πιο σύγχρονη μαρτυρία και μάλιστα από έναν εξέχοντα λαογράφο του καιρού μας, τον Δημήτριο Λουκάτο. Ο Λουκάτος μας δίνει περιγραφές εγκοιμήσεων που γίνονται στο χώρο γύρω από τον ναό της Αγίας Μαρίνας στο Θησείο κατά τη διάρκεια της γιορτής της, στις 16 και 17 Ιουλίου:

« Έχουμε μαρτυρίες, πως έρχονταν πάντα προσκυνητές, απ' όλη την Αττική, εδώ στην Αγία Μαρίνα του Θησείου, και περνούσαν τη νύχτα τους στον γραφικό τούτο βράχο, που είναι γεωλογικά όμοιος με το βράχο της Ακρόπολης και της Πνύκας, ζεστός από τον ήλιο του καλοκαιριού, γεμάτος απαλές κοιλότητες, κατάλληλες για «εγκοιμήσεις» (κάποτε δάπεδα από αρχαίους χώρους λαξευτούς) ή γλιστερές επιφάνειες για μαγικές «κατολισθήσεις». Έφερναν τα παιδιά τους και τους άλλαζαν τα ρούχα μπροστά στην εικόνα της Αγίας (διώχνοντας έτσι την αρρώστια από πάνω τους) ή τα αφιέρωναν για ένα χρόνο στην εκκλησία και τα ρασοφορούσαν. Ύστερα ξάπλωναν όλοι, με τα ρούχα και τις κουβέρτες τους, πάνω στο βράχο και περνούσαν τη νύχτα, ακούγοντας την ολονύκτια ψαλτική ή ζητώντας με τη νέα αυτή «εγκοίμηση» τον ύπνο της θεραπείας.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι αυτό το κείμενο του Λουκάτου είχε γραφτεί αρχικά το 1963 και όταν ελέγχθηκε πάλι από τον ίδιο γύρω στα 1980 βρέθηκε ότι κατά τον ίδιο περίπου τρόπο τελούνταν και τότε αυτές οι τελετουργίες.

Οι επωδές:

Η επωδή ή επαοιδή, όπως δηλώνει η αρχική έννοια της λέξης, είναι ο λόγος που άδεται, τραγουδιέται ή ψάλλεται. Οι επωδές αποτελούν πανάρχαια θεραπευτική μέθοδο, την οποία ασκούσαν μάγοι αλλά και εμπειρικοί θεραπευτές, παράλληλα με τις πρακτικές μεθόδους λατρείας. Ο Ασκληπιός χρησιμοποιούσε τις επωδές παράλληλα και συμπληρωματικά προς τα φυσικά μέσα θεραπείας, για παράδειγμα τα βότανα, χειρουργικές ή χειροπρακτικές τεχνικές κλπ.

Επίσης, στα ομηρικά έπη βλέπουμε επωδές να χρησιμοποιούνται παράλληλα με τις φυσικές ιατροχειρουργικές μεθόδους. Στην Οδύσσεια, κατά την περιγραφή της σκηνής του τραυματισμού του Οδυσσέα κατά τη διάρκεια κυνηγιού αγριόχοιρου, οι σύντροφοί του, γιοι του Αυτόλυκου, εκτός από την επίδεση του τραύματος χρησιμοποιούν και επωδή για το σταμάτημα της αιμορραγίας:

*...ωτελείν δ'Οδυσσῆος αμύμωνος
αντιθέοιο δήσαν επισταμένως,
επαοιδή δ'αἶμα κελαινόν ἐσχεθον
(τ,456)*

Ἡ κατά μετάφραση,

*...του δέσανε με τέχνη το λάβωμα,
σταμάτησαν με γήτεμα
το μαύρο το αίμα.....*

Συχνά οι επωδές χρησιμοποιούνται συνδυαστικά με τις φυσικές ιατρικές μεθόδους και όχι μόνες τους. Φαίνεται ότι με αυτόν τον τρόπο θεράπευε ο Ασκληπιός, πριν τη θεοποίησή του. Αυτό, βλέπουμε να το υποστηρίζει και ο Πίνδαρος στην Τρίτη προς Πυθιονίκη ωδή του: «Αυτούς που υπέφεραν από φυσικούς πόνους ή εκείνους που είχαν πληγωθεί με τον «γκρίζο χαλκό», τα ακόντια, στα μέλη τους ή με πέτρα που τους έριξαν από μακριά, ή εκείνους που είχαν το σώμα τους ταλαιπωρημένο από την καλοκαιρινή ζέστη ή από τα κρύα του χειμώνα, τους ανακούφιζε όλους παρηγορώντας τους με απαλές επωδές, άλλους δίνοντάς τους καταπραϋντικές ουσίες ή περιδένοντάς τους με επιδέσμους ή θεραπεύοντάς τους με το νυστέρι»

Οι επωδές είχαν μεγάλη σημασία για την υποστήριξη του αρρώστου, ειδικά όταν δεν υπήρχαν επιστημονικές γνώσεις γύρω από τις αρρώστιες ή υπήρχε έλλειψη εμπειρίας. Η αίσθηση και μόνο ότι δεν αφήνεται μόνος και αβοήθητος ο άρρωστος αυτή τη δύσκολη για αυτόν στιγμή, έπαιζε σπουδαίο ρόλο. Γι' αυτό, εκτός από τους θεράποντες, βλέπουμε και μεγάλους φιλοσόφους, όπως ο Πυθαγόρας, που ήταν επίσης, δάσκαλος, μαθηματικός και γιατρός, να χρησιμοποιεί επωδές: «*ρυθμοίστε και μέλεσι και επωδαίς κατακλήλει τα ψυχικά των εταίρων λάθη και τα σωματικά*».

Συχνά ο άνθρωπος, όταν με τη λογική δεν καλύπτονταν οι ανάγκες του, όταν δεν γνώριζε το φυσικό ή ακόμα κι αν δεν του επαρκούσε, στρεφόταν στο υπερφυσικό, καθώς έβλεπε ότι δεν λειτουργούσαν τα πράγματα μόνο με τη λογική, αλλά μπορούσε να χρησιμοποιήσει το παράλογο ή το εξωλογικό στοιχείο. Βλέπουμε ότι πέρα από τις αντιλήψεις, τα θεραπευτικά μέσα ή τις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν, υπήρχαν ομοιότητες και σε αυτό το στοιχείο, ανάμεσα στη λαϊκή παράδοση και την ελληνική αρχαιότητα. Έτσι, οι άνθρωποι όταν δεν γνώριζαν το φυσικό, πολύ συχνά το εκλάμβαναν ως υπερφυσικό ή αντίθετα, προσωποποιούσε και ερμήνευε αυθαίρετα με σκοπό την κατανόηση, το υπερφυσικό που με αυτό τον τρόπο φυσικοποιούσε.

Στα πλαίσια αυτά, παρατηρούμε ότι η παρουσία αυτών των μαγικών μεθόδων στα ιατροσόφια, αποτελούν μία εκπληκτική επιβίωση της αρχαίας αντίληψης και η οποία έχει αλλάξει μόνο από σκοπιμότητα (λ.χ. η αλλαγή του θρησκευματος από την ειδωλολατρία στον χριστιανισμό) ή από μη κατανόηση και γλωσσική φθορά.

Ακολουθεί μία μαγική επωδή του 1^{ου} ή 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, που βρέθηκε χαραγμένη σε μεταλλική επιφάνεια και χρησίμευε ως περίαπτο κατά της ημικρανίας:

Προς ημίκρανον: «Ανταύρα εξήλθαν εκ της θαλάσσης, ανεβόησεν ως έλαφος, ανέκραζεν ως βους. Υπαντά αυτή Άρτεμις Εφεσία. Ανταύρα που υπάγεις; Εις το ημικράνιον...» κλπ.

Όμως, τα χρόνια του εκχριστιανισμού η Άρτεμις Εφεσία αντικαθίσταται από τον Ιησού Χριστό. Έχουν βρεθεί τροποποιήσεις της παραπάνω επωδής σε διάφορους παπύρους και έχουν δημοσιευτεί από πολλούς ερευνητές. Ενδιαφέρον αποτελεί και η παραλλαγή που βρίσκεται σε κώδικα της μονής Σινά και αποδίδεται στον Άγιο Γρηγόριο τον Σιναίτη, στην οποία γίνεται επίκληση του «πρωταρχαγγέλου» Μιχαήλ.

Ακόμα, υπάρχουν πολλές παραλλαγές των νεότερων χρόνων που έχουν καταγραφεί, όπως για παράδειγμα, στην Κύπρο, το 1967. Οι λαογράφοι μας έχουν διασώσει πλήθος τέτοιων εξορκισμών από όλη την Ελλάδα, οι οποίοι αναφέρονται στο σταμάτημα της αιμορραγίας, στην απομάκρυνση επιδημιών κλπ. (Ρηγάτος, 2007).

Τα αναθήματα:

Σήμερα τα αποκαλούμε «τάματα», όμως, η συνήθεια των αναθημάτων είναι αρχαιότατη, με πολύ κόσμο να πιστεύει μάλλον στον Ασκληπιό, παρά το ότι αιώνες πριν, ο Ιπποκράτης υποστήριζε ότι *«μηκέτι το θεϊόν αίτιο είναι»* των νοσημάτων, *«αλλά τι το ανθρώπινον»*. ». Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι το έθιμο των ταμάτων έχει ξεκινήσει από την προϊστορική εποχή το 2500 π.Χ στα Μινωικά Ιερά Κορυφής. Στους ναούς του Ασκληπιού, τα γνωστά Ασκληπιεία, οι ιερείς θεραπευτές ασκούσαν έναν συνδυασμό εμπειρικής και θεουργικής ιατρικής. Με σκοπό να εξευμενίσουν το θείο και να επιτευχθεί ο θεραπευτικός στόχος οι ασθενείς έταζαν και προσκόμιζαν διάφορα αφιερώματα, τα οποία επέθεταν στο Ασκληπιείο. Τέτοια αναθήματα έχουν διασωθεί από όλα σχεδόν τα Ασκληπιεία, όπως της Επιδάουρου, της Κω, της Περγάμου, κλπ., τα οποία συχνά συνοδεύονταν και από επιγραφές. Οι παραστάσεις είναι διάφορες. Κάποιες, για παράδειγμα, απεικονίζουν νήπια και είναι αφιερώματα που έγιναν μετά την απόκτηση παιδιού από γυναίκες με δυσκολίες στη σύλληψη ή μετά από θεραπεία άρρωστου παιδιού. Άλλα αναθήματα παριστάνουν μέλη του σώματος, όπως μαστούς, χέρια, πόδια, αυτιά, μάτια, κλπ. Αυτά αφιερώνονταν στον Ασκληπιό για τη βοήθειά του στην αποκατάσταση της υγείας των εικονιζόμενων μελών. Πολλά από αυτά εκτίθενται σήμερα στα μουσεία της περιοχής του Ασκληπιείου. Σε κάποια υπάρχουν και επιγραφές σχετικά με τη θεραπεία, ενώ υπάρχουν και επιγραφές χωρίς απεικονίσεις. Ανάμεσα στα θεραπευμένα μέλη, όπως προκύπτουν από τις παραστάσεις που συνοδεύουν τις επιγραφές, είναι μάτια, πόδια, χέρια, μαστοί, ανδρικά γεννητικά όργανα και άλλα, ενώ επιγράφονται τα εξής: «υπέρ υγείας των οφθαλμών», «τον πόδα πονήσας», «υπέρ των μαστών», «υπέρ γυναικός ει ελευθερωθεί», «ευζάτω ει τεκνώσει», «υπέρ παρωτίδων», κλπ. Ακόμα, στις επιγραφές αναφέρονται και οι εκάστοτε θεραπευτές-θεοί.

Υπάρχουν πολλές αναφορές συγγραφέων σχετικά με τα αναθήματα, συχνά έπειτα από μια θαυματουργό θεραπεία. Το κείμενο του Αίλιου Αριστείδη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα και αναφέρονται τα εξής σχετικά με τα αναθήματα: *«αλλά και μέλη του σώματος αναφέρουν κάποιοι και άνδρες και γυναίκες, ότι με την πρόνοια του θεού (θεραπεύτηκαν) εκείνα που από τη φύση είχαν χαλάσει. Και επιλέγουν ο καθένας κάτι άλλο, οι μεν να το λένε προφορικά, οι δε να το εξηγούν με τα αναθήματα. Σ' εμάς όμως όχι μέρος του σώματος, αλλά ολόκληρο το σώμα σύνθεσε και σχημάτισε και αυτός μας το έδωσε ως δώρο»*.

Σε ορισμένα αναθήματα υπήρχε όχι μόνο το όργανο αλλά και η πάθηση από την οποία θεραπεύτηκε ο ασθενής. Το πιο χαρακτηριστικό είναι εκείνο το αφιέρωμα πιστού που απεικονίζεται ενώ μεταφέρει στον Ασκληπιό ένα τεράστιο πόδι, σχεδόν ίσα με το ύψος του, στο οποίο με πολύ παραστατικό τρόπο απεικονίζονται οι κिरσοί.

Η πρωτοχριστιανική εκκλησία, πολέμησε τις εγκοιμήσεις, τα αναθήματα αλλά και τα περιάπτα (φυλακτά), στην προσπάθειά της να καθαρίσει το Χριστιανισμό από τα παγανιστικά κατάλοιπα. Αυτή η πολεμική εκφραζόταν στους λόγους των λειτουργιών της εκκλησίας, σε επιστολές τους προς διάφορες νεοσύστατες εκκλησίες, σε διάφορα συγγράμματα κλπ. Αυτό, όμως, δε συνέβαινε πάντα. Μερικές φορές η πολεμική έπαιρνε βίαιο χαρακτήρα. Το έτος 391 οι δρόμοι της Αλεξάνδρειας αναστατώθηκαν από αιματηρές εκδηλώσεις. Ένα φανατικό πλήθος, καθοδηγούμενο από τον επίσκοπο Θεόφιλο, μετά από διαδηλώσεις και πορείες, κατέλαβε το Σεράπειον, όπου

συγκεντρώνονταν πολλοί άρρωστοι από όλη την Αίγυπτο, ζητώντας τη θεραπευτική παρέμβαση των θεών, με εγκοιμήσεις και φέρνοντας αναθήματα.

Το πλήθος, προκειμένου να καταπολεμήσει αυτές τις ειδωλολατρικές τελετές, κατέστρεψε τον ναό. Έπειτα, σύμφωνα με την υπάρχουσα συνήθεια να ανεγείρονται χριστιανικοί ναοί στις θέσεις παλαιών παγανιστικών ιερών, οικοδομήθηκε και εκεί ναός. Οι ιερείς του, τους επόμενους αιώνες, διέπρεψαν στην εφαρμογή των πρακτικών εκείνων για τις οποίες ακριβώς καταστράφηκε ο ναός του Σεράπιδος: την εγκοίμηση και τη λήψη αναθημάτων, τα οποία με τον χρόνο αναγκάστηκε να αποδεχτεί και η χριστιανική εκκλησία.

Τα σύγχρονα αναθήματα λέγονται τάματα. Σε ορισμένες περιοχές, ανάλογα και με την παράσταση, λέγονται ασημόπαιδα και ανθρωπάρια. Συχνά είναι απλοϊκά και τυποποιημένα και σε κάποιες περιπτώσεις πρόκειται για αξιόλογα δημιουργήματα λαϊκής τέχνης. Πρόκειται για ανάγλυφες απεικονίσεις πάνω σε λεπτό φύλλο μετάλλου. Συχνά το μεταλλικό φύλλο είναι από ευτελές υλικό, άλλες φορές είναι από ασήμι ή και χρυσάφι. Τα τάματα αναρτώνται, συνήθως, από τη θαυματουργή εικόνα. Μάλιστα θεωρείται τόσο πιο θαυματουργή όσο πιο πολλά τάματα έχει κρεμασμένα. Άλλες φορές τα τάματα είναι πολύτιμα: χρυσά δαχτυλίδια, βέρες και ακριβά κοσμήματα που προσφέρονται από τους πιστούς σε θαυματουργούς αγίους. Το πνεύμα της αφιέρωσης είναι ίδιο, από την αρχαιότητα ως σήμερα. Το ίδιο και οι παραστάσεις. Ο Μέγας καταγράφει από τη Λήμνο: « Άμα πονεί κεφάλ' φέρνουν Κέφαλ' ασημένιο, χρυσό». Ανάλογα γίνεται σε όλη τη χώρα.

Ακόμα, υπάρχουν κάποια τάματα που είναι ιδιαίτερα. Για παράδειγμα η περίπτωση κάποιου τυφλού ανθρώπου ο οποίος προσευχήθηκε στην Παναγία της Τήνου για να βρει το φως του, τάζοντας ότι θα φτιάξει σε χρυσό το πρώτο αντικείμενο που θα έβλεπε, αν η Παναγία του έδινε το φως του. Κατά την παράδοση, όταν έγινε το θαύμα, ήταν γονατισμένος έξω από τον ναό και το πρώτο πράγμα που είδε ήταν μια πορτοκαλιά, κάτω από την οποία προσευχόταν. Το τάμα του υπάρχει ακόμα κοντά στην εικόνα της Μεγαλόχαρης.

Το τάμα γίνεται από τον ίδιο τον πάσχοντα. Αν είναι παιδί ή αν δεν είναι πολύ «πιστός», μπορεί να γίνει από μέλος της οικογένειας, για παράδειγμα από τη μητέρα ή από τη σύζυγο (Ρηγάτος, 2007).

Τα φυλακτά

Η ανθρώπινη φύση είναι τέτοια που ειδικά τις κρίσιμες ώρες, όπως τις ώρες της αρρώστιας λ.χ., χαρακτηρίζεται από αδυναμία και αναζητά την προστασία παντού. Ο άνθρωπος μπορεί να πιστέψει ότι συγκεκριμένα υλικά, που γι' αυτόν έχουν λατρευτική, συναισθηματική ή συμβολική αξία, μπορούν να αποτρέψουν το κακό και χάριν σε αυτά να προφυλαχτεί, ακόμα και να θεραπευτεί. Έχει γραφτεί ήδη από τον Πλούταρχο (περ. 50-120 μ. Χ.) ότι, άτομα που είχαν χρόνια νοσήματα και δεν είχαν γιατρευτεί από θεραπείες και γιατρούς, χρησιμοποιούσαν πιο συχνά περίαπτα, δηλαδή τα φυλακτά. «Οι εν νοσήμασι χρονίοις προς τα κοινά βοηθήματα και τας συνήθεις διαίτας απειπόντες

επί καθαρμούς και περίαπτα και ονείρους τρέπονται...» (Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της σελήνης, 920 b)

Όμως και ο ιστορικός και συγγραφέας Διόδωρος υποστήριζε το ίδιο. Έλεγε, πως όσοι έχουν τη δυστυχία να νοσούν από χρόνιες ασθένειες και ακόμα και αν ακολουθούσαν τις θεραπείες των γιατρών, δεν έβλεπαν καμία βελτίωση, ούτε κάποια αλλαγή προς το καλύτερο, κατέφευγαν σε κάθε είδους φυλακτό, αλλά και στους μάντεις, σε αυτούς που έκαναν θυσίες, ενώ δέχονταν ακόμα και τους εξορκισμούς. *«Εκείνοι τε γάρ οι έν ταις μακραις νόσοις δυσποντιμούντες όταν ταις παρά των ιατρών θεραπείαις υπακούσαντες μηδέν βέλτιον απαλλάττωσι καταφεύγουσιν επί τους θύτας και μάντεις, ένιοι δε προσδέχονται τάς επωδάς και παντοδαπά γένη περιάπτων...»*

Βεβαίως, υπάρχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις γύρω από το θέμα των φυλακτών, με πολλούς να τις δέχονται και άλλους να τις απορρίπτουν. Δεν παύει, φυσικά, να υπάρχει και η σάτιρα, αλλά και τα ιατρικά επιχειρήματα που «πολεμούν» τη χρήση των περιάπτων. Ένας σύγχρονος του Δημοσθένη, σατιρικός ποιητής, ο Αντιφάνης διακωμωδεί αυτά που υποτίθεται ότι προστάτευαν την κοιλιά από τους κολικούς ή γενικότερα από τις πεπτικές διαταραχές. Αυτά ήταν κάποια δαχτυλίδια που είχαν μια ειδική πέτρα, με χαραγμένες πάνω της διάφορες φράσεις και σύμβολα και πουλιόνταν για αυτόν τον σκοπό.

*«...ου γάρ κακόν έχω, μήδ' έχοιμ' εάν δ' άρα
στρέφει με περί την γαστέρ ' ή τον ομφαλόν
παρά Φερτάτου δακτύλιος έστι μοι δραχμής»
(Fragm. 177 Kock)*

Λέει, λοιπόν, ότι δεν πάσχει από κανένα κακό, ούτε θα πάθει και εάν του ανακατεύεται η κοιλιά ή στρίβει ο αφαλός του, για μία δραχμή, έχει πάρει από τον Φέρτατο δαχτυλίδι. Όμως, τέτοια δαχτυλίδια-φυλακτά πουλούσε και ο Εύδαμος και από αυτόν είχε πάρει ένα δαχτυλίδι ο δίκαιος στον Πλούτο του Αριστοφάνη, τον οποίο απειλούσε ένας κοινός εκβιαστής:

*«Ουδέν προτιμώ σου φορώ γαρ πριάμενος
τον δακτύλιον τονδί, παρ' Ευδάμου δραχμής...»*

Αλλά και κατά τον προηγούμενο μόλις αιώνα, οι άνθρωποι εξαιτίας του ότι ένιωθαν απροστάτευτοι, αλλά και λόγω έλλειψης μόρφωσης, αναζητούσαν με αγωνία την προστασία από μαγικές, θείες ή ανώτερες δυνάμεις. Πολλοί άνθρωποι, οι οποίοι δεν είχαν πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες, είτε λόγω απόστασης από αυτές, είτε επειδή υπήρχε ανεπάρκεια ακόμα και σε αυτές, αναγκάζονταν να καταφύγουν σε αυτά τα μέσα και να θεωρούν τα φυλακτά αναγκαία, με σκοπό την προστασία τους από καθετί κακό. Στο διήγημα του Γεώργιου Βιζυηνού «Το αμάρτημα της μητρός μου» βλέπουμε την εσωτερική σύγκρουση της μητέρας του ανάμεσα στα θρησκευτικά της αισθήματα (ένιωθε απέχθεια για τα μάγια και τα φυλακτά) και τα μητρικά της αισθήματα μπροστά στον κίνδυνο για τη ζωή της μικρής Αννιώς (αναγκάζεται να τα αποδεχτεί). Ακόμα, γράφει ότι είχε χρησιμοποιήσει ένα φυλακτό, που το αναφέρει ως

«χαμαγλί»:

«Πλησίον εις τον σταυρόν εκρέμασεν εν χαμαγλί με μυστηριώδεις αραβικάς λέξεις...»

Προφυλακτικές και θεραπευτικές αντιλήψεις

A) Η διατροφή έπαιζε σπουδαίο ρόλο στη λαϊκή αντίληψη προκειμένου να διατηρηθεί η υγεία ή να αποφευχθούν διάφορα νοσήματα. Η λαϊκή παράδοση αναφέρει συχνά ποιες είναι οι κατάλληλες τροφές που βοηθούν στην υγεία και ποιες θα πρέπει να αποφεύγονται και όλα αυτά σε σχέση με τις εποχές του χρόνου, τη θερμοκρασία του περιβάλλοντος ή τις καιρικές συνθήκες κάθε τόπου. Ακόμα, ανάλογα με τα διάφορα νοσήματα υπάρχουν κατάλληλα και ακατάλληλα τρόφιμα. Οι αντιλήψεις αυτές έχουν αρχαία προέλευση. Στην Ιπποκρατική Συλλογή γίνονται αναφορές σχετικά με τη διατροφή του ανθρώπου στα βιβλία «Περί Διαίτης» με τις αντιλήψεις αυτές να διατηρούνται στους επόμενους αιώνες. Η δίαιτα, σύμφωνα όχι μόνο με τον Ιπποκράτη, αλλά και άλλους αρχαίους γιατρούς, καθορίζεται από τον γιατρό, ο οποίος λαμβάνει υπόψιν του την ηλικία, την ιδιοσυγκρασία του ατόμου, τις συνήθειες και την κατάστασή του, αλλά και τις κλιματολογικές συνθήκες ή την εποχή του χρόνου.

Επίσης, ο Γαληνός και πολλοί μεταγενέστεροί του, έκαναν τις δικές τους ερμηνείες, σχόλια και παρατηρήσεις πάνω σε αυτά, με αρκετούς, στα χρόνια του Βυζαντίου, να κωδικοποιούν τις γνώσεις αυτές, όπως, για παράδειγμα τον βυζαντινό ποιητή Θεόδωρο Πρόδρομο ή πτωχοπρόδρομο, αλλά και τον Ιερόφιλο τον Ιατροσοφιστή, οι οποίοι πρότειναν συγκεκριμένη διατροφή και μάλιστα κατά μήνα. Αυτά ήταν τα «διαιτητικά μηνολόγια» και τα χρησιμοποιούσαν εμπειρικοί θεραπευτές σε πολλά γιατροσόφια της λαϊκής ιατρικής, ακόμα και ως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.

B) Η φροντίδα των νεογέννητων ήταν ακόμα ένα στοιχείο, όπου υπήρχε ταύτιση μεταξύ των αρχαίων και των λαϊκών αντιλήψεων.

- Κατά τον Γαληνό, αλλά και τον Σωρανό (98-138 μ.Χ.), μία συνήθεια με καθαρά υγειονομικό χαρακτήρα, ήταν το αλάτισμα των νεογέννητων.
- Επιπλέον, το σπαργάνωμα ήταν μία συνήθεια που περιγράφεται από γιατρούς της αρχαιότητας, ποιητές, ακόμα και από Ομηρικούς ύμνους. Στο βιβλίο του Σωρανού «Γυναικείων το Δεύτερον» γίνεται εκτενής αναφορά στους τρόπους περίδεσης των νεογνών, αλλά και στον τρόπο κατασκευής τους. Οι αντιλήψεις αυτές είχαν για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μεγάλη επιρροή ακόμα και ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Γ) Αντιλήψεις σχετικά με διάφορες ουσίες που είχαν αντισηπτική ιδιότητα, όπως για παράδειγμα, το κρασί. Το κρασί το χρησιμοποιούσαν για να πλένουν τα τραύματα. Τη συνήθεια αυτή τη συναντάμε στα ομηρικά έπη αλλά και σε πολλά δημοτικά μας τραγούδια.

«Νίψατο δι' αυτό χείρας, αφύσατο δ' αίθοπα οίνον» (Όμηρος)
(τα χέρια του ένιψε, κρασί μαύρο γεμίζοντάς τα)
Όμως, και ο Γαληνός (129-199 μ.Χ.) αλλά και ο Παύλος ο Αιγινήτης (625-690 μ.Χ.),
που ήταν ο κατ' εξοχήν χειρουργός, κατά την αρχαιότητα, υποστηρίζουν το ίδιο.
Ακόμα, ο κλέφτης ενός δημοτικού μας τραγουδιού, λέει:
«... και φέρει και γλυκό κρασί από τους Παπάδες να πλύνω τη λαβωματιά οπού 'μαι
λαβωμένος».

Ως τις μέρες μας υπάρχουν αντίστοιχες αντιλήψεις σχετικά με την αντισηπτική ιδιότητα
όχι μόνο του κρασιού, αλλά και για το λάδι, το ξύδι και το θαλασσινό νερό. Τόσο το
λάδι, όσο και το κρασί, από τα αρχαία χρόνια, είναι καθαγιασμένα σε όλες τις
θρησκείες που αναπτύχθηκαν στις χώρες της Μεσογείου.

Δ) Ο τρόπος που αντιμετωπιζόταν το δάγκωμα του φιδιού ήταν ο ίδιος από τα αρχαία
χρόνια, έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όπως για παράδειγμα, η περίδεση του δαγκωμένου
μέρους, η σχάση της πληγής, η εφαρμογή βδέλλας ή βεντούζας για την εκμύζηση,
δηλαδή το ρούφηγμα του δηλητηρίου. Το ίδιο όμως, ίσχυε και για άλλα υλικά ή βότανα
που τοποθετούνταν ως επιθέματα πάνω στην περιοχή του δαγκώματος (π.χ.
κοπανισμένα καβούρια).

Ε) Τα αμμόλουτρα αποτελούσαν μια αρχαιότατη πρακτική. Ο αρχαίος Έλληνας ιατρός
και ιατρικός συγγραφέας Ορειβάσιος αναφερόταν στα ιαματικά λουτρά, δίνοντας
αναλυτικές οδηγίες. Πολλοί άνθρωποι, ακόμα και στις μέρες μας συνεχίζουν να κάνουν
αμμόλουτρα και να αποδέχονται αυτή την πρακτική.

Θεραπευτικές μέθοδοι

- Συκίες: ήταν οι βεντούζες και αποτελούσαν σημαντικές θεραπευτικές μεθόδους
της λαϊκής ιατρικής και μέχρι πριν λίγες δεκαετίες ήταν σε ευρύτατη χρήση. Η
προέλευση αυτής της πρακτικής αγγίζει τα μυθολογικά χρόνια, όταν ο
Τελεσφόρος ακολουθούσε τον Ασκληπιό και απεικονίζεται με βεντούζα.

Ο Τελεσφόρος

Οι βεντούζες στην αρχή φτιάχνονταν από κέρατα ζώων (κεράτινες), ενώ αργότερα έγιναν μεταλλικές και γυάλινες. Η χρήση τους αναφερόταν από τον Αρεταίο για 48 διαφορετικές περιπτώσεις και από αυτό φαίνεται και η εκτεταμένη χρήση τους κατά την αρχαιότητα.

- Φλεβοτομία: κατά τον Ιπποκράτη, τα νοσήματα προκαλούνται εξαιτίας της διαταραχής των 4 χυμών του οργανισμού (φλέγμα, αίμα, μέλανα χολή και κίτρινη χολή), γι' αυτό και υπήρχαν αντίστοιχες ενέργειες που είχαν σκοπό την αποκατάσταση της διαταραγμένης ισορροπίας. Πολλοί αρχαίοι συγγραφείς έδιναν οδηγίες για τον τρόπο, αλλά και την εποχή που πρέπει να γίνεται η φλεβοτομία. Αυτές οι οδηγίες ακολουθήθηκαν από πολλούς εμπειρικούς, ακόμα και σπουδαγμένους γιατρούς για πολλούς αιώνες.
- Βδέλλες: οι βδέλλες ήδη από τον 7^ο αιώνα π. Χ. χρησιμοποιούνται ως θεραπευτικό μέσο. Το εντυπωσιακό, όμως είναι ότι τελευταία φορά βρίσκονται γραμμένες σε ιατρικό βιβλίο του 1974! (Ρηγάτος, 2007)
- Εκδόρια: τα εκδόρια και τα καταπλάσματα αποτέλεσαν αγαπημένα μέσα οικιακής ιατρικής για σειρά αιώνων. Το σίγουρο είναι ότι τα καταπλάσματα, τα έμπλαστρα και τα τσιρότα έχουν ακόμα θιασώτες, ενώ υπάρχουν αναρίθμητες αναφορές από αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς.
Τα έμπλαστρα αναφέρονται στην υμνογραφία του από τον Ρωμανό τον Μελωδό, με φυσική αλλά και μεταφυσική έννοια:
«πέμπσον αθεωρήτως/την αφανή πληγή μου/την αόρατον έμπλαστρον» (εννοεί τη χάρη του Θεού). Ακόμα, *«πάσαις ταις νόσοις/εμπλάστροις προσαρμόζει»*.
- Περιτύλιξη στις προβιές: αυτή τη μέθοδο τη συνιστούσαν σε ανθρώπους που είχαν μαστιγωθεί. Ο Παύλος ο Αιγινήτης, αλλά και χειρουργοί αρχαιότεροι από αυτόν, χρησιμοποιούσαν αυτή την τακτική, χρησιμοποιώντας δέρματα φρεσκοσφαγμένων προβάτων. Επίσης, ο Μακρυγιάννης, χρησιμοποιούσε αυτή τη μέθοδο για να περιθάλλει τους μαστιγωμένους στρατιώτες του (*«τους έβαλα στις προβιές»*).

- Άλλες περιτυλίξεις: μία τακτική για την περίθαλψη αυτών που είχαν δαγκωθεί από φίδι ή από άλλα ζώα, ήταν η περιτύλιξη σε μικρά νεοσφαγμένα ζώα ή ασκούς από δέρμα. Από τον 6^ο αιώνα μ.Χ. ο Αέτιος ανέφερε αυτή τη μέθοδο περίθαλψης σε κακοποιημένα ή δαγκωμένα μέλη, αλλά και σε διάφορες βαριές κακώσεις.
- Μαιευτικός δίφρος: για να διευκολυνθεί ο τοκετός πολλοί αρχαίοι γιατροί χρησιμοποιούσαν τον δίφρο. Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, πρώτος τον είχε μεταχειρισθεί ο Ευρυφών ο Κνίδιος και διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες ως σκαμνί της γέννας. Πολλοί λαογράφοι αναφέρονται στη χρήση του σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, αλλά και στην Κύπρο. Κατά τον 20^ο αιώνα οι μαμές τον είχαν μαζί τους όταν πήγαιναν να ξεγεννήσουν κάποια γυναίκα.
- Νοσήματα: πολλές μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν τα αρχαία χρόνια επιβίωσαν και όσον αφορά στην αντιμετώπιση διάφορων νοσημάτων, όπως για παράδειγμα, σε περιπτώσεις ίκτερου, το κόψιμο του χαλινού της γλώσσας, το «πάτημα» με το δάχτυλο των αμυγδαλών, όπως επίσης, και διάφορες αλοιφές για δερματοπάθειες, κ.α. (Ρηγάτος, 2007).

ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ

Κατά περιόδους, έχει απασχολήσει κυρίως τις ανθρωπολογικές επιστήμες το θέμα των σχέσεων της επιστήμης της Ιατρικής με την θεραπευτική, ως ένα σύστημα που αντιμετωπίζονται τα προβλήματα υγείας στις παραδοσιακές κοινωνίες. (Alexandrakis, 1992) Σύμφωνα με την εθνοϊατρική προσέγγιση, στην οποία εξετάζεται η παραδοσιακή ιατρική με βάση το περιεχόμενο και την εφαρμογή της, βλέπουμε πώς εφαρμόζεται η λαϊκή θεραπευτική στις παραδοσιακές κοινωνίες σε σχέση με την ιατρική επιστήμη (Hans Baer, 1997)

Από όταν ο άνθρωπος εμφανίστηκε πάνω στη γη, έπρεπε να αντιμετωπίσει, πέρα από τα φυσικά φαινόμενα, τις διάφορες ασθένειες που ήταν ικανές να επιβουλεύσουν την ύπαρξή του. Προσπαθούσε να νικήσει ασθένειες επιδημικές, όπως τη χολέρα, την ελονοσία, την πανώλη, την ευλογιά, τη γρίπη κ.ά., επιστρατεύοντας κάθε φυσική και υπερφυσική δύναμη, θεϊκή και ανθρώπινη, με τα αποτελέσματα να είναι συνήθως δυσανάλογα με την προσπάθειά του. (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018)

Στην Ελλάδα, όπου υπάρχουν και οι βάσεις για την ιατρική, τουλάχιστον στον δυτικό πολιτισμό, αυτές οι δύο διαδρομές, της ιατρικής επιστήμης και της παραδοσιακής θεραπευτικής, ακολουθούν μια παράλληλη διαδρομή, που συχνά μπορεί να διασταυρώνονται ή να εφάπτονται. Ιδιαίτερα για τους ανθρώπους που ανήκαν στον αγροτικό πληθυσμό, τα ιάματα της παραδοσιακής, λαϊκής ιατρικής και θεραπευτικής, ήταν το μοναδικό καταφύγιο, αποτελώντας μάλιστα διαχρονική λύση των ασθενειών. (Πολυμέρου -Καμηλάκη, 2018)

Η λαϊκή, δημόδης ιατρική ή πιο σωστά η παραδοσιακή θεραπευτική συγκροτήθηκε από τον συνδυασμό διαφόρων εμπειρικών γνώσεων, πρακτικών και μαγικών αντιλήψεων που μεταφέρθηκαν είτε μέσω του προφορικού λόγου, είτε μέσω του γραπτού με χειρόγραφα και βιβλία που περιείχαν γιατροσόφια, δηλαδή, οδηγίες, πρακτικές και συνταγές που αφορούσαν συγκεκριμένες ασθένειες. Κυρίως μέσα από

την παρατήρηση και την εμπειρία, συμπεριλαμβανομένων και των μαγικών-θηρσκευτικών πρακτικών, οι εμπειρικοί προσπαθούσαν να φέρουν την ίαση και να θεραπεύσουν, όταν δεν υπήρχε αποτέλεσμα μέσα από τις πρακτικές θεραπείες. Αποτελεί ενδιαφέρον η μακρά θητεία της παραδοσιακής θεραπευτικής στην επιβίωση του πληθυσμού της γης, αποτελώντας αντικείμενο μελέτης υπό το πρίσμα της ανθρωπολογίας, της λαογραφίας, της ιστορίας και της παγκόσμιας ιατρικής επιστήμης. (Καραμανές, 2012) Και αυτό συνέβη, όχι μόνο για τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν, όπως για παράδειγμα τα βότανα ή διάφορες ορυκτές ύλες, αλλά και για τις αντιλήψεις που επικράτησαν για την ψυχή και το ανθρώπινο σώμα, καθώς και τη σχέση τους με το περιβάλλον και γενικότερα τον κόσμο. (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018)

Όχι μόνο για τους πρωτόγονους ανθρώπους, αλλά και για τα πολύ μετέπειτα χρόνια, η ασθένειες θεωρήθηκε ότι ήταν εξωτερικές φυσικές, θεϊκές ή δαιμονικές επιδράσεις και ως ένα φαινόμενο που δύσκολα μπορούσε να εξιχνιαστεί, οι άνθρωποι επιχείρησαν να το αντιμετωπίσουν με αντίστοιχα μέσα, όπως προσευχές, ξόρκια, φάρμακα, μαγικές ενέργειες και διάφορα βότανα (Blum, 2005). Από την αρχή η θεραπευτική συνδέθηκε με τη μαγεία και οι θεραπευτές πιστευόταν ότι ήταν μάγοι, θεοί και ημίθεοι. Όπως ενεργούσαν τα ζώα, έτσι και οι άνθρωποι, όταν αδιαθετούσαν αναζητούσαν στο περιβάλλον τα υλικά της θεραπείας τους (π.χ. ειδικά χόρτα που αναζητά η γάτα όταν υποφέρει από πόνο στο στομάχι). Έτσι, όταν οι άνθρωποι απέκτησαν τη γνώση ότι είναι φυσιολογικές οι αιτίες για τις διάφορες παθήσεις και ασθένειες του ανθρωπίνου σώματος, η θεραπευτική εξελίχθηκε, και αυτό οδήγησε στο να αναζητηθούν τα μέσα της θεραπείας μέσω της φύσης (χυμοί, βότανα, ηλιακές ακτίνες κ.ά.).

Μέσα από την εμπειρία, κάποιοι άνθρωποι με τα θεραπευτικά μέσα που ακολούθησαν, οδήγησαν στην ίαση ορισμένων ασθενειών και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκαν θεόπνευστα και ιερά πρόσωπα. Στα ομηρικά έπη διασώζονται πολύ σημαντικές πληροφορίες για τις θεραπευτικές πρακτικές στην Ελλάδα, ακόμα και για πιο παλιές περιόδους. Έτσι, μαθαίνουμε ότι οι θεράποντες ιατροί θεωρήθηκε ότι ήταν απόγονοι του θεού Ασκληπιού, γιου του Απόλλωνα (Δάμπασης, 1966) Εξάλλου, είναι απολύτως βέβαιο στην επιστημονική ιατρική κοινότητα ότι η πρακτική και η εμπειρική θεραπευτική προηγήθηκε της επιστημονικής τεκμηρίωσης και προόδου. Η χειρουργική, λόγου χάρη, γεννήθηκε μέσα από τη θεραπεία των τραυμάτων, τις επιδέσεις των πληγών, και της εξοικείωσης με την ανατομία του σώματος, τόσο των ανθρώπων, όσο και των ζώων.

Στη ραψωδία Λ της Ιλιάδας στους στίχους 844-848, ο Πάτροκλος βγάζει το αιχμηρό βέλος από το πόδι του Ευρύπυλου:

*«Αμέσως του βγάζει από τον μηρό με το μαχαίρι του
το αιχμηρό το βέλος, το μαύρο αίμα πλένει
με χλιαρό νερό κι απάνω έτριψε ρίζα πικρή,
που με το χέρι του έτριψε, πανσίπονη, και
σταμάτησε τους πόνους.
Η πληγή μαράθηκε και το αίμα σταμάτησε.»*

Η ιατρική αναπτύσσεται και ευνοείται εξ ανάγκης από τον πόλεμο και εκεί μπορεί να εφαρμοστεί και να εξελιχθεί η ανατομική και η βοτανολογία. Όμως, εκτός από τη

θεραπευτική και τη χειρουργική της Ιλιάδας, υπάρχει και η θεραπευτική της Ελένης και της Κίρκης που εφαρμόζεται με τη βοήθεια των επωδών και της μαγείας, αλλά και η πρακτική του Χείρωνα με τις χειρομαλάξεις και τη συλλογή των βοτάνων, που μπορούν να προσφέρουν ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου και ίαση. Όλα αυτά, λοιπόν, συνδυάζουν τον μυθικό Ασκληπιό, τον πρώτο άνθρωπο που θεοποιήθηκε, καθώς γνώριζε «*πολυπήμονας ανθρώποισιν ιάσθαι νόσους*» (Πολυμέρου -Καμηλάκη, 2018).

Στα τέλη του 5^{ου} και τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η ιατρική απομακρύνθηκε από τη μαγεία και τις δεισιδαιμονίες, εξαιτίας του Ιπποκράτη, ο οποίος έβαλε τις βάσεις της θετικής και επαγωγικής ιατρικής. Χαρακτηρίστηκε ως ο πατέρας της ιατρικής και θεωρήθηκε ο μεγαλύτερος κλινικός σε όλους τους αιώνες και δικαίως, καθώς από την εποχή του και έπειτα, η εμπειρική θεραπευτική, μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά και η επιστημονική ιατρική ακολούθησαν παράλληλους δρόμους. Μέσα από τη δημόδη ιατρική, δηλαδή τη θεραπευτική, προσπαθούσε να βρεθεί ο τρόπος αποκατάστασης ή επούλωσης μια βλάβης, ενώ η αιτία των νοσημάτων, ήταν θέμα και ζητούμενο της ιατρικής επιστήμης.

Η μελέτη του ανθρώπινου σώματος σε συνδυασμό με την κωδικοποίηση και την αξιοποίηση των προηγούμενων γνώσεων, οδηγούσε στην ανακάλυψη νέων μεθόδων και μέσων θεραπείας για διάφορες ασθένειες. Βέβαια, η διάδοση της ιατρικής γνώσης γινόταν με δυσκολία στους πληθυσμούς που χρησιμοποιούσαν κατ' εξακολούθηση παραδοσιακές πρακτικές και μεθόδους ίασης. Γι' αυτό και μόνο ένα μέρος της ιατρικής γνώσης περνούσε μέσα από διάφορα γιατροσόφια και εκλαϊκευμένα συνταγολόγια, που τα παλαιότερα χρόνια χρησιμοποιούνταν από ιερείς, καλόγερους και γενικότερα εγγράμματους ανθρώπους. Στις κλειστές αγροτικές κυρίως, αλλά και αστικές κοινωνίες την παραδοσιακή γνώση την κατέχουν άτομα που ειδικεύονται στο να θεραπεύουν διάφορες ασθένειες, να επουλώνουν τραύματα ή να χρησιμοποιούν βότανα για διαφορετικές περιπτώσεις. Αυτό γινόταν σε οικογενειακή βάση, αποκτώντας αυτή την ικανότητα με κληρονομικό τρόπο (Πολυμέρου -Καμηλάκη, 2018). Ακόμα, σε όλο τον Βαλκανικό χώρο, οι πρακτικοί γιατροί, ή αλλιώς οι κομπογιαννίτες ήταν πλανόδιοι και συγκέντρωναν βότανα ή παρασκεύαζαν τα φάρμακά τους ασκώντας την τέχνη τους. Όμως, τέτοιοι πρακτικοί γιατροί και γιάτρισσες υπήρχαν σε κάθε χωριό της χώρας, αποτελώντας τη μοναδική φροντίδα που είχε ο αγροτικός πληθυσμός, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα μέχρι πρόσφατα. Είχαν συγκεκριμένες εποχές και ημέρες που συγκέντρωναν τα βότανα που χρησιμοποιούσαν για να θεραπεύσουν, όπως για παράδειγμα, την άνοιξη, τις ημέρες της Αναλήψεως, του αγίου Γεωργίου, του αγίου Κωνσταντίνου ή την Πρωτομαγιά.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι επιστήμονες ιατροί, σπουδασμένοι και προερχόμενοι από πανεπιστήμια, είχαν εγκατασταθεί και εργάζονταν σε αγροτικές περιοχές. Το εντυπωσιακό είναι ότι οι αγροτικού πληθυσμοί δεν τους έδειχναν εμπιστοσύνη και τους καλούσαν ή τους εμπιστευόνταν πολύ σπάνια και σε δύσκολες κυρίως περιπτώσεις. Λόγου χάρη οι γυναίκες προτιμούσαν τη μαμή παρά έναν ειδικό μαιευτήρα για τον τοκετό. Όλα αυτά φυσικά σχετίζονταν τόσο με το μορφωτικό επίπεδο, όσο και με την ενημέρωση των ανθρώπων, κυρίως στις αγροτικές περιοχές (Καμηλάκης-Ζαχίλας, 2018).

Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε το επιθυμητό αποτέλεσμα από τα πρακτικά μέσα που χρησιμοποιούνταν, γινόταν επίκληση στους θεούς, τους δαίμονες και κάθε

υπερφυσική δύναμη που μπορούσε να βοηθήσει στο να επέλθει η θεραπεία και η ίαση. Έτσι συχνά ο ασθενής υποβαλλόταν σε αγωγή που είχε μια τελετουργία ή έμενε για κάποιο χρονικό διάστημα, συνήθως τρία μερόνυχτα, σε έναν ιερό χώρο, έχοντας την ελπίδα ότι θα θεραπευτεί από το κακό ή δαιμονικό πνεύμα, που πιστευόταν ότι τον κατείχε και νοσούσε. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ψυχικών ασθενειών γινόταν επιστράτευση των προσευχών, των επωδών και των μαγικών λόγων, με τον ασθενή να εκτίθετο σε ιερό χώρο (εγκοίμηση), προκειμένου να θεραπευτεί από το νόσημα που είχε από τον άγιο ή τη θεότητα που ήταν αφιερωμένος ο χώρος αυτός. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον βίο του Αγίου Αντωνίου, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει τον δαίμονα, υπήρχε η θεωρεία ότι στον ναό που ήταν αφιερωμένος σε αυτόν, θεραπεύονταν δαιμονισμένοι και φρενοβλαβείς, οι οποίοι παρέμεναν στο προαύλιο του ναού, αλυσοδεμένοι μέχρι να συνέλθουν. Στην περιοχή της Αγιάς, στον ναό του Αγίου Αντωνίου, γίνονταν εγκοιμήσεις των φρενοβλαβών που κατέφευγαν από την κεντρική Ελλάδα, σχεδόν μέχρι τη δεκαετία του '60, με τις αλυσίδες με τις οποίες τους έδεσαν να υπάρχουν ακόμη στο ναό (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018).

Ιδιαίτερα διαδεδομένο και συνηθισμένο ήταν το «ζώσιμο ναού» ή εικόνας με «μονομερίτικο κερόνημα» (ένα νήμα που είχε φτιαχτεί και κερωθεί μέσα σε μία μέρα). Αυτό γινόταν και σε επιδημίες αλλά και σε ατομικές ασθένειες. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή περισχοινισμού στον ναό της Αγίας Αναστασίας στο διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με τίτλο «Η Φαρμακολύτριά»:

«...Την νύκτα εκείνην είχαν αναβή και πάλιν εις το βουνόν δια να συναντήσω την εξαδέλφην Μαχούλαν... Περί τα τέλη του φθινοπώρου είχεν υπάγει ομού με ένα παπά, δια να λειτουργήση τον ναῖσκον. Εἶτα, αφού απέλυσεν η λειτουργία, ο παπάς ἔπιε τον καφέν και την ρακὴν του, ἔξωθεν ακριβῶς της θύρας του ναῖσκου, εις το ὑπαιθρον, πλησίον της φωτιάς της αναμμένης δια την υπηρεσίαν του θυμιατηρίου, και δια το ζέον, απεχαιρέτισε την γυναίκα και ἀπῆλθεν... Αυτὴ ἤναψεν επτά κηρία εις τα δύο μανουάλια του ναῖσκου, εμπρὸς εις τας εἰκόνας του Χριστοῦ, της Παναγίας, του Προδρόμου και της Αγίας Αναστασίας. Εφαίνετο, ὅτι ἤθελε μετὰ την αναχώρησιν του παπά, να τελήσῃ αὐτὴ νέαν λειτουργίαν, πλέον μυστηριώδη. Αφού ἤναψε τα επτά κηρία, ἔβγαλεν ἀπὸ το παμμέγιστον καλάθιον της μακρότατον, ὑπὲρ τας εκατὸν ὀργυιάς, λεπτὸν σχοινίον, ολοκίτρινον, ευωδιάζον, κηρόπλαστον. Ἦτο γιγαντιαῖον φιτίλιον βαμβακερόν, το οποίον εἶχε κλώσει ὅλον με τας χεῖρας της, και με τας χεῖρας της το εἶχε περιβάλει με μελικήριον πρόσφατον... Τοῦτο λοιπὸν το τεράστιον κηρίον το ἔδεσεν ἀπὸ την κρικέλλαν της παλαιάς σαρακωμένης θύρας του ναοῦ, εἶτα ἤρχισε να το ἐλκύῃ, και αν το ἐκτυλίσσῃ κατ' ὀλίγον ἀπὸ το καλάθιον, ὅπου το εἶχε τυλιγμένον εις ἑντεχνον και ευδιάλυτον κουβάριον, και παραπορευόμενη ἐξωτερικῶς τον τοῖχον του ναῖσκου, να το προσαρμόζῃ σύρριζα εις τον τοῖχον, πρώτον εις το ἡμισυ πλάτος του δυτικῆς τοῖχου, μέχρι της γωνίας της μεσημβρινοδυτικῆς, εἶτα καθ' ὅλον το μήκος του μεσημβρινοῦ τοῖχου, εἶτα μετὰ την καμπὴν της γωνίας της νοτιοανατολικῆς, ἀνά τον τοῖχον του πλάτους τον ανατολικόν, μεθ' ὅλης της καμπύλης την οποίαν ἐσχημάτιζεν η χηβάδα του θυσιαστηρίου, εἶτα ἔκαμψε την ἀριστεράν γωνίαν, παρεπορεύθη τον βορεινόν τοῖχον και δια της γωνίας της βορειοδυτικῆς ἐπέστρεψε πάλιν εις την θύραν του ναῖσκου. Κατόπιν πάλιν ἔφερε νέαν γύραν, ἀπαράλλακτα ὅπως την πρώτην, και προσήρμοσε το νέον ἔμβολον του κηρωμένου νήματος, παραλλήλως και ἐγγύτατα ὑπὸ το πρώτον. Εἶτα την τρίτην γύραν και τετάρτην, και καθεξῆς, μέχρι της ἐβδόμης. Επτάκις ἔκαμε τον γύρον του κτιρίου, και με τα επτά ἔμβολα κηρωμένου νήματος, περιέζωσεν, η εξαδέλφη μου Μαχούλα, ὅλον τον ναῖσκον...

Και αι γυναίκες, αι επιστρέψασαι άρτι με τα καλάθια πλήρη εκ βοτάνων και αμανιτών, έκαμνον τον σταυρόν των και την ήύχοντο λέγουσαι: -Ας δείξη η Φαρμακολύτρα το θάμα της! Βοήθειά σου!...». (Παπαδιαμάντης, 1684)

Επιπλέον, ακόμα και στις μέρες μας, αποτελεί συνήθεια πολλών πιστών να προσφέρουν τάματα με ιαθέντα μέλη του ανθρωπίνου σώματος, να ασημώνουν εικόνες ή να προσφέρουν ομοιώματα παιδιών, αλλά και να τάζουν κεριά ή λάδι (Ρωμαίου, 2010). Το «σκλάβωμα» ήταν μια προσφορά των πιστών στον Ταξιάρχη, σε περίπτωση ασθένειας και γινόταν στη Σιγή της Βιθυνίας. Αν αρρώσταινε κάποιο παιδί, το σκλάβωναν, δηλαδή το πήγαιναν στον Ταξιάρχη, βάζοντάς του έναν χαλκά στο λαιμό από σύρμα ασημένιο και το φορούσε μέχρι να περάσουν τα χρόνια που είχε ζητήσει η μητέρα. Όσες οκάδες έβγαине ο χαλκάς, τόσο λάδι ή κεριά θα έδιναν στον Ταξιάρχη. Όταν περνούσαν τα χρόνια και το παιδί ήταν καλά, πήγαιναν πάλι στον Ταξιάρχη, πλήρωναν αυτό που είχαν τάξει και ξεσκλάβωναν το παιδί, βγάζοντάς του από το λαιμό το χαλκά και τον κρεμούσαν στην εικόνα (Μέγας, 1940).

Ακόμα, στην Σπάρτη είχαν το «καλογέρεμα» αυτού που ήταν άρρωστος ή «μαγεμένος». Τον έταζαν σε κάποιον άγιο, του έβαζαν μαύρα ρούχα και παπούτσια και αυτά τα φορούσε για όσο διάστημα είχαν τάξει οι δικοί του, από ένα έως τρία χρόνια. Μάλιστα, για όσο καιρό φορούσε ο άρρωστος αυτά τα μαύρα ρούχα, κανείς δεν τον αποκαλούσε με το όνομά του, τον φώναζαν *καλόγερο*, αν ήταν αγόρι, και *καλόγρια*, αν ήταν κορίτσι. Όταν περνούσε ο καιρός, τον πήγαιναν στην εκκλησία για να τον ξεκαλογερέψουν. Του έβγαζαν τα μαύρα ρούχα, αφήνοντάς τα στην εκκλησία και έπειτα του φορούσαν κάτασπρα (Μέγας, 1940).

Μια ακραία περίπτωση συνέβαινε στην Κύπρο, καθώς πιστευόταν ότι η υστερία θεραπευόταν με την κατάποση από τον ασθενή της καρδιάς ενός μαύρου περιστεριού, που είχε σφαγιαστεί πρόσφατα, ενώ το νερό των 12 Ευαγγελίων της Μ. Πέμπτης θεράπευε την ημικρανία και το νερό της Πρωταπριλιάς βοηθούσε στο να υποχωρήσει ο πυρετός (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018).

Σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη η θεραπεία του ασθενούς επερχόταν αξιόπιστα μέσω της θεουργικής ιατρικής, η οποία αποτελούσε μια πανάρχαια αντίληψη της θεραπείας από τον Ασκληπιό, που την επεδίωκε μέσα από προσευχές, καθαρμούς, εξορκισμούς, τάματα, ανάγνωση ευχών και φυλακτά, αλλά και μέσω της επίκλησης του θείου και του μαγικού (Καμηλάκης-Ζαχίλας 2018). Ο άνθρωπος που πιστεύει στις δεισδαιμονίες δεν ήταν δυνατό να εμπιστευτεί τον γιατρό και τα φάρμακα που του χορηγούσε. Το παρακάτω παράθεμα, γραμμένο από τον Χρ. Κορύλλο, γιατρό και λαογράφο της Πάτρας, στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αναφέρεται στην Ευλογία στην περιοχή Κέρτεζη στα Καλάβρυτα, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Για την Ευλογία έφεραν τη χάρη του αγίου Αλεξίου από τη Λαύρα κι εκεί σταμάτησε, δεν ματαξανάρθε... Κατά τας εν Πάτραις και τοις περίξ χωρίοις ενσκηψάσας επιδημίας της Ευλογιάς από του έτους 1872 και έντευθεν, αφ' ης εποχής ασκώ το του ιατρού επάγγελμα, παρετήρησα ότι ο λαός μετά δυσκολίας υπεβάλλετο εις τον εμβολιασμόν, εν ώρα δε επιδημίας προσέτρεχε μάλλον εις τα θεία και εις καλοπιάσματα της Ευλογιάς, ην προσωποποιεί ως γυναίκα. Ούτω δε εις πάσαν γειτονιάν υπήρχε και μια θαυματουργή εικόνα, της Παναγίας ιδίως, ήτις περιεφέρετο από αρρώστου εις

άρρωστον, φορτωμένη με διάφορα αφιερώματα (τάματα) οίον δακτυλίδια, σκουλαρίκια, παιδάκια και διάφορα μέλη του σώματος περιποιημένα εξ αργυρού ελάσματος και τα οποία πολλαπλασιάζοντο εις πάσαν επίσκεψιν νέου αρρώστου της θαυματουργού εικόνας ουχί προς ζημίαν του ή της κατόχου. Επειδή δε ο λαός πιστεύει ότι η Ευλογία είναι γυναικα και θέλει καλόπιασμα, όπως κάθε γυναικα, την ονομάζει Μελιτάτην, θέτει δε εις το κεφαλόδεμα του πάσχοντος παιδίου, ιδίως εις προσκεφάλαιον των ενηλίκων, διάφορα χρυσά νομίσματα και αργυρά, ως προείρηται, αντικείμενα ή και νομίσματα... Ίνα δε μην την θυμώσουν, δεν πλύνουν τα λευχέματα του πάσχοντος με ζεστόν, αλλά με κρύον νερόν, για να μην την ζεματίσουν. Επίσης ο πάσχων διατελεί υπό αυστηροτάτην δίαιταν, ως και τυχόν αναρρωνύων, έως ου σαραντίση, λαμβάνων μόνον φιδέν (ζυμαρικών) νερόβραστον και ανάλατον. Νοείται, ότι υπό τοιαύτην αυστηροτάτην δίαιταν, ολίγοι προφθάνουν να σαραντίσουν. Ενθυμούμαι ατυχή διάκονον παθόντα βαρυτάτης Ευλογίας, και ιαθέντα μεν, θανόντα δε την 37^{ην} ημέραν από της εισβολής της νόσου, διότι η νοσηλεύουσα αυτόν χωρική μήτηρ του δεν επείθετο να τω χορηγήση ολίγον γάλα τη εμή συμβουλή και τη παρακλήσει του ατυχούς διακόνου, λιμώττοντος, διότι τρεις ημερούλες του έλιπον ακόμη για να σαραντίσει» (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018).

Η σχέση και η συνεργασία ανάμεσα στην ιατρική και την πράξη της μαγείας ενέχει αμεσότητα και ζωντάνια. Για τους Έλληνες, έναν λαό με δεισιδαιμονίες και διάφορες δοξασίες, οι αντιλήψεις τους που σχετίζονται με την ιατρική, πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή και να βρίσκονται και τρόποι θεραπείας που προκύπτουν από την εμπειρική παρατήρηση. Για παράδειγμα, το σάλιο θεωρήθηκε μαγική διαδικασία και συχνά υπεύθυνο διάφορων δερματικών παθήσεων, όπως λειχήνες στο πρόσωπο, άφθες κ.α., ωστόσο, έρευνες του Flemming το 1922 απέδειξαν ότι περιέχει λυσοζύμη, μια ουσία που έχει αντισηπτική δράση. Επίσης, τα ανθρώπινα ούρα αλλά και τα περιττώματα ζώων έχουν ιδιότητες θεραπευτικές, που δεν σχετίζονται σε καμία περίπτωση με τη μαγεία.

Σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη, η ασθένεια είναι ο εχθρός που καταλαμβάνει το ανθρώπινο σώμα και για να έρθει η ίαση, πρέπει να φύγει από το σώμα, δηλαδή να «τραβηχτεί έξω». Αυτό γινόταν με διάφορους τρόπους, με τις βεντούζες τραβούσαν το κρύο και το «κακό το αίμα», τη «χρυσή» την έκοβαν ή την έκαιγαν, τις «θέρμες» τις έδεναν, τον πυρετό τον έκαιγαν, τις «καρδαβίτσες» τις έριχναν σε κάποιον άλλο, και αυτόν που είχε σεληνιαστεί τον πατούσαν στο στήθος για να του βγει από μέσα του το κακό. Επιπλέον, μπορούσε η ασθένεια να φύγει αν πατούσε ο ασθενής σε ένα σταυροδρόμι, αν έκανε μπάνιο στη θάλασσα την ημέρα της Αναλήψεως ή να εξαφανιστεί στον αέρα με την κούνια (αιώρα). Ακόμα, στην γιορτή του Άη Γιάννη του Κλήδονα μπορούσε να καεί στις φωτιές, αλλά και την Καθαρά Δευτέρα ο αετός να την σηκώσει ψηλά και να σκορπιστεί στον αέρα (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018)

Στην παραδοσιακή θεραπευτική οι ασθένειες, ιδιαίτερα οι θανατηφόρες, προσωποποιούνται. Σύμφωνα με τον Πετράκη Ηπήτη, στο βιβλίο του με τον τίτλο «Λοιμολογία ή περί της Πανώλους...» οι άνθρωποι «αφού ηλευθερώθησαν από τα περισσότερα εκ της αμαθείας κακά, εδίωξαν μακράν από αυτούς και πολλές κολλητικές αρρώστιας. Αυτοί δεν πιστεύουν πλέον ότι η πανώλης είναι γραία ξεμαλλιασμένη, η οποία γυρνάει τα χωριά και κυνηγάει τα θύματά της» (Ηπήτης, 1818) Μέσα από διάφορες εκφράσεις βλέπουμε να αποδίδονται ανθρώπινες ιδιότητες στην ασθένεια, καθώς μπορεί να κρατάει, να πιάνει, να τρώει ή να περπατάει στο σώμα του ασθενούς.

Επίσης, προκειμένου να καλοπιάσουν την ασθένεια, οι άνθρωποι την αποκαλούσαν: *Καλονόματη, Μελιτάτη, Ευλογημένη, Μελιταριά*. Ακόμα, όμως, και σήμερα κατά ανάλογο τρόπο, αποφεύγεται να αναφέρονται οι ονομασίες κάποιων ασθενειών, όπως το έιτς ή ο καρκίνος, που αποκαλείται *το μακριά από δω, το ξορκισμένο, το κακό σπυρί, το άκακο* κ.λπ. (Πολίτης, 1931)

Σε πρακτικό επίπεδο, η λαϊκή θεραπευτική χρησιμοποιούσε τη χειρουργική επέμβαση για κατάγματα, εξarthρώσεις, πληγές, εγκαύματα, μώλωπες, έλκη κ.ά. Η θεραπεία και η απολύμανση των πληγών γινόταν με ατμούς θειαφιού ή ύδατος, με καπνιά, με σάλιο και με άλλους τρόπους. Για παράδειγμα, στον Πόντο *«κρατούσαν το πληγωμένο πόδι ή χέρι πάνω από μια αναμμένη καλά θράκα ακριβώς στο μέρος της πληγής, έριχναν απάνω στη θράκα νερό και με το σβήσιμο δημιουργούνταν δραστικός ατμός, που απολύμεινε την πληγή. Άλλοι μεταχειρίζονταν το σάλιο ως απολυμαντικό ή έβαζαν το σκύλο να λείχει την πληγή»*. Ακόμα, αφαιρούσαν το μολυσμένο αίμα με τη μέθοδο της απομύζησης της πληγής ή με τη χρήση διάφορων βοτάνων και παρασκευασμάτων, προκειμένου να θεραπεύσουν μια πληγή. Κάποια βότανα που τα χρησιμοποιούσαν ως φάρμακα για να θεραπεύσουν διάφορες πληγές, ήταν τα εξής: *το σπαθοχόρταρο, το νευροχόρτι, το πεντάνευρο, το σκυλόχορτο, το φραγγόφυλλο, το κλεφτοχόρταρο, το σμέρτο* κ.ά. Επίσης, για να ανοίξει ένα έλκος έβαζαν ζεσταμένη πίσσα ως κατάπλασμα και έτσι καθάριζε τελείως η πληγή αφού η πίσσα τραβούσε το πύο. Αλλά και για να επουλωθούν οι πληγές και τα χρόνια έλκη, παρασκεύαζαν με κάποια συγκεκριμένη διαδικασία ποντικόλαδο και το χρησιμοποιούσαν.

Η παροιμία «τον έκανε του αλατιού» είναι γνωστή και σχετίζεται με τις περιπτώσεις που τοποθετούσαν διάφορα επιθέματα από αλάτι και κρεμμύδι όταν υπήρχε μελάνιασμα, πρήξιμο ή μώλωπες. Στη Νάξο *«κοπανίζουν ρίζες της ασκέλας (αγριοκρεμμύδας) και τις βάζουν πάνω στον μώλωπα»*, ενώ στην Κυνουρία *«ψαίνουν πλατυμαντίλες και τις βάνουν στο πρήξιμο»*. Στην Αιτωλία χρησιμοποιούν τον φλοιό του δέντρου μέλεγου, ο οποίος έχει αντισηπτικές ιδιότητες. Μια άλλη θεραπεία, γνωστή και από τα αρχαία χρόνια, ήταν να τυλίγουν με δέρμα ζώου, πρόσφατα γδαρμένο, του μέρους που είχε χτυπηθεί, ενώ για την ίδια περίπτωση, στην Ήπειρο άλειφαν με κόκκινο πιπέρι και λάδι το δέρμα του προβάτου και με αυτό τύλιγαν τον πάσχοντα. Από αυτό προέκυψε και η σχετική φράση *«τον έκαμε της προβιάς»* (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018).

Η παραδοσιακή ιατρική είχε συνδεθεί στενά με τις υπερφυσικές δυνάμεις και τη μαγεία, αποτελώντας ένα σύστημα θεραπευτικής και νοσολογίας, άλλοτε με αποτυχίες και άλλοτε με επιτυχίες χειρισμούς, προσφέροντας πάντα, όμως, τη συμπαράσταση στους ασθενείς που πάλευαν να διώξουν από μέσα τους την ασθένεια.

ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

(κύηση, τοκετός, λοχεία, γαλουχία)

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, εκεί που η φροντίδα μέσω της επιστημονικής ιατρικής απουσίαζε, η λαϊκή ιατρική προσπαθούσε να συμβάλλει μέσω των δικών της πρακτικών, παρασκευασμάτων και βοτάνων, αποτελώντας πολύτιμο σύμμαχο του

ανθρώπου, θεραπεύοντάς τον και παρηγορώντας τον, παρ' όλες τις αστοχίες της ορισμένες φορές. Συχνά μαζί με όλα αυτά αναμειγνύονταν οι προλήψεις και οι δεισιδαιμονίες των ανθρώπων, η θρησκευτική πίστη και η μαγεία. Φυσικά, η λαϊκή ιατρική έπαιξε σημαντικό και καθοριστικό ρόλο και στο θέμα της γέννησης του ανθρώπου.

Όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα ο ερχομός του ανθρώπου στη ζωή αποτελούσε για την παραδοσιακή κοινωνία σημαντικό γεγονός, όχι μόνο για οικογενειακούς και βιολογικούς λόγους, αλλά και για κοινοτικούς, αφού σκοπός ήταν η διαιώνιση και η προκοπή της κοινότητας. Ήταν, επομένως, φυσικό να ακολουθούνται κάποιες πρακτικές, συμπεριφορές και δοξασίες, προκειμένου ένα ανδρόγυνο να έχει καταξίωση κοινωνική με την απόκτηση παιδιών (Δουλαβέρας, 2015)

Όπως συνέβαινε σε κάθε περιοχή, έτσι και στην παραδοσιακή κοινότητα της Κορίνθου, βασική επιδίωξη του νιόπαντρου ζευγαριού ήταν η απόκτηση παιδιών. Η μητρότητα μαζί με όλα τα θετικά που έχει, έχει και συναισθηματική υπόσταση, δίνοντας περιεχόμενο στη ζωή και την ύπαρξη της γυναίκας (Αυδίκος, 1996) Τόσο για τη μητέρα, όσο και για το έμβρυο από τη σύλληψη και την εγκυμοσύνη ξεκινούσε μια μεταβατική περίοδος (Σέργης, 2007) που, μπορεί να αποτελούσαν φυσιολογική διαδικασία, όμως, υπήρχαν και κάποιες περιπτώσεις που τα πράγματα δεν ήταν ευχάριστα. Όταν για παράδειγμα η γυναίκα ήταν στείρα, ήταν δαχτυλοδειχτούμενη (Αλεξανδρόπουλος, 1963), αποκαλώντας την «άκληρο», όπως στην περιοχή του Φενεού (Πετρόπουλος, 1953), αλλά και σε άλλες περιοχές που την έλεγαν *καταραμένη, άχρηστη, αλειτούργητη, μονόψυχη, χαραμοψώμα, χρουσούζα κ.ά.* (Χρυσανθοπούλου, 2007) Τότε, η λαϊκή ιατρική έκανε τις παρεμβάσεις της, σε συνδυασμό, βέβαια, με τη θρησκεία, τις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις. Στην περιοχή του Φενεού η γυναίκα που ήταν άτεκνη κατέφευγε σε γιάτρισσες που είχαν συγκεκριμένες πρακτικές και παρασκεύαζαν διάφορα μαντζούνια με μέλι, αμύγδαλα και βούτυρο για να είναι γλυκά και να βοηθήσουν τη γυναίκα να αποκτήσει παιδί (Σαρλής, 2006).

Σε διάφορα χωριά της Κορινθίας, όπως και στη Στιμάγκα, χρησιμοποιούσαν το *σερνικοβότανο*, προκειμένου να τεκνοποιήσει η γυναίκα και όχι μόνο για να αποκτήσει αγόρια (Μπαλαφούτας, 1998). Μια άλλη πρακτική που χρησιμοποιούσαν στο ίδιο χωριό ήταν τα *αχνιστά λουτρά* και τα *καταπλάσματα* με διάφορα βότανα (Μπαλαφούτας, 2001). Κάτι αντίστοιχο έκαναν και στην περιοχή του Φενεού, βάζοντας τη γυναίκα πάνω από νερό που άχνιζε, κάνοντας ατμόλουτρα και έπειτα, βάζοντας στη μέση της βεντούζα (Σαρλής, 2006).

Η γυναίκα, καθ' όλη τη διάρκεια της εγκυμοσύνης έπρεπε να τηρήσει μια σειρά από πρακτικές και μέτρα, που είχαν τόσο ιατρική, όσο και θρησκευτική και δεισιδαιμονική σημασία, προκειμένου να προφυλαχτεί. Παρόλο που για λόγους οικιακής οικονομίας η έγκυος δεν αποσυρόταν από την εργασία, έπρεπε ωστόσο να είναι πολύ προσεκτική. Στην περιοχή της Στιμάγκας, η εγκυμονούσα δεν έπρεπε να σηκώνει βάρη, να πήγαινε στα χωράφια με προσοχή και να μην ανέβαινε στα ζώα. Ακόμα, έπρεπε να απόφευγε τα πηδήματα, γιατί υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να «της πέσει το παιδί». Όμως, από της άλλη πλευρά υπήρχε και η ανάγκη για δουλειά αλλά και για κάποια κούραση, με σκοπό να έχει πιο εύκολη γέννα και να γεννηθεί το παιδί γερό και δυνατό. Η καθιστική ζωή δεν επιτρεπόταν γιατί μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλους κινδύνους στη μητέρα και στο παιδί, όπως το «να κολλήσει το παιδί στην

κοιλιά της μάνας του και να μην πέφτει» όταν είναι να γεννηθεί (Μπαλαφούτας, 1998). Οι ίδιες αντιλήψεις επικρατούσαν και στην περιοχή του Φενεού, όπου προκειμένου μια έγκυος που είχε ανοιχτή μέση, να κρατήσει το παιδί, της έβαζαν *μπλάστρι*, κάτι που συνηθιζόταν σαν πρακτική σε όλη την παραδοσιακή κοινωνία της εποχής (Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου, 1992).

Όσον αφορά στη διατροφή της εγκύου, αποτελούσε κοινή πεποίθηση ότι η έγκυος έπρεπε να έτρωγε ότι επιθυμούσε για να μη *«ρίξει το παιδί»* (Σαρλής, 2006). Υπήρχαν αρκετές δεισδιαιμονίες και προλήψεις γύρω από το *«ζήλεμα»* και το *«λίμπισμα»* της εγκύου, κάτι που ουσιαστικά της ικανοποιούσε την ανάγκη για κανονική, σωστή διατροφή με σκοπό να γεννηθεί ένα υγιές παιδί. Μία πλήρης δίαιτα για την έγκυο που στις μέρες μας ρυθμίζεται με βιταμίνες κ.λπ., στις παραδοσιακές κοινωνίες των παλαιότερων εποχών, οι δοξασίες για το *«λίμπισμα»* της γυναίκας, αποτελούσε την ψυχολογική και *«παραστατικά τονισμένη ενέργεια της ανάγκης αυτής»* (Μερακλής, 2011). Όμως, προκειμένου το παιδί να γεννιόταν γερό, τόσο σωματικά, όσο και πνευματικά, η έγκυος δεν επιτρεπόταν να τρώει αλμυρά φαγητά, τηγανιτά, καρυκεύματα και παστά, ούτε να πίνει ποτά οينوπνευματώδη. Αυτό, φυσικά, εκτός από τη λαϊκή ερμηνεία συνέβαινε καθώς όλα αυτά τα φαγητά ήταν δυσκολοχώνευτα και πιο *«βαριά»*. Επιπλέον, κάποιες άλλες αντιλήψεις γύρω από τη διατροφή της εγκύου, ήταν ότι δεν έπρεπε να τρώει λαγό, για *«να μην λαγοκοιμάται το παιδί»*, αλλά ούτε σαλιγκάρια για *«να μη βγει σαλιάρικο»* (Μπαλαφούτας, Οικονομοπούλου, 2005). Στην πραγματικότητα, η αποφυγή αυτών των φαγητών βοηθούσε στο να προφυλαχτεί το μωρό από το τοξόπλασμα, μικρόβιο που περιέχουν τα συγκεκριμένα φαγητά (Huebert, McCulloch and Schnurrenberg, 1971). Τέλος, σε άλλες περιοχές όπως στο Ελληνοχώρι και στη Στιμάγκα, η ετοιμόγεννη έπρεπε να φάει κότα βραστή (Μπαλαφούτας, Τσιούγκος, 2000).

Η επιθυμία της αρρενογονίας στην παραδοσιακή κοινωνία

Από τα πολύ παλιά χρόνια υπήρχε μεγάλη επιθυμία τόσο των γονέων όσο και του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος να γεννιούνται *σερνικά* παιδιά. Για να το πετύχουν αυτό, σε πολλά χωριά της Κορινθίας, όπως στο Βραχάτι, το Ελληνοχώρι, στην Ευρωστίνη, αλλά και σε διάφορα άλλα σε όλη την Ελλάδα, συνιστούσαν το *σερνικοβότανο* ή αλλιώς το *σερνικόχορτο*. Αυτό το βοτάνι το γνώριζαν από την παράδοση και το προμηθεύονταν από τις γιάτρισσες ή από διάφορους ψευτογιατρούς πλανόδιους. Ακόμα, αυτό το χορτάρι *«έχει ρίζες που μοιάζουν με τα γεννητικά όργανα του πετεινού»* και η χρήση του καθοριζόταν από διαδικασίες, που άλλοτε αφορούσαν τον άνδρα, άλλοτε τη γυναίκα και άλλοτε και τους δύο μαζί (Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992).

Η γέννα και η φροντίδα του νεογέννητου

Όταν η ετοιμόγεννη είχε πόνους και προετοιμαζόταν να γεννήσει ειδοποιούσαν τη μαμή, που αποτελούσε σεβαστό πρόσωπο στις παραδοσιακές κοινωνίες. Αυτή, όταν έφτανε στο σπίτι, έπλενε με κρασί τα χέρια της, για λόγους απολύμανσης προφανώς, και ευχόμενη στη γυναίκα *«καλή λευτεριά»*, ξεκινούσε το έργο της. Αν υπήρχε δυσκολία στο να γεννήσει η γυναίκα, τότε η μαμή τη χάραζε με ξυράφι

(Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992).

Αν το μωρό δεν «κατέβαινε» και γενικά ήταν δύσκολη η γέννα, εφαρμόζαν τότε πιο πρακτικά μέσα (Πολίτης, 1917). Για παράδειγμα, στην περιοχή της Στιμάγκας, έβαζαν την έγκυο σε μια κουβέρτα και την κούναγαν πιάνοντας τις άκρες της για να βοηθηθεί και να γεννήσει πιο γρήγορα (Μπαλαφούτας, 1998). Παρομοίως και στον Φενεό, ταρακούναγαν την ετοιμόγεννη, αφού την είχαν βάλει σε μια απλάδα και την πετούσαν ψηλά (Σαρλής, 2006). Με αυτό τον τρόπο «έπεφτε» το μωρό αφού είχε μετακινηθεί από τη θέση που το είχε μπλοκάρει. Επίσης, σε διάφορες άλλες περιοχές, όπως στη Χίο, έβαζαν τη γυναίκα πάνω σε ένα σεντόνι, που το έδεναν στο κρεβάτι και την κουνούσαν δεξιά και αριστερά, προκειμένου να γεννήσει πιο γρήγορα. Αυτό μας φέρνει στο μυαλό την τεχνική του Ιπποκράτη με την οριζοντίωση (Χαβιάρα-Καραχάλιου, 1993).

Αν υπήρχε αιμορραγία στη λεχώνα μετά τη γέννα τη σταματούσαν με τον εξής τρόπο: *«έβραζαν 100 δράμια κρασί μαύρο και έριχναν μέσα ένα αβγό, κάνοντάς το μελάτο, και το έβαζαν απάνω σ' ένα άσπρο πανί κι έτσι όπως ήταν καυτό, το έβαζαν πάνω στη λεχώνα, για να σταματήσει η αιμορραγία»* (Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992). Η μαμή, για να αφαιρέσει τον «ύστερο», έδινε στη λεχώνα ένα μπουκάλι ζητώντας της να φυσήξει δυνατά και έπειτα, έβαζε στην πληγή στάχτη, κρεμμύδι, καφέ και βελάνι, που είχε απολυμαντική δράση. Προκειμένου η λεχώνα να μην είχε πονοκέφαλο, της έδεναν πολύ σφιχτά την κοιλιά (Μπαλαφούτας, 1998). Σε άλλες περιοχές η μαμή έβγαζε το «ύστερο» πιέζοντας την κοιλιά της λεχώνας (Σαρλής, 2006), ενώ στην Ευρωστίνη *«τον πλακούντα ή ύστερο τον έδεναν στο πόδι της λεχώνας για να μην απορροφηθεί από τον οργανισμό έως όταν έπεφτε τελείως και έπλεναν τη λεχώνα με κρασί, αν είχε αιμορραγία»* (Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992).

Με τη γέννηση του παιδιού συντελείται και η πρώτη απομάκρυνση από το σώμα της μητέρας του. Πρόκειται για μία μεταβατική στιγμή (Σέργης, 2007). Η δεύτερη απομάκρυνση συντελείται με το κόψιμο του ομφάλιου λώρου (Πολίτης, 1931). Στην περιοχή της Ευρωστίνης η μαμή έκοβε τον ομφάλιο λώρο με ένα ψαλίδι ή ένα μαυρομάνικο μαχαίρι. Έπειτα το έδενε με ένα σπάγκο, βάζοντας πάνω στο «αφάλι» ένα επίθεμα, αφού το είχε πρώτα ποτίσει με καφέ. Το κουρέλι που το χρησιμοποιούσε ως επίθεμα ήταν καμένο και ποτισμένο με λάδι (Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992). Επρόκειτο για μια καθαρά απολυμαντική ενέργεια, βασισμένη στην καθαριστική δύναμη που είχε η φωτιά και την απολύμανση που προσέφερε η υψηλή θερμοκρασία (Μερακλής, 2011). Ακόμα, στο Στεφάνι της Κορινθίας η μαμή απόκοβε το «αφάλι», επαλείφοντας αυτό το σημείο με στάχτη και δένοντάς το, ενώ στο Σπαθοβούνι έδεναν τον ομφάλιο λώρο και τον έκοβαν με κλωστή από κουβαρίστρα, την «κουβαριστόκλωνα». Στη Στιμάγκα η μαμή, επίσης, έκοβε τον ομφάλιο λώρο με κλωστή από κουβαρίστρα και για θεραπεία και απολύμανση έβαζε στην πληγή κρεμμύδι και στάχτη (Μπαλαφούτας, 1998). Στα Αθήκια, όταν γεννιόταν το νεογνό, η μαία έκοβε τον λώρο, τον οποίο φύλασσαν και το είχε το παιδί σαν φυλαχτό, ακόμα και όταν πια είχε μεγαλώσει και εκτελούσε τη στρατιωτική του θητεία, πιστευόταν πως το να το είχε μαζί του, απομάκρυνε και απέτρεπε τα βόλια των εχθρών (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι όταν γεννιόταν το παιδί με λεπτό υμένα που κάλυπτε το πρόσωπό του, την «προσωπίδα», όπως την έλεγαν. Θεωρείτο ότι ήταν ιδιαίτερη τύχη για το παιδί και γι' αυτό την έβγαζαν με πολλή προσοχή για

να μη μείνει κάποιο ελάττωμα στο παιδί και έπειτα την διάβαζαν για σαράντα ημέρες στην Εκκλησία. Στη συνέχεια, την έβαζαν κάτω από ένα γεφύρι για να περάσει στρατός από πάνω. Έτσι αποτελούσε το καλύτερο φυλαχτό και είχε τη δύναμη ακόμα και «να σε αθωώσει στο δικαστήριο» (Ρηγάτος, 1992). Στην Ευρωστίνη, πάλι ήταν τύχη να γεννηθεί ένα παιδί με «προσωπίδα». Την έβγαζαν, όμως, με πολλή προσοχή, από πάνω προς τα κάτω, για να «μην αλληθωρίσει» και έπειτα την είχαν για φυλαχτό, αφού πρώτα «διαβαζόταν» για σαράντα ημέρες στην Εκκλησία (Δορμπαράκης, Πανουτσοπούλου, 1992). Το ίδιο πιστευόταν και στο Φενεό (Σαρλής, 2006), αλλά και στη Στιμάγκα, όπου «*η μαμή την έβγαζε με προσοχή για να μην τραυματιστεί το μωρό αλλά και για να συγυριστεί από τους σπιτικούς και να χρησιμοποιηθεί σαν φυλαχτό. Σαράντα ημέρες την είχαν στην Εκκλησία, άλλες τόσες κάτω από το γεφύρι, για να έχει φυλακτικές ιδιότητες*» (Μπαλαφούτας, 1998).

Όταν έπλεναν το μωρό, συνέχιζαν με το «αλάτισμα» σε όλο το σώμα του, εκτός από το πρόσωπό του. Αυτό γινόταν «για να σφίξει το μωρό και για να πήξει ο νους του». Επρόκειτο για μία πρακτική που συνηθιζόταν σε όλες τις περιοχές της Κορινθίας, αλλά και σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ήταν μια πράξη που είχε αναφερθεί σε κείμενα του Γαληνού, ιατρού κατά τη ρωμαϊκή εποχή (Χρυσανθοπούλου, 2007). Ήταν προφανώς υγειονομικοί οι λόγοι αυτής της πρακτικής, καθώς αποτελούσε μια μέθοδο αντισηψίας του δέρματος, αν και κάπως πρωτόγονη, αλλά και προστασίας από διάφορες δερματικές παθήσεις. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις υπήρχε η αντίληψη ότι μέσω αυτής της μεθόδου, του «αλατίσματος», δηλαδή, το παιδί θα ήταν «νόστιμο» (Ρηγάτος, 1992).

Στο Σπαθοβούνι «*την τρίτη ημέρα λούζουν και αλατίζουν το μωρό. Το αλατίζουν για να μη μυρίζει και να μη τρώει πολύ αλάτι. Μέσα στο νερό ρίχνουν οινόπνευμα και διάφορες μυρωδιές*» (Βλάχος, 1964). Στο Χαλκί «αλατίζουν» το νεογέννητο με τριμμένο αλάτι σε όλο το σώμα του εκτός από το πρόσωπο (Μπαλάσκας, 1964). Στη Στιμάγκα πίστευαν ότι με το αλάτισμα το μωρό θα γινόταν σοβαρό, γλυκό, θα ήταν ευκίνητο, δε θα μύριζε και θα είχε «μυαλοσύνη» (Μπαλαφούτας, 1998). Στο Στεφάνι, πάλι, θεωρούσαν ότι θα γινόταν «ανάλατος» αν δεν έπλεναν το μωρό με αλάτι (Ιατρού, 1964) και στο Σολομό το «αλάτισμα» βοηθούσε στο να έχει γερό σώμα το παιδί (Κώνστας, 1964). Στα Αθήκια «*το νεογνόν πλύνεται δια χλιαρού νερού και πασπαλίζεται με αλάτι*». Ουσιαστικά ο σκοπός ήταν η απολύμανση, πίστευαν όμως πως με το αλάτισμα το νεογέννητο θα είχε μυαλό και νοστιμάδα και θα γινόταν «αλατισμένος άνθρωπος» (Τριαντάφυλλος, 1964). Στο Φενεό, πάλι, έπλεναν το μωρό σε μια λεκάνη με χλιαρό νερό και το αλατίζουν για να έχει σφιχτό δέρμα και να μη μυρίζει ο ιδρώτας του, αφού είχαν ρίξει στο νερό για ευλογία λίγο κρασί και λίγο βασιλικό (Σαρλής, 2006). Στο Κούτσι ή Κορφιώτισσα η μαμή έπαιρνε το μωρό από τη λεχώνα, αφού το έπλενε πρώτα με ζεστό νερό, το αλάτιζε με αλάτι χοντροκομμένο για να σφίξει το δέρμα του και να μη μυρίζουν τα πόδια και ο ιδρώτας του (Γιαννόπουλος, 1964).

Ακόμα, προκειμένου να υπάρχει σωστή διαμόρφωση και η κατάλληλη διάπλαση στο κεφάλι του μωρού, έδειχναν ιδιαίτερη φροντίδα, με πλύσιμο και δέσιμο (Πολίτης, 1931). Στην Ευρωστίνη η μαμή έσφιγγε με ένα πανί το κεφάλι του νεογέννητου, δένοντάς το καλά, αφού πρώτα το είχε πλύνει και το είχε αλατίσει (Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου, 1992). Στην Κορφιώτισσα ή Κούτσι και στο Σολομό έδεναν σφιχτά το κεφάλι «για να γίνει στρογγυλό» (Γιαννόπουλος, 1964), ενώ στο Χαλκί το έδεναν

με μια μεγάλη λουρίδα από ύφασμα για να γίνει καλό και όμορφο. Στη Στιμάγκα και στο Αγιονόρι *«κάμνουν και δέσιμον της κεφαλής δια να λάβει ωραίον σχήμα»* (Μπαλαφούτας, 1998). Στο Πανόραμα της Κορινθίας δένουν το κεφάλι του μωρού με πανί, αφού πρώτα το έχουν παστώσει με ψιλό αλάτι. Το αφήνουν έτσι δεμένο για μερικές μέρες για *«να μη μείνει ανάλατο»* το παιδί. Όμως, και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, όπως στη Σκύρο, δένουν το κεφάλι του μωρού, χρησιμοποιώντας ειδικό πανί (Αντζουλάτου-Ρετσίλα, 1984).

Στην περιοχή της Ευρωστίνης, έσταζαν στα μάτια του μωρού τρεις σταγόνες λεμόνι. Αυτό το έκαναν για *«να καθαρίσουν τα μάτια»*, αλλά ουσιαστικά σχετιζόταν με την καταπολέμηση της *«γονοκοκκικής οφθαλμίας»* των νεογνών, σύμφωνα με τους γιατρούς (Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου, 1992).

Επίσης, μια άλλη πρακτική πολύ γενικευμένη, όχι μόνο την παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας, αλλά και σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας, ήταν το *«σπαργάνωμα»*. Ο λόγος που εφαρμοζόταν αυτή η πρακτική ήταν για να έχει το παιδί ίσιο κορμί και αν μην κάνει στραβά πόδια. Το *«σπαργάνωμα»* ή αλλιώς το *«φάσκιωμα»* θεωρούνταν και ένας τρόπος προφύλαξης του παιδιού από φυσικούς ή μεταφυσικούς κινδύνους, πέρα από την επίτευξη του σωστού σχήματος του σώματος (Χρυσανθοπούλου, 2007). Φυσικά αυτή η μέθοδος δεν υιοθετείται στις μέρες μας από τη σύγχρονη ιατρική και γι' αυτό το λόγο δεν φασκιάζονται τα βρέφη.

Στο Κούτσι ή Κορφιώτισσα έβαζαν το νεογέννητο σε στάση προσοχής και του τύλαγαν όλο το σώμα με ένα πανί στενόμακρο που το έλεγαν *«λυτάρα»*. Πίστευαν πως με αυτό τον τρόπο το παιδί θα γινόταν λυγρόκορμο και θα είχε ίσια άκρα (Γιαννόπουλος, 1994). Στο Ελληνοχώρι έδεναν το μωρό από τους ώμους έως τον αστράγαλο με φασκιές για να έχει ευθυτενές σώμα, ενώ στο Στεφάνι έπλεκαν στη φασκιά διάφορα κέρματα και ασημικά. Αυτό το έκαναν κυρίως στο πρώτο αγόρι που θα γεννιόταν στην οικογένεια και η *«λυτάρα»* έπρεπε να ήταν *«πλουμισμένη»*. Και στο Σολομό, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως στο Αγιονόρι και στο Σπαθοβούνι φάσκιαζαν το μωρό γιατί πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο δε θα είχε δυσκαμψίες και δε θα πάθαινε κράμπες από λάθος στάση του σώματος. Αν πάλι διαπίστωναν ότι το μωρό είχε *«κοπεί»*, το ανακούφιζαν με μασάζ και αν έκλαιγε το πήγαιναν σε μια γυναίκα, τη μαστόρισα για να το μετρήσει. Αυτή του *«μετρούσε»* το δεξί πόδι με το αριστερό χέρι, φέρνοντάς τα κοντά για να σμίζουνε (Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, 1985).

Το *«χαράκωμα»* στο βρέφος επρόκειτο για μια άλλη μέθοδο αφαίμαξης. Ήταν μια πρακτική ιατρική, προκειμένου να *«φύγει το κακό το αίμα»* (Ρηγάτος, 1992). Αυτή η πράξη βοηθούσε στο να αποφευχθεί ο βρεφικός ίκτερος, καθώς με την αφαίρεση του αίματος λιγόστευαν τα ερυθρά αιμοσφαίρια (Γιαννόπουλος, 1994).

Στο Πανόραμα Φενεού η μαμή *«τις πρώτες μέρες, τρεις-τέσσερις φορές, με το ξουράφι το χαράζει, για να φύγει το ακάθαρτο αίμα. Στις πλατούλες του και τα κωλομέρια του ρίχνουν κάμποσες ξουραφιές κι εκείνο λαρμίζει από τον πόνο. -Σιώπα μου, σιώπα μου! του λέει εκείνη. Του αλείφει με λάδι τις πληγές, αφού πρώτα σκουπίσει το αίμα με βαμβάκι ή με καθαρό και μαλακό πανάκι»* (Δουλαβέρας, 2015).

Το ίδιο, όμως, γινόταν στο Σολομό, στο Σπαθοβούνι και στην Ευρωστίνη. Όταν περνούσαν λίγες ημέρες από τη γέννηση του μωρού το χαράκωναν σε κάποια μέρη του σώματός του, όπως στη φτέρνα ή στην ωμοπλάτη *«για να βγει το ακάθαρτο αίμα»*

της μητέρας» (Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου, 1992).

Διατροφή-προστασία της λεχώνας και θηλασμός

Ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στη διατροφή και την προστασία της λεχώνας. Τις πρώτες μέρες μετά τη γέννα η λεχώνα τρεφόταν με το «πρασοζούμι», σούπα από πράσα ή κρεμμύδια νερόβραστα με λάδι, προϊόντα που είχαν καθαρτική δράση. Στη Λαύκα Κορινθίας συγγενείς γυναίκες και φίλες, πρόσφεραν στη λεχώνα βραστές χυλοπίτες χειροποίητες, με κρασί ή λάδι για «να κατεβάσει γάλα η μητέρα» (Δουλαβέρας, 2015).

Ο θηλασμός είναι μια διαδικασία που προσφέρει μια σημαντική επικοινωνία του μωρού με τη μητέρα του. Εκτός από μία βιολογική διαδικασία, αποτελεί και μέρος της κοινωνικοποίησης του παιδιού. Ειδικά στην παραδοσιακή κοινωνία ο θηλασμός ήταν μια απαραίτητη διαδικασία για τη λεχώνα γιατί έτσι εξασφαλιζόταν η γαλακτοφορία, που ειδικά αυτά χρόνια συνοδευόταν από ένα σύνολο μαγικών και ορθολογικών ενεργειών.

Για «να κατέβει το γάλα» μια συνηθισμένη πρακτική ήταν η λεχώνα να πίνει ζωμούς (Καραμανές-Μπάκολη, 2009). Στο Ελληνοχώρι έδιναν στη λεχώνα να πιει μετά τον τοκετό, ένα ζουμί από τριφτάδια, ένα είδος ζυμαρικού φτιαγμένο από νερό, αλεύρι και λάδι. Στο Φενεό, εκτός από σούπες, η λεχώνα έτρωγε και κάποια γλυκίσματα για να κατεβάσει γάλα και να θηλάσει το νεογέννητο. Επίσης, στην Ευρωστίνη έβραζαν φασόλια και τα έκαναν κατάπλασμα, βάζοντάς τα πάνω στη λεχώνα και της έδιναν να φάει πολλούς ζωμούς, εκτός όμως από γάλα. Στην περιοχή της Στιμάγκας η λεχώνα έτρωγε «κρεμμυδοπαπάρα» για να καθαρίσει από τα αιματώματα και για μαλακτικό έτρωγε τραχανά, κοτόσουπα, χυλοπίτες και γενικά ελαφριά φαγητά (Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου, 1992).

Εάν το γάλα είχε «πισωστρέψει», δηλαδή είχε σταματήσει, αναζητούσαν διάφορα γιατροσόφια και κάποια χόρτα από τα βουνά που τα έβραζαν και έπινε η λεχώνα το ζουμί τους (Σαρλής, 2006).

Η λεχώνα μετά τη γέννα χρειαζόταν προστασία και ξεκούραση. Γενικότερα σε πολλά μέρη της Ελλάδας και όχι μόνο στην παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας, η προστασία της σχετιζόταν με διάφορες προλήψεις, δεισιδαιμονίες, με θέματα βασκανίας και μαγείας, αλλά και με τη θρησκευτική πίστη. Ωστόσο υπήρχαν και κάποια πρακτικά μέτρα που αφορούσαν στην προστασία της λεχώνας. Το πιο γνωστό ήταν ότι πριν σαραντίσει δεν έπρεπε να βγει καθόλου από το σπίτι της. Η χριστιανική αντίληψη ήταν ότι για σαράντα ημέρες από την ημέρα της γέννας, η γυναίκα ήταν «ακάθαρτη», ενώ οι δεισιδαιμονικές απόψεις ισχυρίζονταν ότι δαιμονικές δυνάμεις καιροφυλαχτούσαν για να τη βλάψουν. Στην ουσία αυτή η κοινωνική απομόνωση βοηθούσε στη δική της προστασία, καθώς η καταπόνηση του σώματός της από τον τοκετό την έκανε να είναι ευάλωτη σε διάφορες ασθένειες.

Η λεχώνα χρειαζόταν, επίσης, και ψυχολογική στήριξη. Έπρεπε να υπήρχε πάντα κάποιο πρόσωπο κοντά της που θα την ενίσχυε ψυχολογικά, προκειμένου να βοηθούσε στην εύθραυστη ψυχολογία της. Σε αυτό μάλιστα βοηθούσαν οι ευχές του ιερέα, διάφορα φυλακτά για αυτήν αλλά και για το μωρό, αλλά και οι επικλήσεις στους αγίους, πολλές εικόνες των οποίων βρίσκονταν στο δωμάτιο της λεχώνας (Δουλαβέρας, 2015).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι λαϊκοί άνθρωποι των περιοχών της Κορινθίας είχαν υιοθετήσει πρακτικές και μεθόδους για να βοηθήσουν και να προστατέψουν από κάθε κίνδυνο τη λεχώνα, που θα μπορούσε να συμβεί σε αυτό το μεταβατικό διάστημα, μέχρι να ενσωματωθεί στην κοινωνία. Από όλα αυτά που αναφέρθηκαν φαίνεται ότι υπήρχε λογική βάση στη λαϊκή ιατρική των παραδοσιακών κοινωνιών της Κορινθίας, κάτι που είχε κληρονομηθεί στους ανθρώπους με το πέρασμα των χρόνων και θεωρούνταν αποτέλεσμα πείρας. Σε πολλές από αυτές τις θεραπευτικές μεθόδους και πρακτικές, τα γιατροσόφια, αλλά και τις διατροφικές συνήθειες μπορεί να βρει κανείς στοιχεία της νεότερης ιατρικής και γι' αυτό τον λόγο η λαϊκή ιατρική αποδεικνύει ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται με περιφρόνηση ή υποτίμηση, καθώς στην πράξη είναι ωφέλιμη και χρήσιμη.

ΤΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Ο ΜΑΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ο όρος «μάγος», αλλά και οι παράγωγες λέξεις, όπως «μαγικός», «μαγεία» κ.λπ. έχουν περσική καταγωγή και από τον 6^ο αιώνα π.Χ. έχουν ενταχθεί στην πολιτισμική παράδοση των Ελλήνων, με ένα σύνολο αντιλήψεων και συμπεριφορών που ήδη υπήρχαν. Ο μαγικός λόγος ανήκει και εντάσσεται στον έμμετρο λόγο, πέρα από τον καθημερινό, κανονικό λόγο. Αυτό τον κάνει να έχει πολύπλευρες διαφορές και ιδιαιτερότητες στην γλωσσική επικοινωνία (Βακαλούδη, 2001).

Με αρχέγονες καταβολές και βαθιά πίστη ο μαγικός λόγος είχε δυναμική που μπορούσε να ελέγξει και να χειραγωγήσει τον άνθρωπο και τη φύση. Στο παρακάτω παράθεμα, που αποτελεί ένα εκφώνημα από τους ιθαγενείς Αζάντε της Αφρικής, οι νέοι μυσούνται στην απόκτηση της μαγικής γνώσης για τη φυλετική ομάδα τους και συγκεκριμένα για το πως θα προστατευτούν από μαγικές πρακτικές άλλων ανθρώπων:

«Εσύ φάρμακο, που σε μαγειρεύω, έχε στο νου σου να μου λες πάντα την αλήθεια. Να μην αφήσεις κανένα να με βλάψει με τα μαγικά του. Αλλά να με κάνεις ικανό να καταλαβαίνω τα μάγια. Να μη βλάψεις τους συγγενείς μου, γιατί δεν έχω συγγενείς. Οι συγγενείς μου είναι ελέφαντες και αντιλόπες` παππούδες μου είναι οι μπούφαλοι και τα πουλιά. Όταν χορεύω με τους γεροντότερους μαγογιατρούς, μην τους αφήνεις να με τοξεύσουν με τα βέλη τους. Άφησέ με να διδαχτώ την τέχνη τους, έτσι ώστε οι άνθρωποι, χάρις στα μαγικά μου, να μου προσφέρουν κοντάρια και βέλη».

Αυτό το παράθεμα, που είναι από το βιβλίο του Evans Pritchard με τον τίτλο «*Witchcraft, Oracles, and magic among the Azande*», βλέπουμε τον λόγο που εκφωνείται από τον μυσούμενο κατά τη διάρκεια της τελετουργίας για την παρασκευή ενός φαρμάκου, τη στιγμή που ο γηραιότερος μαγογιατρός του υπαγορεύει. Ο μυσούμενος απευθύνεται στο παρασκέυασμα με λόγο τέτοιο που συνεγείρεται η δυναμική βούληση με σκοπό το να υπερβούν οι φυσικοί νόμοι. Έτσι ο ίδιος υποβάλλει στο σκεύασμα τη μαγική ενέργεια που προσδοκά να έχει από αυτό, στην προκειμένη περίπτωση την προστασία του στο μέλλον από αυτούς που γνωρίζουν τα μυστικά της μαγείας (Ντάτση, 2018).

Ακόμα, φαίνεται η ανασφάλεια που είχαν οι άνθρωποι καθώς πίστευαν ότι μπορεί

να βλαφτούν με κάθε τρόπο από άλλους ανθρώπους που κατείχαν και χρησιμοποιούσαν τη μαγική γνώση. Αυτό, μας φέρνει στο μυαλό τις συνήθειες πολλών ανθρώπων της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, που ένιωθαν την ανάγκη να προστατευτούν προληπτικά από πρακτικές μαγείας και γι' αυτό χρησιμοποιούσαν διάφορα φυλαχτά (π.χ. ματάκια, χάντρες, σταυρό) αλλά υιοθετούσαν και διάφορες συνήθειες λόγου και χειρονομιών (π.χ. σταυροκοπήματα).

Είναι εντυπωσιακό το πως συνυπάρχουν τα γιατροσόφια με τον μαγικό λόγο. Αρχικά, τα γιατροσόφια αποτελούσαν μια διαδικασία με «ορθολογική» βάση, καθώς παρέπεμπαν σε ενέργειες συγκεκριμένες όσον αφορά την παρασκευή κάποιου φαρμάκου, όπως για παράδειγμα η επιλογή των κατάλληλων βοτάνων, η εποχή της συλλογής και ο τρόπος παρασκευής. Όλη αυτή η προετοιμασία συνοδευόταν από «λόγο μαγικό» με τον οποίο επιδιωκόταν να μετατραπεί το κέλευσμα από τον μινύμένο σε φορτίο που θα είχε δύναμη μαγική (Ντάτση, 2018).

Στη μακράιωνη πολιτισμική παράδοση της Ελλάδας, ο μαγικός λόγος, ως πρακτική θεραπείας, μας έρχεται από τα ομηρικά έπη και παραπέμπει στην ομηρική επωδή-επαιοδή. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Οδυσσέα όταν ήταν έφηβος και βγήκε για κυνήγι στην Αιτωλία με τους θεούς του (μύηση στην τέχνη του κυνηγιού). Αρχικά οι θεοί του αντιμετώπισαν το συμβάν πρακτικά, δένοντάς του, δηλαδή, το τραύμα. Έπειτα, αυτή την πράξη τη συνόδευσαν με το να εκφωνήσουν ειδική «επωδή», κάτι που είχε καταλυτική σημασία, καθώς χάρη σε αυτό σταμάτησε το σκοτωμένο, μαύρο αίμα.

Η «επωδή» ή «επαιοδή» συνόδευε λεκτικά τη «γοητεία». Η «γοητεία» ήταν τελετουργία κατά την οποία ο «γός» συνόδευε τον νεκρό στον κάτω κόσμο με θρήνους, ως θρηνωδός-ψυχοπομπός. Αυτή η μετεξέλιξη του «γός» σε ιερέα-μάγο, τον έκανε να αυτονομηθεί ως λειτουργό που άλλοτε ικέτευε τους θεούς με διάφορες επωδές υπέρ των ανθρώπων και άλλοτε τους ζητούσε να τους βλάψουν με κατάρεις (Βακαλούδη, 2001).

Με το πέρασμα, όμως, των αιώνων υπήρξε εξέλιξη στην παράδοση αυτή, καθώς με την επικράτηση του χριστιανισμού, οι επωδές έπαψαν να υπάρχουν στο λαϊκό λεξιλόγιο. Στην ύστερη αρχαιότητα, μια εποχή που χαρακτηρίστηκε από πολιτισμικές ρήξεις και κρίσεις, οι προφητείες από τους θαυματοποιούς και τους πλανόδιους μάγους βοηθούσαν και κάλυπταν την ανασφάλεια που ένιωθαν οι άνθρωποι. Όμως, όταν ήρθε η εποχή του χριστιανισμού, η νέα θρησκεία έπρεπε να αντιμετωπίσει αυτή την πραγματικότητα. Θα περίμενε κανείς να αγνοήσει τους μάγους και τις πρακτικές τους, κάτι που όχι μόνο δεν έκανε, αλλά αντίθετα διαλέχθηκε με αυτούς και «δαιμονοποίησε» όλα τα δεινά που δυνάστευαν τον κόσμο.

Σύμφωνα με το δόγμα του χριστιανισμού: «Οι άνθρωποι εξουσιάζονται ψυχοσωματικά από πονηρά πνεύματα». Αυτά τα «δαιμόνια» ή οι «δαίμονες» εκδιώκονται με ειδική θρησκευτική τελετουργία, τον «εξορκισμό», αλλά και με την ανάγνωση ευχών. Ο δαιμονισμένος ελευθερώθηκε από τα δαιμόνια, όταν ο Χριστός τα έστειλε στους χοίρους. Επίσης, στην ακολουθία της βάπτισης υπάρχει μία μορφή «προληπτικού εξορκισμού» (Brown, 2001).

Μέσω της διαδικασίας του εξορκισμού, οι πρακτικές μαγείας, οι προφύτες και οι θαυματοποιοί πολεμήθηκαν και καταδικάστηκαν από τον χριστιανισμό. Όπως αναφέρει ο ιστορικός P. Brown, «οι χριστιανικές κοινότητες, σε αντίθεση με τον παγανισμό και εν πολλοίς με τον ιουδαϊσμό, ήταν πρόθυμες να αναγνωρίσουν σε

ανθρώπινα πλάσματα υπερφυσικές δυνάμεις ή την ικανότητα να ασκούν εξουσία εξ ονόματος του υπερκόσμου» (Brown, 2000). Έτσι συντάχθηκαν ευχολόγια επίσημα και ειδικές τελετουργίες από τους Πατέρες της Εκκλησίας για τον εξορκισμό.

Ακόμα, μέσω της λαϊκής παράδοσης κληροδοτήθηκαν όροι, όπως «ξόρκι, ξορκίζω, ξόρκισμα», με τις χριστιανικές αξίες να «νομιμοποιούν» τους όρους αυτούς και να υπάρξει αλληλεπίδραση μεταξύ της χριστιανικής παράδοσης με τη λαϊκή.

Αν αναρωτηθεί κανείς αν χάθηκε η αρχέγονη «γοητεία» όπως και η «επωδή», θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν σβήστηκε από το λαϊκό λεξιλόγιο, αντίθετα, διατήρησε και κατά τα βυζαντινά αλλά και τα νεότερα χρόνια, τον προφορικό χαρακτήρα και την χρηστική αξία της. Μπορεί ως όρος η «επωδή» να εκτοπίστηκε, τα ξόρκια, όμως, και οι γητειές διατηρήθηκαν από τη λαϊκή αντίληψη, φανερώνοντας την αρχέγονη πίστη των ανθρώπων στη δύναμη του μαγικού λόγου (Πασσαλής, 2000).

Χαρακτηριστικό του μαγικού λόγου είναι ότι δεν ενέχει επιθετικότητα, χαρακτηριστικό που έχουν οι κατάρες και οι κατάδεσμοι. Αντίθετα, ο χαρακτήρας του μαγικού λόγου έχει λυτρωτική και καταλυτική δράση με δυναμισμό ενάντια σε κάθε «κακό». Ο γλωσσολόγος Αναστάσιος-Φοίβος Χρηστίδης έχοντας εντυπώσει σε αυτό το θέμα του «μαγικού λόγου», ισχυρίζεται ότι οι ευχές, οι επωδές, οι κατάρες, τα αινίγματα και οι όρκοι σχετίζονται το καθένα με τον δικό του τρόπο με τον μαγικό λόγο. Οι επιφωνηματικές συλλαβές, αλλά και η έμφαση που δίνεται στον ρυθμό, του δίνουν συγκινησιακή χροιά με πολύ εμφανή τρόπο (Χρηστίδης, 2009).

Επιπλέον, ο μαγικός λόγος διαφέρει από τον καθημερινό τρέχοντα λόγο και ως προς την «κρυπτικότητα». Πρόκειται για μία ιδιότητα που τον αποστασιοποιεί εν πολλοίς από τον καθημερινό λόγο, αφού τα ξόρκια και οι γητειές δεν εκφωνούνται σε ανοιχτό δημόσιο πεδίο, αλλά «εν κλειστώ», ακολουθώντας μάλιστα και αυστηρούς κανόνες (Ντάτση, 2018).

Το στοιχείο της «δεικτικότητας» που έχει ο μαγικός λόγος μας παραπέμπει στην Ηρακλείτεια διατύπωση: *«ο άναξ ου το μαντεῖον ἐστί το ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει, οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει»*, δηλαδή, «ο άνακτας που έχει το μαντείο του στους Δελφούς ούτε αποκαλύπτει, ούτε κρύβει, αλλά δείχνει, δίνει σημάδια». Ο «μαντικός λόγος» ήταν δυσνόητος και έμμετρος και ήταν απαραίτητη η αναδιατύπωση και η διερμηνεία από τους ιερείς των μαντείων και από αυτούς τελικά αποκαλυπτόταν το μαντικό εκφώνημα και το νόημά του.

Οι άναρθρες διατυπώσεις, οι ακατανόητες γλωσσικές συντάξεις και η «δεικτικότητα» χαρακτηρίζουν τον μαγικό λόγο. Στον «Προφητικό λόγο, Ποιητικό λόγο» του Χρηστίδη, βλέπουμε αυτό το χαρακτηριστικό της «δεικτικότητας» να αναλύεται στο παρακάτω παράθεμα: *«γλώσσα-η δομημένη, αναλυτική, προτασιακή γλώσσα, μοιάζει να παλινδρομεί, σε διάφορους βαθμούς προς την αρχέγονη, άγλωσση, συγκινησιακή αφετηρία της` η παλινδρόμηση αυτή εκφράζεται με την υπονόμηση της οριοθετημένης σημασίας, με την έμφαση στη γλωσσική μορφή και στο ρυθμό, με την ένδειξη του βιωματικού, συγκινησιακού ιστού των νοημάτων μέσω της μεταφοράς. Ο μαγικός λόγος αντιπροσωπεύει την πιο οριακή μορφή αυτής της παλινδρόμησης. Η παλινδρόμηση της ποίησης κινείται στην ίδια κατεύθυνση αλλά χωρίς κατά κανόνα να φτάνει στη ρήξη με τον προτασιακό λόγο που χαρακτηρίζει τον μαγικό (εκστατικό) εκφώνημα»* (Χρηστίδης, 2009).

Ο μαγικός λόγος με δεδομένο ότι σημάδευσε τα ξόρκια και τις γητειές, δεν εμπόδισε να απελευθερωθεί η ποιητική δυναμική, με τη λαϊκή παράδοση να μας

κληροδοτεί ποιητικές δημιουργίες, που φανέρωναν συγκινησιακή ένταση και πόνο, μέσα από τον ποιητικό λόγο. Ένα μικρό δείγμα ακολουθεί από ένα γιατροσοφικό εγχειρίδιο, όταν ο λαϊκός γιατρός μας ενημερώνει για την αιτία του κακού:

«...Επεκτάθει σκλήθρα πελεκούδα και βαρεί τον δούλον του Θεού εις το μάτι...»,
συνεχίζοντας με την περιγραφή του πόνου αυτού που τραυματίστηκε:

«...και φουνάζει

και φρικάζει και την θάλασσαν θαμάζει

και τον ουρανόν θελώνει και την γην ξεθεμελιώνει

και τα δέντρα ξεριζώνει

δεν μπορεί να γυπομείνει

μηδέ μέρα, μηδέ ώρα

μήτε κάρτο προς την ώρα».

(Κοντομίχης, 1985).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΪΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Στα Χανιά, στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης φυλάσσεται το αρχείο του λαογράφου Παύλου Βλαστού. Ο «Πατέρας της Κρητικής Λαογραφίας», όπως αποκαλείται ο ρεθύμνιος λαογράφος, μέσα από 93 ογκώδεις χειρόγραφους τόμους, έχει αφήσει πολύτιμο υλικό που αναφέρεται στα γιατροσόφια και συνταγές λαϊκής ιατρικής, αλλά και θεραπείες διάφορων νόσων. Αυτό το μνημειώδες έργο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ως προς την ποικιλία των θεμάτων, αλλά και γιατί μέσα από όλα αυτά τα στοιχεία, τις συνταγές και τους τρόπους θεραπείας, αντιλαμβανόμαστε και κατανοούμε την ανάγκη των ανθρώπων να βρουν πρακτικές και τρόπους ίασης σε χρόνια που η νοοτροπία του λαού ήταν διαφορετική και η επιστήμη της ιατρικής σε πολύ αρχικό στάδιο.

Ήδη από τον τίτλο της πρώτης σελίδας του τόμου 25 βλέπουμε τον λαογράφο να βάζει σε ομάδες, αναφορές διαφόρων θεμάτων. Για παράδειγμα η «Ιατρική» συνυπάρχει με τη «μελάνη διαφόρων ειδών» και η «Υγιεινή» με τις «πυροκροτικές κατασκευές», ενώ η «Οικιακή Οικονομία με την Γεωργική»:

«Οικιακή Οικονομία, Υγιεινή, Ιατρική, Γεωργική, Μελάνη διαφόρων Ειδών,
Γλυκίσματα, Νερά κοσμητικά, και πυροκροτικά κατασκευαί. Υπό Παύλου Γ. Βλαστού
Ρεθυμνίου συλλεχθέντα 1860».

Στον τόμο με τον αριθμό 30 ο γενικός τίτλος είναι ο εξής:
«Ιατροσόφιον ήτοι Υγιεινή, Γεωπονία, Μαγειρική, Επιστήμη Μηχανική, εφευρέσεις κ.λπ.,
Συλλογή Παύλου Γ. Βλαστού εν Ρεθύμνη 1865».

Στις πρώτες σελίδες αυτού του τόμου υπάρχει η αλφαβητική καταχώρηση των οπωρικών της Κρήτης, των εσπεριδοειδών, των μύρων και των βοτάνων. Στον επόμενο τόμο, ο τίτλος είναι ο κάτωθι και προσδιορίζει το περιεχόμενο:
«Ιατροσόφιον ήτοι Συλλογή Φαρμάκων, συνταγών, προς θεραπείαν διαφόρων ασθενειών των ορεινών κατοίκων της Κρήτης. Υπό Παύλου Γ. Βλαστού συλλεχθείσα. Εν Ρεθύμνη 1865.»

Η πρώτη αναφορά είναι ένα γιατρικό για κάποιον που έχει πάθει δηλητηρίαση από μανιτάρια: «όταν εννοήσει τις ότι εδηλητηριάσθη από μανιτάρια, αμέσως να φάγει ποσότητα τινά χλορών τσόχων και να πίνη έλαιον άφθονον».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επόμενη: «Εις θάμβωμα οφθαλμών-λάβε βατόμουρα, έκβαλον τον ζωμόν των και φύλαζον αυτόν. Όταν χρειασθείς, ανακάτωσε μέρος εκ του ζωμού τούτου με ροδόσταμον (ροδόνερον) Και βάνε εις τους οφθαλμούς σου. Εάν οι οφθαλμοί πάσχουν ένεκεν γήρατος και δεν βλέπουν, κάμνεις άλευρον εκ λινοσπόρου και βράζεις αυτό εις νέον πήλινον αγγείον – όταν ολίγον κρυώσει το βρασμένον άλευρον κατασκευάζεις εξ αυτού πιταράκι, τυλίσσεις αυτό με ψιλόν πανί και θέτεις επί των οφθαλμών σου».

Αν θα θέλαμε να ομαδοποιήσουμε όλα αυτά τα ενδιαφέροντα στοιχεία θα τα κατατάσσαμε σε τέσσερις κατηγορίες:

Α) Ασθένειες, μέθοδοι και υλικά καταπολέμησής τους:

Ασθένειες:

- «Η χολέρα, υγιεινά παραγγέλματα», τόμος 30 (παράγρ. 424)
- «Αιμοπτυσία», τόμος 30 (παράγρ. 465)
- «Ηλίασις», τόμος 30 (παράγρ. 470)
- «Οι εις ελώδη και μiasματικά μέρη ευρισκόμενοι τι να πράττουν για να μη υποπίπτουν εις ασθενείας», τόμος 25 (παράγρ. 171)
- «Μετάγγις του αίματος-σωστικάί οδηγίαι», τόμος 25 (παράγρ. 177)
- «Κατάρρους», τόμος 30 (παράγρ. 39,46,94,149,79)
- «Θεραπεία λιθιάσεως», τόμος 25 (παράγρ. 234)
- «Περί ευφλογίας», τόμος 25 (παράγρ. 241)
- «Προς αποφυγήν της νόσου λέπρας, υγιεινά παραγγέλματα», τόμος 25 (παράγρ. 276), τόμος 30 (παράγρ. 30)
- «Απαλλαγή εκ κολλητικών νοσημάτων και πώς να λυτρώνεις τα φορέματα εκ κολλητικών ή των τεθνεώτων», τόμος 25 (παράγρ. 17,284,316)
- «Κρανιοσκοπεία», τόμος 25 (παράγρ. 434)
- «Απλούστατον προσωρινόν ιατρικόν της επιληψίας», τόμος 25 (παράγρ. 452)
- «Πώς να εκβάλης χολήν όπως σωθής από ζάλην κ.λ.π.», τόμος 30 (παράγρ. 3,7)
- «Φίστουλας (σιρίγγιον) θεραπεία», τόμος 30 (παράγρ. 9)
- «Έμμηνα, πόνοι και αταξίαι αυτών», τόμος 30 (παράγρ. 17)
- «Ρευματισμοί», τόμος 30 (παράγρ. 52,53,56,57,58,59,60,86,112,113,114,128,186,314)

Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω θεραπεία για τους ρευματισμούς:

«Λάβε κάππαριν, βλαστάρια και κομβία οκάδες δύο. 1 πλάκα κρητικού καλού σάπωνος 100 δράμια και 200 δράμια καθαρού ελαίου. Τα βράζεις εις αφόριο (καινόν) τσουκάλι πήλινον το οποίον σκεπάζης δια του πώματός του και περιχρύνεις έξωθεν δια πηλού δια αν μη εξατμίζει, όταν εννοήσεις ότι έβρασε αρκούντως το κατεβάζεις. Δια του μίγματος τούτου το οποίον καθαρίζεις από λεπτόν πανί και

φυλλάττεις, αλοΐφεται ο πάσχων από ρευματισμούς και καθ' όλα τα μέλη όπου αισθάνεται πόνους, οΐτινες εξαλείφονται μετά τινας ημέρας».

Αναφέρονται ακόμα:

- «Πόνοι ωτίων», τόμος 30 (παράγρ. 32,87)
- «Λαιμόπονος», τόμος 30 (παράγρ. 35,36,37,74,103,38)
- «Περιπνευμονία» (πλευρίτης), τόμος 30 (παράγρ. 40,156)
- «Ρίγος», τόμος 30 (παράγρ. 42,43,46,47,48,84,123,150,187)
- «Κρυολόγημα», τόμος 30 (παράγρ. 45,94,393)
- «Ούρα οι μη δυνάμενοι να τα καρατώσει», τόμος, 30 (παράγρ. 51,80)
- «Ποδαλγία και αρθρίτης», τόμος 30 (παράγρ. 61,62,160,276)
- «Κεφαλής εξανθήματα», τόμος 30 (παράγρ. 66)
- «Καρδιακόν νόσημα», τόμος 30 (παράγρ. 71,91,130)
- «Οφθαλμιάσις», τόμος 30 (παράγρ. 73,126,195,2)
- «Αιμόπτυσις και πλευρίτης», τόμος 30 (παράγρ. 92)
- «Ίκτερος», (χρυσή ή σαριλίκι), τόμος 30 (παράγρ. 104)
- «Στομάχου», (ματζούνι), τόμος 30 (παράγρ. 106, 121,127,190,308,325,65,138)
- «Δυσεντερία με αίμα», τόμος 30 (παράγρ. 109,10,11,121,123,38,141)
- «Γάγγραινα-σήψις», τόμος 30 (παράγρ. 139,165)
- «Δυσεντερία ή διάρροια βρέφους ένεκεν οδοντοφυΐας», τόμος 30 (παράγρ. 142)
- «Κεφαλαλγία, νευραλγία, ημικρανία», τόμος 30 (παράγρ. 148,290,275)
- «Δυσουρία», τόμος 30 (παράγρ. 152)
- «Λιθιάσις, ψαμμίασις», τόμος 30 (παράγρ. 161)
- «Ναυτίασις», τόμος 30 (παράγρ. 173)
- «Εν καιρώ επιδημιών προφυλάξεις», τόμος 30 (παράγρ. 179)
- «Όταν αναδράμει ο εισοφάγος», τόμος 30 (παράγρ. 182)
- «Θεραπεία ταινίας», τόμος 30 (παράγρ. 145)

Ο λόγος που αναφέρεται αναλυτικά η λίστα με τις διάφορες παθήσεις που περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο έργο, είναι ότι είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των θεμάτων που πραγματεύονται σε αυτό. Η ποικιλία των διάφορων ασθενειών με τις εξειδικεύσεις τους, μας εντυπωσιάζει για το γεγονός ότι μέσω της εμπειρίας και της παρατήρησης κυρίως, είχαν εντυπώσει σε τόσες πολλές ασθένειες, οδηγώντας στην ίαση και τη θεραπεία τους με την κατάλληλη περίθαλψη. Έτσι, στη δεύτερη κατηγορία βλέπουμε καταγραμμένες διάφορες καταστάσεις που έχρηζαν ιατρική φροντίδα και περίθαλψη και που είχαν προκληθεί από εξωτερικούς παράγοντες, όπως έντομα και ζώα:

B) Εξωτερικοί παράγοντες:

- «Κέντρισμα μελίσσης ή σφιγγός», τόμος 30 (παράγρ. 382)
- «Χτύπημα χειρός ή ποδός», τόμος 30 (παράγρ. 75, 203)
- «Ακούσιοι δηλητηριάσεις», τόμος 25 (παράγρ. 207)

- «Δηλητηρίασις δια σημαντρίδων» (οξιών), τόμος 25 (παράγρ. 231)
- «Ασφυζία εκ πνιγμού υδάτων», τόμος 30 (παράγρ. 250)
- «Οινοπνεύματα και παγωτά αμφοτέρα φθείνουν την υγείαν», τόμος 25 (παράγρ. 315)
- «Θεραπεία των από λυσσώδεις σκύλους δαγκωμένων», τόμος 25 (παράγρ. 8, 166,235,402), τόμ. 30 (παράγρ. 254)

Παρατίθεται μία από τις πολλές αναφορές του λαογράφου που αφορά στο τελευταίο θέμα και βρίσκεται στον τόμο 25:

« Ιατρικόν κατά της υδροφοβίας: Ευθύς μετά το δάγκαμα (του λυσσασμένου κυνός) λάβε θερμόν όξος και χλιαρόν ύδωρ και νίψον καλά την πληγήν, αφίνων να στεγνώσει. Έπειτα χύσον επ' αυτής ολίγας σταγόνας υδροχλωρικού οξέως, διότι τα μεταλλικά οξείδια εξαφανίζουσι το δηλητήριον του σιέλου. Ουδέν απλούστερον και ευκολότερον τον μέσον τούτου, δια του οποίου ο εκ της υδροφοβίας κίνδυνος πληρέστατα ουδετερούται ευθύς και δια παντός».

Στην ίδια, όμως, κατηγορία καταχωρούνται και άλλες αναφορές, όπως για τα:

- «Ιατρικά δήγματα ζώων φαρμακερών (μελισσών, κωνόπων, σκορπιών κ.λπ.», τόμος 25 (παράγρ. 28,233,429,163,139,429), τόμος 30 (παράγρ. 70,248,91,445,382)
- «Ασφυζία εκ σίτου», τόμος 25 (παράγρ. 29,143,178)
- «Βλάβαι εις τους καπνίζοντας», τόμος 25 (παράγρ. 165,168,192,193)
- «Οι εις ελώδη και μiasματικά μέρη ευρισκόμενοι τι να πράττουν δια να μη υποπίπτουν εις ασθενείας», τόμος 25 (παράγρ. 171)
- «Ασφυζία εκ των ανθράκων», τόμος 25 (παράγρ. 29, 143,178), τόμος 30 (παράγρ. 249)
- «Δια τους παγωμένους», τόμος 25 (παράγρ. 179)
- «Δια τους εξ αερίων ακαταλλήλων προς αναπνοήν κινδυνεύοντας», τόμος 25 (παράγρ. 29,143,178)

Σε άλλη κατηγορία αναφέρονται είδη και τρόποι καλλωπισμού και κοσμετολογίας, με σκοπό τη βελτίωση και ίαση διαφόρων καταστάσεων, που μπορεί μεν να μην ήταν ασθένειες, απέβλεπαν, όμως, στο να διατηρηθεί ένας οργανισμός υγιής και ευπαρουσίαστος.

Γ) Καλλυντικά και κοσμετολογία:

- «Μη ερεθίζεται το μαυράδιο», (κρεατοελιές σώματος), τόμος 30 (παράγρ. 378)
- «Κασσίδας θεραπεία», τόμος 30 (παράγρ. 269):

«Θεραπεία της Κασσίδας δια του φυτού καλουμένου Αρδακτιλίνακα. Δια την ασθένειαν της κεφαλής, της Κασσίδας λεγομένης, οι Κρήτες ορεινοί την θεραπεύουσιν δια του φυτού του λεγομένου Αρδακτιλίνακα (φυτόν ακανθώδες) το οποίον συλλέγεις ένα ποσόν (ξηραίνεις αν είναι χλωρόν) και το καίεις εις μέρος κατάλληλον δια να περισυλλέξεις την

στάκτην καθάραν. Ἐπειτα την βάλλης εις πιάτο και προσθέτεις έλαιον καθαρότατον, και κάμνεις αλοιφήν, δια της οποίας, αφού ο πάσχων από την κασσίδαν λουσθεί καλώς με θερμόν ύδωρ (χλιαρόν) και καθαρισθεί εις την κεφαλήν, αλείφεται δια της αλοιφής της στάκτης του Αρδακτιλίνακος. Τούτο εξακολουθεί ο πάσχων έως ου εντελώς θεραπευθεί».

- «Υγιεινή του δέρματος», τόμος 30 (παράγρ. 292)
- «Πρακτικός οδηγός προς εξάληψιν των κηλίδων», τόμος 30 (παράγρ. 329)
- «Ποδόλουτρα», τόμος 30 (παράγρ. 323)
- «Περί ύπνου», τόμος 25 (παράγρ. 260,262,415), τόμος 30 (παράγρ. 459,462,468)
- «Καθαρισμός και ευωδία στόματος», τόμος 30 (παράγρ. 281)
- «Υγιεινόν παράγγελμα, με ποίον μέρος του σώματος να κοιμάσαι», τόμος 25 (παράγρ. 323)
- «Καθαριότης οδόντων και στόματος», τόμος 30 (παράγρ. 344)
- «Περί της διατηρήσεως των οδόντων κι οδοντοκόνεις κ.λπ.», τόμος 25 (παράγρ. 18,116,125,128,186,204,222,300,310,34,388,11,340,361,344,450), τόμος 30 (παράγρ. 4,5,22,281,287,34,77,97,165,279,273,283,286,344,91)
- «Ίδρωσις και ψύχος των ποδών», τόμος 25 (παράγρ. 30,221), τόμος 30 (παράγρ. 323)
- «Ζύμη εξ αμυγδάλων κατάλληλος προς λεύκανσιν των χειρών και ίασιν των ραγάδων του δέρματος», τόμος 25 (παράγρ. 93,247,463)
- «Αλοιφή προς διατήρησιν και ίασιν της πτώσεως των τριχών της κεφαλής», τόμος 25 (παράγρ. 5,6,7,122,309,473,355), τόμος 30 (παράγρ. 26,27,157,28):

«δια να μη πίπτουν (μαδύουν) τα μαλλία της κεφαλής και τα γένεια: καύσε το δέρμα του Κατσοχοίρου (σκαντζόχοιρου), ομού με ταις βελόναις του, ταύτα κάμε κόνιν, ανάμιζον με πίσσαν (ίσως κοπανισμένην κόνιν) και αλοιφον τον τόπον όπου μαδυνούν αι τρίχες και φυτρώνουν άλλαι. Εάν δε, πίνει ο άνθρωπος την κόνιν ταύτην με άσπρο κρασί, θεραπεύει τον πονόνεφρόν του».

- «Ιατρικόν κατά ραγάδων», τόμος 25 (παράγρ. 93,247)
- «Φάρμακον πρόχειρον δια μικρά σπυρία και πληγάς», τόμος 25 (παράγρ. 294), τόμος 30 (παράγρ. 12,13,68,143)
- «Ευεργετικόν φάρμακον δια τους έχοντας κάλους, τόμος 25 (παράγρ. 317), τόμος 30 (παράγρ. 50,27,255)
- «Περί πιτυριάσεως», τόμος 25 (παράγρ. 5,6,7,,122,,309,331)
- «Συνταγή καθαρισμού του σώματος», τόμος 25 (παράγρ. 449)
- «Μυρμηγκιές (κρεατοελιές), τόμος 30 (παράγρ. 29,50,265,22,309)
- «Αι κηλίδες του δέρματος πως εξαλείφονται», τόμος 30 (παράγρ. 72,256)
- «Φακίδων εξάλλειψις», τόμος 30 (παράγρ. 272)
- «Στόμαχος υγιεινή της ζωής», τόμος 30 (παράγρ. 282)
- «Οδοντότριμα αβλαβές οδόντων», τόμος 30 (παράγρ. 273,286)

Δ) Στην τελευταία κατηγορία περιλαμβάνονται παρατηρήσεις για διάφορους καρπούς και φυτά, καθώς και οι ευεργετικές τους ιδιότητες.

- «Τρώγετε πορτοκάλια», τόμος 30 (παράγρ. 450)

«Τρώγετε άφθονα πορτοκάλια όσοι έχετε αιματώδη και πληθωρικήν κράσιν ή υποφέρετε συχνά από εγκεφαλικάς συμφοράς, καθώς επίσης και οι χολερικής ή νευρικής κράσεως, αι χλωματικά γυναίκες, οι καθ' έξιν δυσκοίλιαι, οι χρόνιοι υποτασικοί και χολολιθιώντες, οι χρόνιοι ρευματικοί και αρθριτικοί, οι εκζεματικοί και δερματοπαθείς ερπητικής δυσσκρασίας, εφ' όσον δεν υποφέρετε από ενοχλήσεις της λεγομένης υπερχλωροδρικής δυσπεψίας (πόνους εξυρεγείας), αλλά προσπαθείτε όσον το δυνατόν να τρώετε τον καρπόν αυτόν όχι τόσο μετά το φαγητόν, όσον κυρίως με κενόν τον στόμαχον, την πρωϊαν περί της 9 π.μ. και το απόγευμα περί της 5 μ.μ., όταν τελειώσει η πέψις, διότι τότε κυρίως αναπτύσσει τας ευεργετικάς του ενεργείας».

- «Το λεμόνι ως φάρμακο», τόμος 30 (παράγρ. 133,429)
- «Ωφέλιμον φάρμακο δια τους ψάλλοντας», τόμος 30 (παράγρ. 295)
- «Το σκόρδον φάρμακον της φθίσεως», τόμος 30 (παράγρ. 376)
- «Τα σπαράγγια εις οδοντόπονον», τόμος 30 (παράγρ. 91,248)
- «Θεραπεία των διαλειπόντων πυρετών δια του λεϊμονίου», τόμος 25 (παράγρ. 467,297), τόμος 30 (παράγρ. 133,,429)
- «Βλάβη εκ φωτισμού πετρελαίου και φωταερίου προτιμητέον δε το ελαιόλαδον δια φωτισμόν», τόμος 25 (παράγρ. 475)
- «Ο ευκάλυπτος και η θαυμασία αύξησίς του», τόμος 25 (παράγρ. 206,404,408)
- «Δένδρα επιβλαβή εις την υγείαν», τόμος 25 (παράγρ. 270)
- «Ιατρική χρήσις του πετρελαίου», τόμος 25 (παράγρ. 146,149,150,196)
- «Προφυλακτικόν και θεραπευτικόν των νοσούντων ζώων μέσον», τόμος 25 (παράγρ. 242)

Ο λαογράφος κάνει, επίσης, αξιοσημείωτες αναφορές αλλά και παραινέσεις για πιο υγιεινές τροφές. Ακολουθεί το κάτωθι παράδειγμα:

«Τον χειμώνα, τρώγει τις και κοιμάται περισσότερον, εάν δε δεν λάβει τα μέτρα του γίνεται πληθωρικός και η σωματική αυτή κατάσταση προδιαθέτει προς συμφωρήσεως, ιδίως κατά τας αποτόμους μεταβολάς της θερμοκρασίας. Κατά τον χειμώνα τα όργανα της χωνεύσεως έχουσι περισσότεραν δύναμιν. Συνιστώνται δια τούτου τροφαί πυκναί, ζεσταί και ξηραί (ως κυνήγι, χοιρινόν, παστά, γλυκίσματα). Οι γέροντες ιδίως, πρέπει να ολιγοτρώγουν, έξω και αν αισθάνονται πείναν!»

Παράλληλα, όμως, επισημαίνονται και τα οφέλη από τη χορτοφαγία:

- «Αι φακαί, τα σπανάκια και τα σαλατικά θεραπεύουσι την αναιμίαν»
- «Τα λεμόνια τας χολερικάς παθήσεις»
- «Τα σύκα τον καρκίνον»
- «Τα σπαράγγια τας ασθeneίας της καρδιάς»
- «Αι σταφυλαί την φαγούραν (επιδερμικά νοσήματα)»
- «Τα απίδια την νεφρίτην»
- «Τα μήλα το λουμπαγόν»

- «*Τα τζίτζιφα τας ασθενείας του στήθους*»
- «*Ο ζωμός της ραφωνίδος την συνάγχην*»
- «*Το σέλινον το σκορβούτον*»
- «*Αι σαλάται των μαρουλιών θεραπεύουσι τους σπασμούς*»
- «*Το σκόρδον τα δαγκάματα των όφρων*»

Είναι αξιοσημείωτο το ότι ο λαογράφος σε άλλο τόμο καταχωρεί κάποιες ασθένειες, όπως την Πανώλη, τη Νεκροφάνεια, τον Εφιάλτη, το Ρίγο κ.ά., και τις παρουσιάζει ως υπερφυσικά φαινόμενα, αφού σύμφωνα με την παράδοση, οι ασθένειες αυτές προσωποποιούνταν σε όντα δαιμονικά που μπορούσαν να καταδυναστεύσουν τον πάσχοντα. Έτσι, μαθαίνουμε για τη νεκροφάνεια, που αλλιώς λεγόταν «*κατάνεμα*» ή «*κατάνεμα*», που προέρχεται από τη λέξη «*κατανέομαι*», που σημαίνει «*πηγαίνω κάτω*» ή «*επιστρέφω πίσω*». Ο ασθενής που είναι σε βαριά κατάσταση παραληρεί για όσα βλέπει στον Κάτω Κόσμο για τον Παράδεισο και την Κόλαση. Μπορεί, επίσης, να συνομιλήσει και με άλλους νεκρούς. Το «*κατάνεμα*» μπορεί να διαρκέσει κάποιες ώρες, αλλά και μέρες ή και μήνες.

Για μια άλλη ασθένεια που γίνεται αναφορά είναι η «*πανώλη*» ή αλλιώς «*πανούκλα*», ο βουβωνικός λοιμός. Ήταν μία μεταδοτική, επιδημική ασθένεια, ου παριστανόταν ως μία γριά με μαύρη όψη και καμπούρα. Ήταν αποκρουστική και αποτρόπαιη, δύσμορφη και φορούσε μαύρα ρούχα. Κρατούσε, ακόμα, ένα σιδερένιο μπαστούνι και περιφερόταν. Μετέδιδε αυτή τη φοβερή ασθένεια, αγγίζοντας τους ανθρώπους.

Το «*ρίγος*» ή «*ο ρίγος*» ήταν μια αρρώστια που προκαλούσε αίσθημα ψύχους και μαζί με αυτό, τρόμο «*τουρτουρισμόν, φρίκη, ανατριχίλα*»... και κατ' επέκταση παροξυσμό και πυρετό. Και αυτή η ασθένεια προσωποποιούνταν, έτσι ο «*Ρίγος*» ήταν: «*ανήρ ωχρός ως ο τεθνεώς, ημίγυμνος και δυσμορφότατος, που κρατεί λόγχην ως φύλαξ του Άδου και των υποχθονίων, πάντοτε τουρτουρίζων εκ της υγρασίας και πάλιν μεταβαλλόμενος εις βράζονται και θερμαινόμενον ένεκεν της θερμότητος της εν Άδη καμίνου της Κολάσεως*». Ακόμα, «*ο Ρίγος*» μισούσε τα ζώα και τους ανθρώπους, ιδιαίτερα αυτούς που κατοικούσαν σε υγρά και ελώδη μέρη και μεταμορφωνόταν άλλοτε σε πτηνό και ζώο και άλλοτε σε πεταλούδα, φίδι ή ποντίκι.

Κατά τους Ρεθύμνιους, ο «*Βιστιρισμός*» ή «*Βιστιριγμός*» ήταν μια απροσδόκητη και αιφνίδια ασθένεια η οποία έπληγε ακαριαία τον άνθρωπο. Μπορούσε να έχει μερική ή ολική παραλυσία του σώματος και αυτό το πάθαινε εξαιτίας του μολυσμένου, «*κακού*» και «*δαιμονικού*» αέρα. Συνήθως το φυσικό περιβάλλον (π.χ. κάτω από δέντρα συγκεκριμένα ή κακός αερισμός σε σπηλιές) οδηγούσε σε αυτή την πάθηση.

Όσον αφορά στον «*Εφιάλτη*», αναφέρεται από τον λαογράφο το εξής: «*η επιστήμη τον θεωρεί ασθένεια, πάθος πασίγνωστον σήμερα, παροδικόν και καθ' εαυτό αβλαβές, οσάκις όμως είναι λιαν συχνόν δύναται να αποβεί βλαβερόν εις την υγείαν ένεκα της διαταράξεως την οποίαν προξενεί...*»

Τελειώνοντας, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι αυτές οι συνταγές και οι καταγραφές από το ιστορικό αρχείο του Βλαστού δεν έχουν συλλεχθεί μόνο από τις πηγές της παραδοσιακής ιατρικής της Κρήτης. Πολλές αναφορές σχετικές έχουν γίνει σε εφημερίδες ή άλλες πηγές, εντός και εκτός του νησιού. Με αυτό βέβαια δεν μειώνεται η σπουδαιότητά τους, αντίθετα δείχνει και τη δυσκολία στο να καταγραφούν όλα αυτά

τα στοιχεία που αφορούσαν στη λαϊκή ιατρική, καθώς και το να συλλεχθεί όλο αυτό το υλικό από τον λαογράφο.

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), *Συλλογή Παύλου Βλαστού*, τόμ. 20,25,30.

Στην Κρήτη μέχρι και τα νεότερα χρόνια, εφαρμόζονταν τόσο από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας όσο και από νεότερους ανθρώπους, πρακτικές θεραπείας και ίασης μέσα από διάφορα γιατροσόφια. Το κύριο μέσο που χρησιμοποιούσαν ήταν τα βότανα, παράλληλα, όμως, χρησιμοποιούσαν και διάφορα άλλα υλικά, είτε μόνα τους, είτε σε συνδυασμό με άλλα, προκειμένου να επιτευχθεί η θεραπεία. Εκτός, λοιπόν, από τα βότανα, χρησιμοποιούνταν υλικά από δέντρα, όπως για παράδειγμα, ο φλοιός της αγριαχλαδιάς, που βοηθάει στην ουρία, ενώ για τα εγκαύματα χρησιμοποιούσαν μανιτάρια από τον κορμό της χαρουπιάς ή τη ρίζα του πριναριού.

Ακόμα, πολλά και ασυνήθιστα ήταν τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για θεραπείες, όπως το αυγό για τα σπασίματα των οστών, τα τσόφλια των αυγών για τις λιθιάσεις και την οστεοπόρωση, για τον κοκίτη τις ψείρες ψαριών, για τις δηλητηριάσεις το λιόκουρνο (κέρατο) της οχιάς, ενώ για κομπρέσες χρησιμοποιούσαν το μαλλί του προβάτου. (Στρατουδάκη,2021)

Στην κουζίνα κάθε νοικοκυράς υπήρχαν απλά υλικά, όπως αλάτι, καφές, ζάχαρη και πετιμέζι, αλλά και διάφορα άλλα υλικά από τη φύση, όπως χώμα, κάρβουνο ή θειάφι. Επίσης, για την παρασκευή βαμμάτων, για απολυμαντικά ή θερμαντικά χρησιμοποιούσαν διάφορα οινόπνευματώδη που παρήγαγαν, όπως το κρασί και την τσικουδιά.

Τα πιο περίεργα και σπάνια γιατροσόφια ήταν η γητειά των Χούρχουδων για τις αμυγδαλές, το σαπούνι που το χρησιμοποιούσαν σαν υπόθετο, αλλά και η ζάχαρη που τη χρησιμοποιούσαν μετά τις αφαιμάξεις για να γλυκάνουν τον πόνο! Φυσικά κάθε οικογένεια είχε την ξεματιάστρα ή τη γητεύτρα που έλυναν κάθε κακό που παρουσιαζόταν με την κατάλληλη προσευχή ή με συγκεκριμένα λόγια.

Ακολουθούν κάποια γιατροσόφια έτσι όπως τα συνέλεξε η Αικατερίνη Στρατουδάκη από διάφορα χωριά των Χανίων και τα παρουσίασε στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παραδοσιακής Ελληνικής Λαϊκής Ιατρικής. (Στρατουδάκη,2021)

- **Βάμμα πρόπολης από πρωτοράκι:** ένας μελισσοκόμος από τη Σαμαριά, δίνοντας πληροφορίες για την πρόπολη, ανέφερε ότι είναι το μονωτικό υλικό των μελισσών, για να μην εισβάλλει η υγρασία και το κρύο μέσα στα μελίσσια, αλλά και άλλοι οργανισμοί όπως τα έντομα. Επομένως, η ίδια δουλειά γίνεται αν καταναλωθεί και από εμάς. Η συνταγή, λοιπόν, για να γίνει το βάμμα είναι η εξής: *«Αρχικά καταψύχουμε την πρόπολη ώστε να πετρώσει και ύστερα με μια ξύστρα ή ένα μαχαιράκι καθαρίζουμε τις ακαθαρσίες που έχει τριγύρω. Έπειτα την ξύνουμε στην ξύστρα ώστε να γίνει μικρά κομματάκια και μετά την βάζουμε σε γυάλινο βάζο με πρωτοράκι σε αναλογία ένας προς δύο ή σε καθαρό οινόπνευμα σε αναλογία ένας προς τέσσερα. Το αφήνουμε τουλάχιστον δύο μήνες σε σκοτεινό μέρος και ύστερα το σουρώνουμε. Σημείωση: Όταν το κάνουμε με πρωτοράκι συνήθως δεν το σουρώνουμε όλο, μονάχα όσο χρειαζόμαστε ώστε να δυναμώσει πιο πολύ το βάμμα. Χρήση: Προληπτικά για ενδυνάμωση του ανοσοποιητικού ή για καταπολέμηση κρύου μερικές σταγόνες στο βραστόρι (μείγμα από άγρια βότανα που συλλέγονται από τα βουνά της Κρήτης) ή σε μέλι.»*

- **Κάστανα στις τσέπες:** «Τα κάστανα λειτουργούν ως αφυγραντήρες της υγρασίας είτε τα έχουμε πάνω μας για την υγρασία του εξωτερικού περιβάλλοντος, αλλά και τρώγοντας τα λογικά με τον ίδιο τρόπο απορροφούν εσωτερική υγρασία που έχει μέσα περιττή για το σώμα μας».
- **Κηραλοιφή με αφέψημα χαμομηλιού:** «Μια διπλόχουφτα γεμάτη χαμομήλι, το βάζουμε σε ένα μπρίκι μεγάλο και το απογεμίζουμε με νερό, το αφήνουμε να βράσει. Το σουρώνουμε καλά και βγαίνει ένα δυνατό σκουρόχρωμο αφέψημα χαμομηλιού. Σε ένα μικρό τσικαλάκι βάζουμε να ζεσταθεί με ελαιόλαδο όσο ήταν το μπρίκι που χρησιμοποιήσαμε στην αρχή, γεμάτο. Αφού ζεσταθεί προσθέτουμε κερί μέγεθος όσο ένα σαπούνι χεριών. Όταν λιώσει το κερί είναι έτοιμη η κηραλοιφή. Την αφήνουμε να κρυώσει εντελώς και έπειτα παίρνουμε το κομμάτι τις κηραλοιφής που επιπλέει, στον πάτο έχει απομείνει το υγρό που περίσσεψε. Με ένα μαχαιράκι καθαρίζουμε την πρώτη στρώση του κεριού που ακουμπούσε στο υγρό. Εάν θέλουμε να είναι πιο μαλακή και υγρή δεν βγάζουμε την πρώτη επιφάνεια και ομογενοποιούμε το μίγμα. Σημείωση: Αυτή η διαφορετική συνταγή έχει τις ιδιότητες του χαμομηλιού και παράλληλα προσδίδει υγρασία στο δέρμα ενυδατώνοντάς το.»
- **Μέθοδος για καθαρισμό από πέτρες στο σώμα:** «Σε χυμό ενός μάτσου μαϊντανού (αλεσμένο σε τουλουπάνι το αφήνουμε να στραγγίξει), προσθέτουμε ίση ποσότητα χυμό λεμονιού και μέσα στο μείγμα τοποθετούμε ένα ολόκληρο αυγό με το τσόφλι, το αφήνουμε ένα 24ωρο στο ψυγείο, λιώνει το τσόφλι και μένει το αυγό με τη μεμβράνη του. Αφαιρούμε προσεκτικά το αυγό (μη χυθεί) και το πετάμε. Από αυτό το μείγμα πίνουμε δυο κουταλιές της σούπας μέρα παρά μέρα».

Γητείες: οι γητεύτρες ή αλλιώς ξεματιάστρες, έλεγαν τις γητείες, που ήταν λόγια χωρίς κάποιο συγκεκριμένο νόημα, ποιηματάκια ή προσευχές. Τις έλεγαν σε άτομα που είχαν κάποια αρρώστια, ακόμα και στα ζώα που ήταν άρρωστα, πιστεύοντας ότι η αρρώστια οφειλόταν στην «γλωσσοφαγιά» ή στο «κακό το μάτι». Για κάθε πάθηση υπήρχε και διαφορετική γητεία. (Στρατουδάκη,2021)

« Αρκετές φορές έχω ακούσει από ηλικιωμένα άτομα ότι είχαν μυρμηγκιές και δεν έφευγαν με τίποτα και μόνο όταν τους διάβασαν τη γητεία για τις μυρμηγκιές εξαφανιζόντουσαν και δεν ξαναεμφανιζόντουσαν ποτέ! Η μητέρα μου θυμάται τη προγιαγιά μου να λέει μια γητεία ψιθυριστά που ξεκινούσε με μια μαύρη αγελάδα που έκανε μαύρο μοσχαράκι.... Μου είπαν μια ωραία ευχούλα - γητεία, που σταματάει το αίμα "Εκεί ψιλά στον ουρανό κάθονται τρεις Άγγελοι. Ο ένας ψέλνει, ο άλλος γελά και ο άλλος το αίμα σταματά" . Άλλοι ξεμάτιαζαν με ζώνη ή με μαντήλι, σταυρώνοντας το άτομο. Μετρούσαν στην αρχή και μετά από το ξεμάτιασμα ήταν πιο κοντό ή πιο μακρύ το μαντίλι ή η ζώνη και αναλόγως πόσο πιο κοντό ήταν, έλεγαν για παράδειγμα είχε τρεις αρμούς μάτι. Άλλοι ξεμάτιαζαν με το λάδι, άλλοι μετρώντας,. Άλλες φορές είχα ακούσει ότι για να πιάσει η γητεία πρέπει να είναι πανσέληνος. Τα λόγια αυτά λένε, δεν επιτρέπετε να τα μεταδώσει κάποιος στο ίδιο φύλλο, μόνο από άντρα σε γυναίκα και από γυναίκα σε άντρα και από ένα άτομο σε άλλο. Κάποιοι λένε ότι πρέπει να είναι μεγάλη γιορτή για να τα πούνε. Η εκκλησία δεν αποδέχεται της γητείες και τα ξεματιάσματα και για να ξεματιάσει κάποιος πρέπει να είναι ιερωμένος και με συγκεκριμένη ευχή για τη βασκανία. Θεωρεί παγανιστικά τα ξεματιάσματα και σε κάποιες περιπτώσεις είναι επικίνδυνα για αυτόν που

ξεματιάζει να πάρει το μάτι πάνω του. Επίσης θεωρεί ότι επικαλείται άλλες δυνάμεις. Επίσης λένε, ότι συνήθως ματιάζουν τα άτομα που είναι με σμιχτά φρύδια, με γαλανά μάτια, Σαββατογεννημένοι, φθονεροί άνθρωποι». (Στρατουδάκη, 2021) «Καθώς επίσης, όσοι φοβούνται και πιστεύουν στο μάτι αυτοί το προσελκύουν πάνω τους. Και άλλοι πάλι με το παραμικρό που θα έχουν κάτι, πονοκέφαλο, κούραση ή απλά δεν έχουν όρεξη και ρίχνουν την ευθύνη στο μάτι! Κατά την γνώμη μου, το σωστό είναι να καταφεύγουμε σε ιερωμένο να μας διαβάσει την ευχή που θεωρεί αυτός κατάλληλη για την κάθε περίπτωση, ώστε να λύσει το “κακό”. Επειδή σε κάποιες περιπτώσεις ξεματιασμάτων - γητειών, περιέχουν μέσα λόγια “συνειδητά ή ασυνειδητά”, που στέλνουν πίσω το “κακό” σε αυτόν που το προκάλεσε - μάτιασε. Ακόμα και κατάρρες περιέχουν κάποια ξεματιάσματα και γητειές. Πράγμα που δεν είναι καθόλου σωστό, επειδή κάποιες φορές το μάτιασμα γίνεται και από θαυμασμό, χωρίς να είναι κακοπροαίρετος αυτός που ματιάζει. Και άλλοτε πάλι, για ποιο λόγο να πέφτουμε στο επίπεδο του άλλου που σκέφτηκε αρνητικά για εμάς και να του στείλουμε πίσω αυτόν τον αρνητισμό. Για να είναι κάποιος προστατευμένος από το κακό μάτι του κόσμου κάλο θα είναι να φοράει Σταυρό πάντα και να είναι καλοπροαίρετος άνθρωπος! Και όποτε αισθάνεται τον φθόνο κάποιου άλλου κατευθείαν να λέει από μέσα του κάποια μικρή προσευχούλα ή την σύντομη δυνατή ευχή “Κύριε Ιησού Χριστέ Ελέησον με” ή ακόμα “Ιησούς Χριστός Νικά και όλα τα κακά σκορπά” και αυτή είναι η πιο δυνατή προστασία!» (Στρατουδάκη, 2021)

- **Το λιόκουρνο της οχιάς:** το λιόκουρνο είναι ένα μικρό κοκαλάκι, μαλακό, που βρίσκεται στο κεφάλι της κρητικής οχιάς. Για να το πάρουν από την οχιά, της πετούσαν πάνω της ένα σεντόνι άσπρο και αυτή από τον φόβο της έβγαζε μόνη της το λιόκουρνο. Όταν την ξεσκέπαζαν η οχιά έφευγε, αφήνοντας εκεί το λιόκουρνο, το οποίο έπαιρναν και μέχρι να γίνει σκόνη, το χτυπούσαν σε ένα γουδί. Το λιόκουρνο το χρησιμοποιούσαν για τις δηλητηριάσεις. Έπιναν λίγο από αυτό, αφού πρώτα το έβραζαν.
- **Κεντρί από τα έντομα:** στο σημείο που είχε τσιμπήσει το έντομο, ουρούσαν. Με αυτόν τον τρόπο δεν εισχωρούσε το κεντρί εξαιτίας της αμμωνίας που έχουν μέσα τα ούρα.
- **Πρόπολη:** την πρόπολη τη χρησιμοποιούσαν προληπτικά για τις αρρώστιες, αλλά και στη θέση της αντιβίωσης. Επίσης, βοηθούσε κάποιο που είχε συμπτώματα αλλεργίας.
- **Γαϊδουράγκαθο:** το γαϊδουράγκαθο κάνοντάς το αφέψημα, βοηθούσε στην αδιαθεσία, στις παθήσεις του στομάχου, στους πόνους περιόδου αλλά και στον μετεωρισμό.
- **Τσουκνίδα:** μπορούσαν να τη χρησιμοποιήσουν με πολλούς τρόπους, όπως κάνοντάς την αφέψημα ή κατάπλασμα, αλλά και χρησιμοποιώντας την στα φαγητά, όπως στις σούπες και στις πίτες.
- **Θυμάρι και θρούμπι:** βοηθούσε στην ιγμορίτιδα, στον πονόλαιμο αλλά και στην πνευμονία. Επίσης, το θρούμπι το έβραζαν, μέχρι το ζουμί να γίνει μαύρο. Έπειτα, μούλιαζαν καλά τα χέρια μέσα στο υγρό και αυτό βοηθούσε να φύγουν τα σημάδια από την ψωρίαση.
- **Χοντρό αλάτι:** βοηθούσε στο πλύσιμο των δοντιών και του στόματος.
- **Σπαθόγορτο ή βαλσαμόγορτο:** το χρησιμοποιούσαν στις πληγές αλλά και σαν επουλωτικό.

- **Τραμυθιά-κοκορεβυθία:** από το δέντρο τραμυθιά έπαιρναν τους σπόρους από τους καρπούς και μαζί με κρασί και αλάτι τους έψηναν ή τους άφηναν να αποξηρανθούν στον ήλιο. Τρώγοντάς τους σαν ξηροκάρπιο, βοηθούσαν στις παθήσεις του στομάχου.
- **Άκανθα πτέρνας:** έβραζαν μαϊντανό μαζί με πευκοβελόνες και σόδα. Έπειτα έκαναν ποδόλουτρο.
- **Όταν αργεί πολύ να περπατήσει ένα μωρό:** ζέσταιναν λάδι, προσθέτοντας ρίγανη και χαμομήλι. Έπειτα, άλειφαν τα πόδια και τη μέση.

Γονιμότητα: έβραζαν σε μια κατσαρόλα μάραθο, ρίγανη και δάφνη. Η γυναίκα καθόταν πάνω από την κατσαρόλα, αφήνοντας τους υδρατμούς να εισέλθουν στον κόλπο της. Αυτό το γιατροσόφι παραπέμπει στον Ιπποκράτη και στους υποκαπνισμούς που έκανε για τα γυναικολογικά προβλήματα.

ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗ ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟ

Η Φολέγανδρος, ένα μικρό νησί νοτιοδυτικά των Κυκλάδων έχει περίπου 600 μόνιμους κατοίκους και 3 οικισμούς. Ήδη από τον 15^ο αιώνα επισκέφθηκαν πολλοί περιηγητές το νησί, χωρίς να υπάρχουν, όμως, καταγεγραμμένες πληροφορίες για θέματα ασθενειών, περίθαλψης και θεραπειών. Το 1655, όταν έφτασε στο νησί ο Γάλλος Jean de Thevenot, καταγράφοντας τις εντυπώσεις του είπε τα εξής: «Οι κάτοικοι της νήσου ταύτης είναι πολλοί ευγενείς, περιποιητικοί και ευπροσήγοροι, μάλιστα αι γυναίκες, αίτινες είναι ευειδαίσταται ζώσι πολύ καλώς, έχοντες κάλλιστον άρτον, οικόσιτα πτηνά, πρόβατα και άλλα αναγκαία. Δεν υπάρχουν ούτε ιατροί ούτε χειρουργοί εν τη νήσω». (Μαρινάκη, 2018)

Περίπου το 1700 εντοπίστηκε στο νησί το φυτό *Campanula Graeca* από τον Γάλλο βοτανολόγο Joseph Pitton de Tournefort. Τα φύλλα αυτού του φυτού έχουν στυπτικές ιδιότητες, ενώ το 1870 δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Πανδώρα» μία περιγραφή του Κονταρίνη, η οποία έλεγε τα εξής σχετικά με τη Φολέγανδρο:

«Η νήσος Φολέγανδρος, μικρά, κατωφερής πάντοθεν, και δια τούτο τελμάτων εξ ομβρίων υδάτων ανεπίδεκτος όλως, ελών δε στείρα, δια το μη έχειν υδάτων πηγάς αφθόνους, και υπαέριος πανταχόθεν από του ενός μέχρι του άλλου άκρου αυτής κατά μήκος τε και κατά πλάτος, ούτ' εν θέρει δε εις άκρον θερμή, της θαλάσσης μεταδιδούσης αυτή δια του αέρος της μονίμου εαυτής ευκρασίας, ούτ' εν χειμῶνι ὅσω άλλαι ψυχρά, δια το μην έχειν ύψος μέγα από της επιφανείας της θαλάσσης, ἔστι τα μάλιστα υγιηρά και πάσης επιδημίου νόσου διώκτρια».

Παράλληλα, είχε γραφτεί από τον Φολεγάνδριο δημοδιδάσκαλο Αλκιβιάδη Χαρίλαο, το 1888 ότι: «Το κλίμα της Φολεγάνδρου είναι υγιές και τερπνόν, δροσερόν δε κατά το θέρος ένεκα της πνοής βορειών ανέμων», ενώ ο φιλόλογος Ζαφείριος Γαβαλάς, στο βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1886 επισημαίνει πως: «Ούτ' ενδημικά ούτε επιδημικά νοσήματα επιπολάζουσιν εν τη νήσω, και μόνον κατά την θέσιν Λειβάδι επιπολάζει ο ελώδης πυρετός κατά το θέρος, προερχόμενος εκ των αναθυμιάσεων της

παρά την θέσιν ταύτην λίμνης, περί της αποξηράνσεως της οποίας ανάγκη να ληφθεί πρόνοια χάριν της υγιείας όλων των κατοίκων της νήσου».

Είναι, όμως, εντυπωσιακό το γεγονός ότι από κανέναν από τους δύο συγγραφείς δεν αναφέρεται κάποιο θέμα σχετικά με την υγειονομική περίθαλψη στη Φολέγανδρο, παρόλο που είχαν μείνει για πολλά χρόνια στο νησί. Δεν αναφέρεται καν στην ύπαρξη ή όχι κάποιου ιατρού, αν και τα Μητρώα του δήμου (19^{ος} αιώνας) αποδεικνύουν την ύπαρξη στο νησί, ιατρού αλλά και φαρμακοποιού.

Στο βιβλίο του Βρετανού αρχαιολόγου James Theodore Bent με τον τίτλο «*The Cyclades or Life among insular Greeks*» (1885), γίνεται εκτενής αναφορά στον ιατρό του νησιού, Δρ. Βενιέρη. Έτσι μας παρουσιάζεται μία κοινωνιολογική θεώρηση της εποχής αυτής, αφού παρουσιάζονται στοιχεία της κοινωνικής του θέσης και των σχέσεών του με άλλους άρχοντες του τόπου. Συγκεκριμένα γράφεται από τον Bent:

«Βέβαια, υπάρχουν δύο κόμματα στη Φολέγανδρο. Το πρώτο είναι το Αριστοκρατικό που εκπροσωπείται από κάποιο Βενιέρη, από μια παλιά ενετική οικογένεια, μετά είναι το Δημοκρατικό κόμμα εκπροσωπούμενο από το νέο μας οικοδεσπότη, το Δήμαρχο, που είναι ο ανερχόμενος άρχων. Στις τελευταίες εκλογές υπήρξε μια έντονη αναμέτρηση. Συνεπώς, ο Δρ. Βενιέρης και ο Δημοκρατικός Δήμαρχος ακόμη δεν ανταλλάζουν κουβέντα. Μια μέρα η οικοδέσποινά μας ήρθε να ζητήσει την συμβουλή μας για τον πατέρα της, που ήταν πολύ άρρωστος και φοβόταν ότι θα πέθαινε, αλλά παρ' όλα αυτά αρνείτο να φωνάζει το Δρ. Βενιέρη τον πολιτικό του ανταγωνιστή. Θα προτιμούσε να πεθάνει παρά να αφήσει αυτόν τον άνθρωπο να μπει στο σπίτι του. Ο Δρ. Βενιέρης ζούσε σε ένα παλιό σπίτι. Απ' αυτόν μάθαμε την πικρή αλήθεια, ότι κάτω από το παρόν τρομερό καθεστώς, όλα τα θελκτικά παλιά ήθη και έθιμα είχαν εγκαταλειφθεί. Μόνο μερικοί από τους ευπορότερους κατοίκους και ανάμεσά τους ο Δρ. Βενιέρης συντηρούν τα παλιά των ενδύματα, κοσμήματα και δαντέλες. Ο Δρ. Βενιέρης μας έδειξε μερικά εξαιρετικά πράγματα. Κατά την επίσκεψη του βασιλιά Όθωνα στη Φολέγανδρο ο Βασιλιάς έτυχε των περιποιήσεων του πατέρα του Δρ. Βενιέρη. Ο Δρ. Βενιέρης μας έδειξε με υπερηφάνεια τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν από τους βασιλείς. Μετά από ένα ευχάριστο απόγευμα με συντροφιά το Βενιέρη, επιστρέψαμε στο σπίτι του οικοδεσπότη κάνοντας κακεντρεχή σχόλια πάνω στην ομορφιά των κεντημάτων του Δρ. Βενιέρη. Ματαίως, ο Δημοκρατικός δήμαρχος χαμογελούσε λέγοντας ότι δεν τον ενδιαφέρουν κάτι τέτοια. Η σύζυγός του, με καταφανή ζήλια πήγε στη σκευοθήκη της και μας εμφάνισε ό,τι έβρισκε από δαντέλα και κεντήματα. Εις μάτην. Τα αποθέματα της ήταν πολύ υποδεέστερα από αυτά που είχαμε δει».

Ο γιατρός ήταν ένα αξιοσέβαστο πρόσωπο στην κοινωνία του νησιού. Οι ντόπιοι θεωρούσαν ότι στις «κεφαλές του τόπου» ανήκαν ο πρόεδρος, ο παπάς, ο δάσκαλος και ο γιατρός, κάτι που ίσχυε έως και τις τελευταίες δεκαετίες σε πολλά μέρη της χώρας, δείχνοντας έτσι την αδιασάλευτη και μακραίωνη πραγματικότητα της κοινωνίας της Ελλάδας. Εξάλλου, αυτό φαινόταν και από παλιές φωτογραφίες που απεικόνιζαν σημαντικές στιγμές της κοινωνίας του τόπου, όπως πανηγύρια, γάμους, σχολικές γιορτές και άλλα. Όσοι έφεραν αυτά τα αξιώματα ήταν στην κεντρική θέση των φωτογραφιών. Επίσης, όταν αυτά τα πρόσωπα πήγαιναν σε διάφορους χώρους συνάθροισης, όπως, π.χ. τα καφενεία, οι παριστάμενοι τους χαιρετούσαν, παραχωρώντας τους πάντα μία θέση στο κέντρο του χώρου, για να μπορούν να τους ακούν και να τους βλέπουν όλοι. Στη Φολέγανδρο δεν υπήρχε ποτέ περισσότερο του ενός γιατρός, πολλές φορές μάλιστα, ούτε ένας, σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, όσον

αφορά δε, τους φαρμακοποιούς που μπορεί να προσέφεραν στο νησί τις υπηρεσίες τους, δυστυχώς δεν μπόρεσαν να συγκεντρωθούν πληροφορίες. Το πλέον σίγουρο και βέβαιο είναι ότι απλές περιπτώσεις ασθενειών αντιμετωπίζονταν με διάφορα γιατροσόφια, κάτι που γνώριζαν πολλοί Φολεγάνδριοι, αφού σχεδόν κάθε οικογένεια είχε ένα άτομο να γνωρίζει κάποιες πρακτικές θεραπείας (Μαρινάκη, 2018)

Η Ειρήνη Παπαδοπούλου, κάτοικος Φολεγάνδρου, είχε στο οικογενειακό της αρχείο λίγες σελίδες από ένα τευχίδιο, το οποίο παρά την κακή του κατάσταση, λόγω της συστηματικής χρησιμοποίησης και τον περιορισμένο του όγκο που σχετίζεται με το υλικό του, μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για συνταγές θεραπείας κάποιων ασθενειών, μεταξύ των οποίων της βλεννόρροιας, της δύσπνοιας, των εκζεμάτων, την αιμορραγία της μύτης, παθήσεις του σπληνός, αλλά και τα κότσια των χεριών. Όσον αφορά στη χρονολόγηση αυτού του εντύπου έχουμε ενδείξεις ότι γράφτηκε περίπου το 1930, καθώς στην τελευταία του σελίδα υπάρχει γραμμένο το εξής: «*Ζητήσατε το ενοικιαστάσιον του 1930 με την νέαν τροποποίησιν. Τιμάται δρ. 5*».

Ενδεικτικά θα αναφερθούν κάποιες συνταγές, που είναι πιθανό να είχαν χρησιμοποιηθεί και από τους κατοίκους του νησιού, αφού τα υλικά τους εύκολα μπορούσαν να βρεθούν εκεί. (Θα κρατηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου)

- Σπλήνα: «*Θα βράσουμε σε 2 οκάδες κρασί ανάλογη φλούδα μηλιάς με κάπαρι και ένα κομμάτι στίψι και μόλις ζυπνήσουμε θα πίνουμε ένα κρασοπότηρο*».
- Κότσια χεριών: «*Βάζωμεν επάνω σ' αυτά αγριόσυκα*».
- Αιμορραγία μύτης: «*Ψήνωμε και κοπανίζουμε αυγά οκταποδιού και τη σκόνη αυτή κάνουμε καφέ και πίνουμε. Δηλαδή αντί καφέ χρησιμοποιούμε την σκόνη αυτή*».

Έως περίπου και τα μέσα του περασμένου αιώνα και παρά το γεγονός ότι σχεδόν μόνιμα υπήρχε στο νησί γιατρός, η λαϊκή θεραπευτική ήταν κομμάτι αναπόσπαστο της καθημερινής ζωής των κατοίκων του νησιού, αφού οι πιο πολλοί από αυτούς γνώριζαν τον τρόπο εφαρμογής των θεραπευτικών μεθόδων, αλλά ήταν και αποδέκτες των υπηρεσιών της παραδοσιακής ιατρικής. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι πηγές των θεραπευτικών πρακτικών που θα ακολουθήσουν ήταν αποκλειστικά προφορικές, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο από τα άτομα που ήταν γνώστες των μεθόδων αυτών. Έτσι, αναφέρονται, αρχικά, ασθένειες, που για τη θεραπεία τους απαιτούνταν κυρίως θρησκευτικές-μαγικές μέθοδοι.

α) Ανεμοπύρωμα: «*το ερυσίπελας, κοκκίνισμα και πρήξιμο σε διάφορα σημεία του σώματος-κυρίως στα κάτω άκρα- ή και στο πρόσωπο. Αλειφαν τη συγκεκριμένη περιοχή με μέλι, από πάνω τοποθετούσαν βαμβάκι και τέλος τα σκέπαζαν όλα με ένα κόκκινο πανί. Στη συνέχεια έστριβαν 7 κομμάτια βαμβάκι, ώστε να πάρουν το σχήμα μικρού κεριού, τα άναβαν και τα πλησίαζαν προς το κόκκινο πανί προσπαθώντας να το τσουρουφλίσουν-και μαζί του βέβαια το 'κακό'- χωρίς όμως να κάψουν τον ασθενή. Προσευχές και ζόρκια ολοκλήρωναν τη θεραπεία: 'Το ανεμοπύρωμα και το βλατί, ούτε ρίζα να κάνει ούτε κορφή'. Παρόμοια πρακτική συναντούμε και στη Χίο, όπου σύμφωνα με όσα καταγράφει η Δρ Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου: «Το ανεμοπύρωμα το θέρáπευαν μ' ένα κόκκινο πανί κι ένα πέταλο αφού προηγουμένως το πύρωναν στη φωτιά.»»*

β) Ασπροσκάρι: «*οι αύτρες του στόματος. Η θεραπεία έπρεπε να εφαρμοστεί αποκλειστικά από πρωτότοκη με το όνομα Μαρία. Ο ασθενής και η πρακτικά έπρεπε να*

επισκεφθούν Εκκλησία κατά τη διάρκεια έναστρης νύχτας. Εκεί η θεραπεύτρια τύλιγε στο δάχτυλό της αποχτενίδια, δηλαδή τρίχες που αποσπάστηκαν κατά το χτένισμα της μάνας του ασθενή. Βουτούσε το δάχτυλο με τις τρίχες στο λάδι του καντηλιού, σταύρωνε το καντήλι και μετά έβγαινε έξω για αν σταυρώσει και τ' αστέρια. Τέλος, ακουμπούσε τις αυτές με το λαδωμένο δάχτυλο και παράλληλα έλεγε: «Απόψε άστρα, απόψε κι άσπρα, το πρωί ούτε άστρα ούτε άσπρα». Στην περιοχή των Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης συναντούμε παρόμοια θεραπευτική πρακτική: «Πλύνουν το στόμα με χλιαρό αφέψημα τσαγιού ή χαμόμηλου και το γητεύουν μόλις βγουν τα άστρα, ως εξής: Αποσπέρας άστρα κι αύτρα και ταχυτέρου (αύριο) ούτε άστρα, ούτε αύτρα, τρεις φορές και συγχρόνως τρίβουν το στόμα με βόστρυχο μαλλιών της μητέρας.»»

γ) Ήλιος-ηλίαση: «Για να απαλλαγείς από τον ήλιο έπρεπε κάποιος να σε ξεμετρήσει. Έπαιρνε τη μακριά, υφαντή ζώνη, που την τύλιγαν οι άντρες στη μέση τους και μετρούσε με αυτήν τρεις φορές από τον αγκώνα ως την άκρη των δαχτύλων του. Έδενε ένα κόμπο για να οριοθετήσει το μετρημένο μήκος της ζώνης και κουνούσε ακριβώς αυτό το κομμάτι, με τον ίδιο τρόπο που ένας ιερέας κινεί πέρα δώθε το θυμιατό του, λέγοντας παράλληλα κάποιες ευχές. Στη συνέχεια μετρούσε και πάλι το ίδιο κομμάτι της ζώνης. Αν όντως ο ασθενής είχε ήλιο, το μετρημένο κομμάτι εμφανιζόταν μικρότερο κατά μια σπιθαμή. Συχνά έπρεπε η διαδικασία να επαναληφθεί, ώστε να φύγει τελείως ο ήλιος και το μήκος της μετρημένης ζώνης να παραμείνει ανεπηρέαστο.»

δ) Μάτι: (κοινώς το μάτιασμα) «Πρόκειται για μια πανάρχαια πίστη που επιμένει να ζει ανάμεσα στους κατοίκους των χωρών της Μεσογείου, εδώ και 4000 χρόνια. Το κακό μάτι (ή βασκανία ή μάτιασμα ή οφθαλμισμό) έχει εξετασθεί συχνά και από πλήθος διαφορετικές πλευρές: από τη λαογραφική και την ανθρωπολογική, την κοινωνιολογική, την ψυχολογική, αλλά και από την ιατρική και άλλες.» (Ρηγάτος, 2007)

Το ξεμάτιασμα, μέχρι και τις μέρες μας, παραμένει μία πρακτική αρκετά δημοφιλής, με αρκετές, κυρίως, γυναίκες να γνωρίζουν τον τρόπο εφαρμογής αυτής της πρακτικής. «Στη Φολέγανδρο γινόταν με λάδι ή καρβουνάκια και η όλη διαδικασία συνοδευόταν από πλήθος ευχών, που όμως παραμένουν μυστικές, ούτε λέγονται, ούτε γράφονται, γιατί αλλιώς χάνουν τη δύναμή τους, δεν θα 'πιάνουν'. Είναι χαρακτηριστικό ότι μία Φολεγάνδρια που θεραπεύει τον ήλιο, όταν της ζήτησα να μου πει την ευχή που χρησιμοποιεί, μου απάντησε: «Τώρα δεν έχω καιρό, να 'ρθεις άμα θα 'μαι να πεθάνω!». Οι ξεματιάστρες έπαιρναν ένα ποτηράκι με νερό μέσα στο οποίο έριχναν με το δάχτυλό τους σταγόνες από λάδι καντηλιού. Αν το λάδι εξαφανιζόταν ο ασθενής είχε μάτι. Όσο πιο αόρατο το λάδι στο νερό, τόσο πιο δυνατό το μάτι, με την επανάληψη της διαδικασίας να καθίσταται πολλές φορές απαραίτητη προκειμένου να επιτευχθεί η πλήρης ίαση. Στην περίπτωση που θα χρησιμοποιούσαν καρβουνάκια έπρεπε να είναι οπωσδήποτε από αμπελόκλαδα, πάνω στα οποία είχαν κάψει κομματάκια από βάγια, δηλαδή τους σταυρούς της Κυριακής των Βαΐων. Εάν τα καρβουνάκια, πέφτοντας στο νερό, πήγαιναν κατευθείαν στον πάτο του ποτηριού τσιτσιρίζοντας, το μάτιασμα ήταν έντονο. Αν επέπλεαν δεν υπήρχε μάτι. Πίστευαν ότι το ξεμάτιασμα δεν έπιανε μετά τη δύση του ηλίου, καθώς και ότι αν κοιμόσουν με το μάτι, πολύ πιο δύσκολα θα μπορούσες να απαλλαγείς από αυτό.»

ε) Μερμηγκιές-μυρμηγκιές: «Έπαιρναν 3 κουκιά γεννήματα, δηλαδή 3 σπόρους κριθαριού και με αυτά σταύρωναν τις μερμηγκιές, αφού έβγαιναν στ' άστρα, δηλαδή σε εξωτερικό χώρο κατά τη διάρκεια της έναστρης νύχτας. Στη συνέχεια, αυτός που εφάρμοζε τη θεραπεία έδενε τα σποράκια σ' ένα κόκκινο πανάκι και τα πετούσε κρυφά

σ' ένα τρίστρατο, προκειμένου να τα βρει κάποιος περαστικός (τα τρίστρατα είχαν περισσότερη κίνηση από έναν απλό δρόμο) και να πάρει αυτός τις μερμηγκιές».

Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν ασθένειες, για τη θεραπεία των οποίων απαιτούνταν να χρησιμοποιηθούν διάφορα σκευάσματα, με τις πρώτες ύλες παρμένες σχεδόν αποκλειστικά από το φυσικό περιβάλλον. Υπήρχε ιδιαίτερη διάδοση στη χρήση βοτάνων και φαρμακευτικών φυτών, με την εμπειρία αιώνων να συμβάλλει στις πρακτικές μεθόδους ίασης. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: *«Η παρατήρηση μας οδηγεί στην εμπειρία και η εμπειρία στη γνώση»*. Ο χρόνος της συλλογής των βοτάνων και των φαρμακευτικών φυτών ήταν συγκεκριμένος. Κάποια από αυτά συλλέγονταν την άνοιξη και άλλα στην αρχή του καλοκαιριού ή του φθινοπώρου. Δε συλλέγονταν, όμως, τον χειμώνα γιατί με την υγρασία του καιρού, αυτά μούχλιαζαν (Μαρινάκη, 1992).

1) Αμυγδαλές: *«Συνέλεγαν αποξηραμένα κόπρανα σκύλου, ο οποίος είχε φάει αποκλειστικά και μόνο κόκκαλα και οι ακαθαρσίες του είχαν χρώμα λευκό. Τα έτριβαν ώστε να γίνουν σκόνη και τα φύλαγαν ανακατεμένα με μυρωδικά προκειμένου να έχουν ευχάριστη οσμή. Για να επιτύχουν την καλύτερη εφαρμογή της σκόνης αυτής πάνω στις πρησμένες αμυγδαλές, τη φυσούσαν μέσα από ένα χάρτινο χωνάκι, του οποίου έκοβαν τη μυτερή ακρούλα, έτσι ώστε η σκόνη να εκτοξεύεται στοχευμένα μέσα στο ανοικτό στόμα του ασθενή».*

2) Διάρροια: *«Κατανάλωναν αφέψημα από τριαντάφυλλο. Συγκεκριμένα, συνέλεγαν τους κόμπους των τριαντάφυλλων, δηλαδή το πράσινο στρογγυλό τμήμα που απομένει όταν μαδήσουμε τα πέταλα του λουλουδιού. Έβραζαν 2-3 κόμπους, ώστε να είναι δυνατό το βραστάρι, όπως έλεγαν».*

3) Δυσκοιλιότητα: *«Χρησιμοποιούσαν, ιδιαίτερα για τα μωρά και τα παιδιά, υπόθετα φτιαγμένα από φρέσκα και τρυφερά κοτσάνια άγριας μολόχας, κομμένα σε κομματάκια και βουτηγμένα σε ελαιόλαδο. Τα άνθη του φυτού, τα «αμολοχόπουλα», χρησιμοποιούνται για την Παρασκευή αφεψήματος».*

4) Έμετος: *«Η θεραπεία του απαιτούσε την κατανάλωση αφεψήματος δυόσμου».*

5) Πληγές: *«Για τη γρήγορη επούλωσή τους χρησιμοποιούσαν διαφόρων ειδών αλοιφές, όπως η θειαφαλοιφή, φτιαγμένη από θειάφι και λάδι, η κεραλοιφή φτιαγμένη από κερί, λάδι και σκόνη άσπρου λιβανιού, τριμμένου στο γουδί, καθώς και η ασβεσταλοιφή φτιαγμένη από λάδι και ασβέστη. Η ετοιμασία της ασβεσταλοιφής απαιτούσε μια ιδιαίτερη διαδικασία, καθώς ο ασβέστης έπρεπε να τοποθετηθεί σ' ένα κουπάκι, δηλαδή μικρό μπολ, στο οποίο προσέθεταν νερό. Κουνούσαν λίγο το κουπάκι με το υλικό και κατόπιν έχνουν προσεκτικά το νερό. Το ξέπλυμα με νερό επαναλαμβάνονταν 7 φορές. Το υλικό που απόμενε στο κουπάκι, δουλευόταν με λάδι μέχρι να αποκτήσει την επιθυμητή υφή. Πολλές φορές, εάν χτυπούσαν στην ύπαιθρο και δεν είχαν κάτι άλλο κοντά τους, τοποθετούσαν πάνω στις πληγές «καβαλίνα», δηλαδή αποξηραμένα κόπρανα γαϊδάρου, τριμμένα τόσο ώστε να θυμίζουν τον καπνό, που χρησιμοποιούν οι καπνιστές στριφτών τσιγάρων.»*

Αυτή πρακτική ήταν ευρύτερα γνωστή και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Στο βιβλίο του Πανταζή Κοντομίχη με τον τίτλο *«Λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα»* αναφέρονται τα εξής: *«Όταν ένας άνθρωπος βαρέσει πολύ, χωρίς εκεί που βάρεσε να βγάλει αίμα, παίρνουν ξερές βουνιές από γάιδαρο, βόδι ή άλογο και τις ανακατώνουν με ξύδι,*

ώσπου να γένουνε σαν κουρκούτι. Και αυτό το βάνουνε απάνω στη χτυπιά και γερεύει ο βαρεμένος» (Κοντομίχης, 1985).

Επίσης, στις πληγές χρησιμοποιούσαν και ένα είδος μανιταριού, το «λαόρκι», αλλά μόνο το φθινόπωρο, την εποχή δηλαδή που έβγαινε στα χωράφια. Όταν το πίζαν έβγαινε μια σκόνη καφετιά από το εσωτερικό του, που ήταν κατάλληλη για διάφορες πληγές (Μαρινάκη, 1992)

6) Πονοκέφαλος: «Αφαιρούσαν το κίτρινο μέρος της φλούδας του λεμονιού και το έδεναν πολύ σφιχτά στο «κούτελο», δηλαδή στο μέτωπο, με ένα πανί. Απαιτούνταν προσοχή ως προς τη διάρκεια παραμονής του επιθέματος, γιατί η φλούδα λεμονιού μπορούσε να δημιουργήσει ένα είδος εγκαύματος».

7) Πόνος ματιού: «Ιδιαίτερα στην περίπτωση εισόδου ξένου αντικειμένου στο μάτι, πραγματικά θαυματουργή θεραπεία αποτελούσε η ενστάλαξη σταγόνων μητρικού γάλακτος στον πάσχοντα οφθαλμό, κατευθείαν από το μαστό θηλάζουσας μητέρας».

8) Πόνος αυτιού: «Θεραπεύονταν κυριολεκτικά ακαριαία με τη χρήση σταγόνων ποντικόλαδου. Επρόκειτο για ελαιόλαδο μέσα στο οποίο βύθιζαν ποντικάκια αμάλλιαστα, δηλαδή νεογέννητα, από τη φωλιά τους. Το σκεύασμα τοποθετούνταν σε γυάλινο φιαλίδιο και παρέμενε κρεμασμένο σε εξωτερικό χώρο, ώστε να το βλέπει ο ήλιος. Με τον ίδιο τρόπο παρασκεύαζαν και το σκορπιόλαδο, ένα είδος αντίδοτου για το τσίμπημα σκορπιού. Εδώ, αντίθετα με τα ποντικάκια, όσο μεγαλύτερος σε μέγεθος ήταν ο σκορπιός τόσο μεγαλύτερη και η αποτελεσματικότητα του σκορπιόλαδου.»

9) Πονόδοντος: «Χρησιμοποιούσαν ξερά σποράκια του φυτού «πιπιλόσπορος». Τα τοποθετούσαν πάνω σε αναμμένα κάρβουνα έτσι ώστε να δημιουργηθεί παχύς καπνός. Ο ασθενής έπρεπε να σκύψει πάνω από τον καπνό με ανοιχτό το στόμα. Μάλιστα, για να επιτευχθεί η όσο το δυνατόν καλύτερη εισχώρηση του καπνού στη στοματική κοιλότητα, καλό ήταν να σκεπάσει το κεφάλι του με μια μεγάλη πετσέτα, έτσι ώστε ο καπνός να μην σκορπίζει.»

10) Χρυσή-ίκτηρος: «Θεραπεύονταν με το κόψιμο της πετσούλας που ενώνει εσωτερικά το κάτω χέιλος με τα ούλα και τη συνακόλουθη ροή αίματος από το σημείο».

11) Κοπάνισμα σώματος από πέσιμο: «Τοποθετούσαν στο πονεμένο σημείο προβιά φρεσκοσφαγμένου κουνελιού, με την υγρή πλευρά της να κολλάει στο ανθρώπινο σώμα και να λειτουργεί ως ένα είδος έμπλαστρου ή ακόμα και νάρθηκα».

12) Κρυολόγημα: «Για τη θεραπεία του έκοβαν βεντούζες, έπιναν άφθονα αφεψήματα, κυρίως από χαμομήλι και φασκόμηλο και έκαναν εντριβές με χαμομηλόλαδο, που το παρασκεύαζαν με αποξηραμένο και τριμμένο χαμομήλι, τσιγαρισμένο σε ελαιόλαδο. Το χαμομηλόλαδο χρησιμοποιούνταν επίσης για το καθημερινό τρίψιμο των μωρών, συνήθως κάθε βράδυ».

13) Πόνοι μέσης: «Η θεραπεία τους απαιτούσε να πατηθεί η πάσχουσα περιοχή από πρωτότοκο άτομο».

Επιπλέον, δινόταν μεγάλη σημασία στην περιποίηση των λεχώνων και των νεογέννητων αλλά και των μεγαλύτερων παιδιών, πάντα με την καθοδήγηση της μαμής, της μαίας, ειδικά αν η μητέρα ήταν πρωτόπειρη. Έτσι, η λεχώνα για εννιά μέρες μετά από τον τοκετό, έπρεπε να παραμείνει στο κρεβάτι, προκειμένου να παραμείνει «νέα». Όταν ήταν να σηκωθεί από το κρεβάτι, πατούσε στις παντόφλες της, που πάνω τους είχαν τοποθετήσει ένα κλειδί σιδερένιο, για να είναι πάντα γερή και «σιδερένια». Παρόμοιες πρακτικές, όμως, συνιθίζονταν και σε άλλα νησιά, όπως,

για παράδειγμα, στη Χίο. «Μια δεκαμερία στο κρεβάτι, μάτι μη αγιασμένο απ' τον αγιασμό του σπιτιού, μην τη δει», επισημαίνει ο Κυριάκος Πρωάκης. Όλα αυτά είχαν και την πρακτική αξία τους. Τα παλιά χρόνια οι λεχώνες υπέφεραν από τους επιλόχειους πυρετούς και το ότι υπάκουγαν αυτές τις εντολές τις βοηθούσε να επανέλθουν σιγά σιγά και να μην καταλήξουν από την αρρώστια αυτή (Πρωάκης, 1985). Παράλληλα, ήταν αναγκαίο «να δεθεί» η λεχώνα, να τυλίξει την κοιλιά της με μια υφασμάτινη ζώνη, μια μέθοδος φασκιώματος, δηλαδή, με σκοπό να επιτευχθεί πιο σύντομα η επαναφορά των εσωτερικών οργάνων στην προ της κύησης θέση τους, αλλά και για να μην υπάρχει χαλάρωση της κοιλιάς. Ακόμα, έπρεπε να πίνει «βραστάρια», ένα αφέψημα γλυκάνισου, κάτι που το έπιναν και τα νεογέννητα για να καθαρίσει από τυχόν ακαθαρσίες το πεπτικό τους σύστημα.

Όσον αφορά στην περιποίηση του αφαλού του βρέφους, μέχρι να πέσει, τον έδεναν με καθαρό πανί και τον καθάριζαν τακτικά με χαμομήλι και ελαιόλαδο. Επίσης, του έβαζαν και πούδρα από μυρτιά. Την ίδια πούδρα τη χρησιμοποιούσαν και στην ευαίσθητη περιοχή των μωρών για να απέφυγαν τα «συγκάματα». Αυτή την πούδρα την ετοίμαζαν πυρώνοντας πρώτα τη μυρτιά στο φούρνο μέχρι να ξεραθεί και να τριφτεί εύκολα. Έπειτα την κοπάνιζαν με ένα άσπρο βότσαλο, το «χοχλίδι», πάνω σε πέτρινη ή μαρμαρίνη επιφάνεια, μέχρι να αποκτήσει την υφή πούδρας.

Το νεογέννητο έκανε το πρώτο μπάνιο του τρεις μέρες μετά τη γέννησή του. Προηγουμένως, είχαν βράσει μέσα στο νερό, διάφορα βότανα, όπως μαντζουράνα, χαμομήλι, φύλλα λεμονιάς, δενδρολίβανο, αλισφακιά, κ.ά. «Το νερό είναι εκείνο που θα αποκαθάρει και θα εξαγνίσει το νεογέννητο, 'ακάθαρτο' όχι μόνο με τη φυσική αλλά και τη μεταφυσική έννοια. Ήδη το υποχρεωτικό πλύσιμο του νεογνού το συναντούμε στον ύμνο του Δήλιου Απόλλωνα», όπως πληροφορούμαστε από το βιβλίο του Γεράσιμου Ρηγάτου «Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση». Ακόμα, μέσα στη λεκάνη που έπλεναν το μωρό, έριχναν νομίσματα, για να είναι το παιδί «σιδερένιο» και πλούσιο. Έπειτα, αυτά τα νομίσματα τα έπαιρνε η μαμή. Ήταν ουσιαστικά το δώρο της για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει και τον κόπο της, που συνέβαλε με επιτυχία στη γέννηση του παιδιού.

Όταν κρυολογούσαν τα μωρά έβαζαν στο στήθος τους και κάτω από τις φασκιές, μάλλινες κομπρέσες που τις είχαν ζεστάνει στη «φοβού», ένα πήλινο σκεύος που άναβαν κάρβουνα. Τις κομπρέσες τις έβρεχαν με καθαρό οινόπνευμα, το «λαμπίκο» (Προμπονάς, 2003)

Επιπλέον, για να «καθαρίσουν» τα μάτια των μωρών τους έσταζαν λίγες σταγόνες λεμονιού.

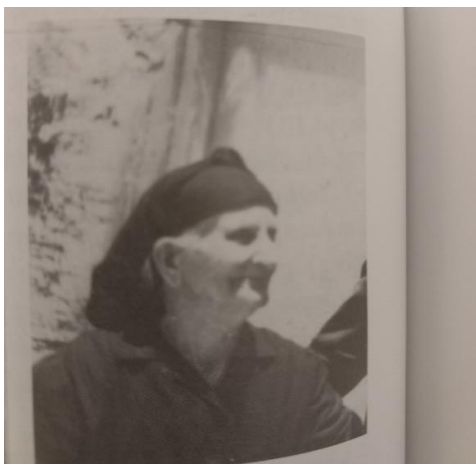
Τέλος, πιστευόταν ότι αν τα παιδιά κατανάλωναν τροφές λίγο μouxλιασμένες (σε αυτό διαπιστώνουμε την ύπαρξη της πενικιλίνης), θα τους έκανε καλό. Αυτό το μαρτυρά και η φράση που συνηθιζόταν: «φάε μούχλα να κάνεις χρυσό δοντάκι».

ΟΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΙΣΣΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΙΣ ΠΕΡΑΣΜΕΝΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ

Σε αυτό το κεφάλαιο υπάρχουν μαρτυρίες ανθρώπων που είτε είναι πρόσωπα που είχαν στην οικογένειά τους κάποιοι πρακτικό γιατρό ή μαμή (π.χ. παππού, γιαγιά, άλλον συγγενή), είτε περιγράφουν περιστατικά πρακτικής ιατρικής που βίωσαν οι ίδιοι και θεραπεύτηκαν. Στόχος είναι μέσα από αυτές τις ανακοινώσεις και μαρτυρίες, να θυμηθούμε καταστάσεις και πράγματα που μπορεί κάποιοι από εμάς να ζήσαμε, ίσως στα παιδικά μας χρόνια, αλλά με τις αλλαγές της ζωής και με το πέρασμα του χρόνου, έχουν ξεχαστεί, αλλά και να ταξιδέψουμε νοερά σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, τα χρόνια, που οι μαμές, οι πρακτικές γιάτρισσες και οι πρακτικοί γιατροί ήταν αναγκαία πρόσωπα στις μικρές κοινωνίες, γι' αυτό και ήταν πολύ σεβαστά (Ρηγάτος, 1992).

Θα ξεκινήσουμε με τη μαρτυρία του εγγονού της μαίας Αικατερίνης Πανουτσοπούλου, Δημήτριο Μπαγέρη, κάτοικο Αθηνών, εβδομήντα ετών σήμερα. Θα μας μεταφέρει σε μια ορεινή κωμόπολη της Γορτυνίας, τα Τρόπαια, τη δεκαετία του '50.

«Η γιαγιά μου από το 1930 έως το 1950, ήταν μια από τις δύο μαίες του χωριού. Στα δέκα μου χρόνια, υπήρξα μάρτυς ενός περιστατικού που θα σας διηγηθώ. Απ' το πάνω μέρος του χωριού, ήρθε ο σύζυγος μιας ετοιμόγεννης, μαζί με τον αδελφό της και παρακαλούσαν τη γιαγιά, πάνω από εβδομήντα ετών, τότε, να την πάρουν μαζί τους, για να ξεγεννήσει τη γυναίκα. Η γιαγιά αρνιόταν λέγοντας. “Δε βαστάνε πια τα χέρια μου παιδάκι μου”. Θυμάμαι, πόσο θύμωνα μαζί της, επειδή αρνιότανε. Τότε δεν καταλάβαινα την αξία της δύναμης των χεριών, ούτε το αίσθημα ευθύνης που ένιωθε η γιαγιά μου. Στο τέλος, από τα παρακάλια των ανθρώπων, λύγισε και είπε: “Πες τους να ετοιμάσουν τα καζάνια”. Τότε, ο αδελφός της γυναίκας με το ένα από τα δύο γαϊδουράκια έφυγε να εκτελέσει την εντολή και με το άλλο ακολούθησαν η γιαγιά και ο σύζυγος. Στο αίτημά μου να πάω μαζί, η γιαγιά απάντησε: “Αυτές οι δουλειές δεν είναι για μικρά παιδιά”. Την έφερε πίσω την άλλη μέρα ο πατέρας του νεογέννητου, με το γαϊδουράκι φορτωμένο με ψωμί, χόρτα και αυγά. Μετά από 40 μέρες, η λεχώνα έφερε το μωράκι στη γιαγιά μου και εκείνη με ένα ζυραφάκι, που έκαψε για να το απολυμάνει, έκανε απαλές ζυραφιές στην πλάτη του μωρού, για να φύγει το κακό αίμα, όπως έλεγε. Σε κάθε ζυραφιά πόναγα κι εγώ, που έβλεπα τη διαδικασία. Κάτι άλλο που θυμάμαι είναι, ότι η γιαγιά φρόντιζε, όταν κάποια λεχώνα δεν είχε γάλα, να την στείλει σε κάποια άλλη που είχε πολύ, ώστε κανένα μωρό να μη στερηθεί το μητρικό γάλα. Αζίζει να πω, ότι το πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα ήταν μετανάστρια στην Αμερική, όπου είχε εργαστεί στο ιατρείο ενός μαιευτήρα Αμερικάνου. Η δουλειά της εκεί, ήταν η καθαριότητα του ιατρείου, καθόσον ήταν αναλφάβητη. Αυτό, όμως, δεν την εμπόδισε, όταν επέστρεψε στην πατρίδα, να φέρει στη ζωή το μισό χωριό με τα χέρια της. Ο σύζυγός της φοίτησε σε σχολείο στην Αμερική και έμαθε λίγα αγγλικά, αλλά εκείνη, όχι. Οι μόνες λέξεις που μαρτυρούσαν τη μετανάστευσή της, ήτανε “αλλαβατόρα” όπως έλεγε τον ανελκυστήρα και “λάντσι” το μεσημεριανό φαγητό. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της, την είχαμε στην Αθήνα μαζί μας. Ακόμα έχω στην πλάτη μου τα σημάδια από τις ζυραφιές, που μου είχε κάνει, όταν ήμουνα μωρό και πιστοποιούν ότι όλα αυτά γίνανε, γιατί κι εμένα μου φαίνονται ώρες-ώρες σαν παραμύθι».

Η μαία Αικατερίνη Πανουτσοπούλου

Σε μια άλλη λαϊκή γειτονιά των Αθηνών τη δεκαετία του '50, στη γειτονιά του Ρουφ-Βοτανικού, παρόλο που υπήρχε ιατρική φροντίδα, καθώς υπήρχε υποκατάστημα ΙΚΑ, παράρτημα ΠΙΚΠΑ, παθολόγοι ιατροί, δημοτικό ιατρείο και φαρμακεία, υπήρχε παράλληλα με τη φροντίδα την επιστημονική και η εξάσκηση της λαϊκής ιατρικής, κάτι πολύ φυσικό για την εποχή. Αρχικά, οι λαϊκές πρακτικές και μέθοδοι εξασκούσαν από τις ίδιες τις μανάδες προς τους οικείους τους, ζητώντας, όμως, συχνά συμβουλές από τις πρακτικές θεραπεύτριες, που συγχρόνως ήταν και μαμές.

Η ιδιαιτερότητα αυτής της γειτονιάς ήταν ότι χωριζόταν από τις γραμμές του τρένου στα δύο, γι' αυτό και είχε δύο «μαμογιάτρισσες». Η μία ήταν από το Αϊβαλί της Μικράς Ασίας, η Μαρία Θεμιστοκλέους Καπετανάκη και η άλλη καταγόταν από τη Κεφαλονιά και ήταν η Ελένη Βαλλιανάτου (Οικονομόπουλος-Οικονομοπούλου, 2011).

Ο κόσμος σεβόταν και υπολόγιζε τη γνώμη και των δύο αυτών γυναικών. Είχαν ευστροφία και χαρακτηρίζονταν από ανθρωπισμό και ψυχραιμία. Παρείχαν τις υπηρεσίες τους σε όλους τους ανθρώπους που ζητούσαν τη βοήθειά τους, τους έδιναν συμβουλές, έκαναν ενέσεις και συνιστούσαν διάφορα αφεψήματα ανάλογα με την πάθηση του καθενός. Η σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο γυναικών ήταν ότι η Ελένη Βαλλιανάτου ήταν πρακτική, ενώ Μαρία Θεμιστοκλέους-Καπετανάκη ήταν επιστήμων μαία.

Η Κατερίνα, κάτοικος της περιοχής Ρουφ και ανιψιά της Μαρίας Καπετανάκη μας πληροφορεί ότι ακόμα και τα τελευταία χρόνια, της έλεγαν ηλικιωμένοι γείτονές της για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει τα παλιά χρόνια η θεία της, μιλώντας με σεβασμό προς το πρόσωπό της. Μας λέει, ακόμα, ότι η μαία δεν έπαιρνε χρήματα από ανθρώπους που ήταν οικονομικά αδύναμοι, κάτι που το έπραττε και η Ελένη Βαλλιανάτου. Έδινε τις συμβουλές της πρόθυμα σε ανθρώπους που είχαν ανάγκη, χωρίς να πληρώνεται. Πρόκειται για μία μαρτυρία, μιας κατοίκου του Βοτανικού, της κυρίας Βαγγελάτου. Ο κόσμος, όμως, τους προσέφερε ό,τι μπορούσε. Διάφορα κεράσματα, καμμιά κουβέρτα ή καμμιά κότα, αφού εκείνη την εποχή οι περισσότερες αυλές είχαν και ένα κοτέτσι. Κάποιοι τους έδιναν και χρήματα. Αυτό ήταν «το μπαζίσι της μαμής». Από τον Αποστόλη Σταμπόλη, κάτοικο της περιοχής του Ρουφ, μαθαίνουμε ότι στις αρχές της δεκαετίας του '60, στο γυμνάσιο αρρένων του Βύρωνα, ο Ζαφείριος Καραμπάσης, φιλόλογος, έλεγε σε μαθητές που δεν ήταν καλά διαβασμένοι: «Κάτσε κάτω. Κρίμα το μπαζίσι της μαμής». Από τον ίδιο τον Σταμπόλη έχουμε και την ακόλουθη αφήγηση:

«Ο αδελφός μου, ο Λευτέρης γεννήθηκε το 1950. Ήμουνά πέντε χρονών. Τον έφερε στη

ζωή η Μαρία Καπετανάκη... Ήτανε στις μέρες της η μάνα και γι' αυτό είχε έρθει στο σπίτι μας, να τη βοηθάει, η γιαγιά. Όταν την πιάσανε οι πόνοι, η γιαγιά πήρε το λιβανιστήρι, το άναψε και το έβαλε στο κομοδίνο, δίπλα της, μαζί με το καντήλι. Τη σταύρωνε κάθε τόσο με το λιβανιστήρι. Μετά κατέβασε το εικόνισμα της Παναγίας από το εικονοστάσι και το έβαλε κι αυτό δίπλα της. Ο πατέρας, εν τω μεταξύ, έτρεξε να φωνάξει τη μαμή, γιατί τηλέφωνα δεν υπήρχαν. Φεύγοντας είπε στη γιαγιά να ετοιμάσει νερό. Είχαμε κουζίνα γκαζιού και εκεί σε μεγάλες μπακιρένιες κατσαρόλες η γιαγιά έβρασε το νερό. Μετά από λίγο επέστρεψε ο πατέρας με τη μαμή, μια λεπτή αεικίνητη γυναίκα με σκούρα ρούχα και μια μεγάλη δερμάτινη τσάντα. Μπαίνοντας μέσα του είπε: «Μπάμπη, γρήγορα, οινόπνευμα και πάνες». Η γιαγιά εν των μεταξύ, έβρασε τα εργαλεία της μαμής, σε μια κατσαρόλα στην κουζίνα. Καθόμουνα στο σαλόνι με τον πατέρα και περιμέναμε. Εκείνος φαινόταν ψύχραιμος. Εγώ, όταν αναπολώ εκείνες τις στιγμές, παθαίνω πάλι ταχυπαλμία. Με τρώμαζαν οι αναστεναγμοί και οι κραυγές της μάνας μου. Έβαλα κι εγώ τα κλάματα... Μετά από κάμποση ώρα, που οι φωνές της μπλέκονταν με τα κλάματα τα δικά μου, ακούστηκε και ένα άλλο κλάμα. Ήτανε το κλάμα του νεογέννητου αδελφού μου. Εν τω μεταξύ η γιαγιά δεν προλάβαινε να πηγαίνει τις πήλινες λεκάνες με το ζεστό νερό. Σε κάποια στιγμή, μπήκε ο πατέρας στην κρεβατοκάμαρα και βγαίνοντας με φίλησε και μου είπε: «Η μαμά έκανε αγόρι». Το είπε με πολύ καμάρι, παρ' όλο που είχε ήδη δυο αγόρια. Η καημένη η μάνα, όμως, έκανε τρίτο παιδί με την ελπίδα να είναι κορίτσι. Αλλά έμεινε με τον καημό. Εν τω μεταξύ, η μαμή φάσκισε το παιδί, το 'βαλε δίπλα της και πήγε στην κουζίνα να πλυθεί. Αργότερα, ήρθε στο σαλόνι και είπε: «Μπάμπη, συγχαρητήρια». Τότε ο πατέρας έβγαλε και της έδωσε μπροστά μου μια χρυσή λίρα».

Παρόλο που τις περισσότερες φορές μεταξύ των πρακτικών θεραπευτριών και των γιατρών υπήρχε αντιπαλότητα, πληροφορούμαστε από την κα Βαγγελιάτου ότι όταν ήταν παιδί είχε δει πολλές φορές την Ελένη Βαλλιανάτου, την πρακτική μαμή, να συζητάει με τον κύριο Γιάννη Γραμπά, που ήταν ο παθολόγος της γειτονιάς και ο οποίος μάλιστα την άκουγε με προσοχή. Αυτή η αντιπαλότητα μεταξύ του γιατρού και της πρακτικής θεραπεύτριας-μαμής αποτυπώνεται με πολύ ωραίο τρόπο στην ελληνική ταινία «Η κυρά μας η μαμή». Στην ταινία του 1958, ο γιατρός με την μαμή είναι αντίπαλοι σε ένα χωριό της Πελοποννήσου. Όμως, με την εξέλιξη που δείχνει τον γιο της μαμής να ερωτεύεται την κόρη του γιατρού, η αντιπαλότητα αυτή είχε αίσιο τέλος.

Από την ταινία του 1958 με τον τίτλο «Η κυρά μας η μαμή» με σενάριο και σκηνοθεσία του Αλέκου Σακελλάρου.

Ο Μερακλής είχε πει σχετικά με την ταινία τα εξής: *«Η παλιότερη ελληνική κωμωδία έστω και όχι συνειδητά, έστω και περιορισμένα, αποτελούσε καθρέφτη της νεοελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό άρεσε και εξακολουθεί και σήμερα να αρέσει στο πολύ κοινό».*

Όμως, τα πράγματα δεν είχαν πάντα ευχάριστη έκβαση τόσο στην κοινωνία, όσο και στη λογοτεχνία, αν θέλουμε να πούμε ότι είναι ο καθρέφτης των κοινωνιών. Το μυθιστόρημα της Ζυράννας Ζατέλη με τον τίτλο *«Το πάθος χίλιες φορές»* πραγματεύεται το γεγονός ότι οι εποχές αλλάζουν και «μένουν έξω» αυτοί που δεν μπορούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Έτσι, στην περίοδο του Μεσοπολέμου, σε μια μικρή περιοχή στη Βόρεια Ελλάδα, ζει ένας φαρμακοποιός με ζακυνθινή καταγωγή, που έχει σπουδάσει στην Ιταλία. Αυτόν τον αντιπαθεί πολύ η Μάργω, μία εντόπια πρακτική θεραπεύτρια και μαμή. Ο φαρμακοποιός, παρόλα αυτά, διακατέχεται από περιέργεια σφοδρή για αυτές τις παλιές πρακτικές και εκφράζει την ανησυχία του μήπως χαθεί όλη αυτή η γοητεία σιγά σιγά μαζί με τη Μάργω, αφού αυτή είναι ανύπανδρη και δεν έχει απογόνους. Έτσι, μετά από πολλές προσπάθειες και κόπο, καταφέρνει να την πείσει να μεταδώσει αυτή τη γνώση και σοφία αιώνων. Αυτό, όμως, δεν γίνεται κατευθείαν. Ως μεσάζων επιλέγεται ένα κορίτσι από την ίδια περιοχή, με πολύ ιδιαίτερο χαρακτήρα και ευαισθησίες. Με την καθοδήγηση της Μάργως καταγράφει με πολλή επιμέλεια χίλιες δυο πρακτικές και θεραπευτικές μεθόδους. Και ενώ η Μάργω συμφωνεί με αυτό, μέσα στην ψυχή της νιώθει ένα μεγάλο παράπονο: *«Κι όμως, εμένα που γιατρεύω απλήρωτα, δεν μ' εμπιστεύεται πια ο κοσμάκης, οι συνάνθρωποί μου, κάθε χρόνο και πιο λίγοι, με βλέπουν σαν παλιοκαιρήσια, περασμένα... Δεν είμαι καλά, το λέω σ' εσένα να το ξέρεις. Μην το γράψεις, αλλά δεν είμαι καλά, βγάζω κραυγές εκεί που περπατάω, είμαι μια χούφτα στάχτη χωρίς αυτά»* (Ζατέλη, 2009).

Όταν η Μάργω παρέδωσε τις γνώσεις και τη σοφία της, ανέβηκε τάχα στα βουνά για να πάρει ένα βότανο. Έφυγε και ποτέ δεν ξαναγύρισε. Στο πρόσωπο της ηρωίδας μνημονεύονται όλοι όσοι δεν δέχτηκαν τις αλλαγές της κοινωνίας και τα καινούργια δεδομένα και συνεπώς, δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν και οι ίδιοι σε αυτά.

Τις προηγούμενες δεκαετίες, εκτός από τις μαμές και τις πρακτικές θεραπεύτριες, συνέβαλλαν σημαντικά προσφέροντας τις υπηρεσίες και τις γνώσεις τους και οι κουρείς, έχοντας την ιδιότητα του πρακτικού γιατρού, αλλά και του οδοντογιατρού. Στα κουρεία που είχαν εκτός από τα σύνεργα τα απαραίτητα για την τέχνη τους, διέθεταν και τανάλιες για να βγάζουν τα δόντια, διάφορα προϊόντα για την υγιεινή και τον καλλωπισμό του δέρματος και των μαλλιών και βότανα που τα χρησιμοποιούσαν για την ίαση διαφόρων παθήσεων. Επίσης, τα κουρεία διέθεταν βεντούζες και βδέλλες, που τις είχαν μέσα σε γυάλες με νερό και τις έβαζαν σε κάποιον που είχε υψηλή πίεση. Αυτές ρουφούσαν το αίμα και σιγά σιγά υποχωρούσε η υψηλή πίεση του πάσχοντος. Ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούμε τη φράση *«μου κολλά σαν βδέλλα»*, όταν αναφερόμαστε σε κάποιον που είναι ενοχλητικός. Γενικά στον καθημερινό μας λόγο χρησιμοποιούμε με μεταφορικό τρόπο πολλές εκφράσεις που προέρχονται από διάφορες πρακτικές θεραπείας λαϊκής ιατρικής και τα παλιά χρόνια είχαν κυριολεκτική σημασία. Για παράδειγμα λέμε τη φράση: *«τον έχω ξορκίσει με τον απήγανο»*. Οι Αθηναίοι τα παλαιότερα χρόνια είχαν στην εξώπορτά τους μια γλάστρα με το φυτό απήγανο, για να προστατεύονται από τη «γλωσσοφαγιά» και το «κακό το μάτι». Η επιστημονική ονομασία του απήγανου είναι «ρυτή η βαρύοσμος» ή κατά τον Διοσκουρίδη «κηπαίον πήγανον». Ακόμα, όταν είμαστε κακόκεφοι λέμε: *«ζοχαδιάστηκα»* ή *«έχω τις ζοχάδες μου»*. Ζοχάδες είναι οι αιμορροΐδες, από το «εσοχάδες», τα εξογκώματα των φλεβών από το ορθό έντερο. Έτσι, ο οξύς πόνος που

προκαλείται από την αιμορραγία διαταράσσει την ψυχολογία του πάσχοντος (Σταματάκος, 1971).

Όσον αφορά τους κουρέις, γενικά ήταν πολυπράγμονες άνθρωποι με την ενασχόλησή τους με τις πρακτικές θεραπείας και την ιατρική να έχει ρίζες από τον Μεσαίωνα (Ρηγάτος, 2006). Πληροφορούμαστε από τον Βέργο Γιώργο, ότι όταν ήταν παιδί είχε θεραπευτεί από αλωπεκία, όταν ένας κουρέας από τις Σέρρες του είχε προμηθεύσει τα κατάλληλα βότανα. Ο ίδιος μάλιστα, κουρέας μπορούσε να θεραπεύσει διάφορες δερματικές παθήσεις, όπως τα εκζέματα. Επίσης, οι μπαρμπέρηδες έκαναν και επισκέψεις στα σπίτια, όταν τους καλούσαν για να κάνουν «βεντούζες» με μια τετράγωνη ειδική μηχανή που διέθεταν. Τέτοιες αναμνήσεις έχει ο Στρατής Φιλιππότης από την Τήνο, τη δεκαετία του 1940, αλλά και ο Βασίλης Καλδής από την Πύλο. Ανάλογες θύμιες έχει και η Δήμητρα Νίττη από την Κύμη, να θυμάται τους μπαρμπέρηδες να τρέχουν με το βαλιτσάκι τους σε όποιον χρειαζόταν να του κάνουν βεντούζες. Ακόμα, ο κουρέας Χαράλαμπος Μυρίτζος μας αναφέρει ότι πολλές λεχώνες πήγαιναν στον θείο του που ήταν κουρέας στην Αλεξανδρούπολη και του έδιναν δώρα, γιατί μπόρεσαν να τεκνοποιήσουν με το σερνικοβότανο που τους είχε δώσει. Ο Βασίλης Γραφιαδέλλης, ο οποίος σήμερα έχει κουρείο στη Νέα Σμύρνη, έμαθε την τέχνη από τον Ζαφείρη Αργυρό που ήταν κουρέας, πρακτικός οδοντίατρος και γιατρός στην περιοχή Αγρίδια στην Ίμβρο (Ρωπαΐτου, 2012). Αλλά και ο δικηγόρος Δημήτριος Φαρμακίδης, με καταγωγή από την Πάτρα, σύμφωνα με δική του μαρτυρία είχε θεραπευτεί από την αλωπεκία, όταν ήταν παιδί από τις υπηρεσίες θεραπευτικής πρακτικής που του είχε προσφέρει ο κουρέας Σπύρος Σπαγαδώρος. *«Ο κουρέας ξύριζε τα σημεία της κεφαλής, τα οποία είχαν προσβληθεί και μετά έκανε σε αυτά ελαφρότατες ξυραφιές. Στις ξυραφιές αυτές τοποθετούσε μπαρούτι. Τα σημεία αυτά, έπειτα, κάλυπτε με φούμο για να μη φαίνεται η διαφορά από το υπόλοιπο κεφάλι. Η θεραπεία αυτή γινόταν 2-3 φορές την εβδομάδα και μετά από την παρέλευση ενός μήνα, τα μαλλιά άρχιζαν να ξαναβγαίνουν»*, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου του Φαρμακίδη (Ρωπαΐτου, 2012).

Τα πράγματα δε γίνονταν διαφορετικά και στην Αθήνα των δεκαετιών του 30 και του 40. Πολλοί μπαρμπέρηδες πήγαιναν στα σπίτια των αρρώστων με το βαλιτσάκι με τα σύνεργά τους. Μέσα από την αφήγηση του Κώστα Δημητριάδη που ακολουθεί, βλέπουμε τον παλμό της εποχής, καθώς μας περιγράφει και μας δίνει στοιχεία από έναν μπαρμπέρη στη γειτονιά του στο Μεταξουργείο:

«Η σμιχτοφρύδα η Δέσποινα, πού' πλεκε ψάθινες καρέκλες εκεί αντίκρυ στην Αγία Ειρήνη στα Καρεκλάδικα-κοντά στα τσαρουχάδικα, τα λεμονάδικα, τα πιθαράδικα κι όλα τ' άλλα "άδικα" της Αθήνας – έπλεξε, αφού ήταν αυτή η τέχνη της, και το δύστυχο Μανικάκια, στα δίχτυα της. Το μοναχογιό του διάσημου κουρέα της γειτονιάς, που όπως όλοι οι μπαρμπέρηδες εκείνα τα χρόνια ήταν μαζί και οδοντογιατρός και χειρουργός και δερματολόγος και σπετσιέρης και άσσοι στη χρυσή στα ξόρκια και στα βότανα. Στο κουρείο του απ' όξω, σ' ένα στενό της πλατείας Μεταξουργείου, κρέμονταν μια πετσέτα, ένα χάλκινο τάσι, μια αλογοουρά - τα τρία σύμβολα της κουρευτικής - και χαμηλά, πάνω σ' ένα τραπεζάκι, μια μεγάλη γυάλα με νερό, γεμάτη βδέλλες - η πανάκεια της εποχής... Μέσα, το μαγαζί ήταν γεμάτο από εργαλεία της οδοντιατρικής, τανάλλες κάθε λογής, νυστέρια, ξυράφια, βιζικάντια, βεντούζες, τσιρότα, μπλάστρια, βότανα - για τις στέρφες - βαφές για τα μαλλιά κι όλα τα ρεμέντια του κόσμου. Κανένα όμως απ' όλ' αυτά - αλλοίμονο - δε μπόρεσε να γιατρέψει το σαράκι πού' τρωγε τον κανακάρη του ντοτόρου για την άκαρδη τη Δέσποινα» (Δημητριάδης, 1984).

Μία άλλη μαρτυρία μάς έρχεται από την περιοχή των Μεγάρων Αττικής και είναι από τη θεία μου, αδερφή του πατέρα μου, κα Σταματίνα Καραγιώργου-Καρύδη, 68 ετών

σήμερα: «Θυμάμαι τη γιαγιά μου, Σταματίνα Καραγιώργου, ζούσαμε στα Μέγαρα και ήταν η μία από τις δύο γυναίκες της περιοχής που «έκοβαν τον νύκτωρα» (ίκετος ή χρυσή). Όσα παιδιά δεν είχαν όρεξη να φάνε ή ήταν πολύ αδύνατα, τα έφερναν οι μανάδες τους στο σπίτι για να τους κόψει η γιαγιά μου τον νύκτωρα. Εκείνη τους έλεγε ότι έπρεπε να έρθουν νωρίς το πρωί, πριν βγει ο ήλιος και μετά από πανσέληνο, όταν το φεγγάρι θα είναι σε χάση. Ακόμα, την ημέρα που πήγαιναν, έπρεπε να είναι νηστικό το παιδί αλλά και η γιαγιά μου. Η ηλικίες των παιδιών που έρχονταν ήταν από 3, 5 αλλά και μεγαλύτερα, όπως 10 ετών. Πιο σπάνια ερχόταν κάποιος μεγαλύτερος σε ηλικία για να του κόψει τον νύκτωρα. Η γιαγιά μου τους έλεγε να φέρουν από το σπίτι τους ένα λεμόνι, ένα ξυράφι και έναν επίδεσμο, αυτά έπρεπε να είναι δικά τους και έκοβε τον νύκτωρα στην αυλή. Ξεκινούσε κάνοντας τον σταυρό της και έπειτα χαράκωνε με το ξυράφι στην κορυφή του κεφαλιού και πίσω από τα αυτιά. Συνολικά έκανε τρεις χαρακιές. Ταυτόχρονα μουρμούραγε κάποια λόγια (έλεγε το ξόρκι), χωρίς να καταλαβαίνει κανείς τι έλεγε. Ανέφερε μόνο ότι έλεγε καλά λόγια. Στη συνέχεια, έβαζε λίγο αλάτι πάνω στο λεμόνι και αφού το τοποθετούσε πάνω στις ξυραφιές, έδενε με τον επίδεσμο το κεφάλι των παιδιών και τους έλεγε να τον βγάλουν το βράδυ. Στο τέλος τους έδινε και το λεμόνι που είχε περισσέψει και το κρατούσαν στο χεράκι τους. «Πάρτε το να το ρίξετε στη σουπίτσα σας», τους έλεγε, ενώ αυτά έκλαιγαν από τον πόνο. Ποτέ κανείς δεν έμαθε τα λόγια που έλεγε η γιαγιά μου, ούτε και από πού έμαθε να κάνει αυτό το γιατροσόφι. Το πιο πιθανό, όμως, είναι ότι η μητέρα της της είχε μεταδώσει αυτή τη γνώση. Όταν τη ρωτούσαν τι ήθελε να της δώσουν για αμοιβή, εκείνη απαντούσε: «Τίποτα δε θέλω, να συγχωρέσετε μόνο τη μάνα μου και τον πατέρα μου!» Δεν είχε πάρει ποτέ αμοιβή. Δε θα ξεχάσω, γιατί και εγώ ήμουν παιδί όταν συνέβαιναν αυτά, που ξυπνούσαμε κι εμείς νωρίς, όταν έρχονταν και μας χτυπούσαν την πόρτα, αλλά και τα κλάματα των παιδιών που πονούσαν. Θυμάμαι πόσο στενοχωριόμουν που τα κοιτούσα να κλαίνε. Ακόμα και η μητέρα μου, η Αιμιλία, βοηθούσε, κρατώντας τα παιδιά ή όταν της ζητούσε κάτι η γιαγιά μου, κάνοντας αυτό το γιατροσόφι. Η γιαγιά μου πέθανε 70 ετών και μαζί με αυτήν τελείωσε και αυτή η πρακτική θεραπεία του τόπου μας. Ποτέ ξανά δεν ακούσαμε κάποιον άλλο να κάνει αυτό το γιατροσόφι. Τα χρόνια πέρασαν και μαζί τους και η εποχή αυτών των μεθόδων.»

Η πρόγιαγιά μου Σταματίνα Καραγιώργου.

ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ

«Βότανα είναι όλα τα χρήσιμα φυτά, των οποίων οι ρίζες, οι μίσχοι, τα άνθη και τα φύλλα χρησιμεύουν ως τροφή ή θεραπεία, χάρη στο άρωμά τους ή με κάποιον άλλο

τρόπο» (Κολτσιδόπουλος, Παπαϊωάννου, 2007).

Μέσα από την παρατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος ο άνθρωπος γρήγορα διαπίστωσε ότι με τα βότανα μπορούσε να καταπολεμήσει τον σωματικό ή ψυχικό πόνο και διάφορες ασθένειες, κάτι που, πριν η αντιμετώπισή τους γίνει επιστημονική ενασχόληση, οι άνθρωποι απευθύνονταν αποκλειστικά σε μάγους και θεούς για την ίασή τους.

Μέσω της μακραίωνης συμβίωσης του ανθρώπου με τα δέντρα και τα φυτά δημιουργήθηκε μία σχέση δεισιδαιμονικού χαρακτήρα και μαγικής επικοινωνίας. Υπήρχε συχνά η άποψη ότι οι άγιοι τιμωρούσαν όταν δεν τους αποδίδονταν τα ξαζίματα, γι' αυτό και κάποιος αρρώσταινε (Λουκάτος, 1967-68). Πάρα πολλά βότανα τα χρησιμοποιούσαν σαν φαρμακευτικά και ιατρικά προϊόντα, άλλα για να γιατρευτούν οι πληγές και άλλα για πρόληψη διάφορων ασθενειών (Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, 1999).

Από τα αρχαία χρόνια τα βότανα εθεωρείτο ότι είχαν θαυματουργικό χαρακτήρα και είχαν σχέση με τη θεραπεία, τη νεότητα και την αθανασία. Τα βότανα συνδέονταν με την καθημερινότητα του ανθρώπου και την πορεία του από τη ζωή προς τον θάνατο. Τα «γιατροσόφια» ήταν σκευάσματα, συχνά με μυστηριώδες και μυστικό τρόπο που είχε φτιάξει κάποιος και τα έδιναν σε δηλητηριάσεις, στη θεραπεία των πληγών, και σε άλλες περιπτώσεις, τα οποία, όμως, δεν έκαναν πάντα καλό σε όλους (Bolton, 1980). Από τα έπη του Ομήρου που τα συναντάμε, ως και τα διάφορα τραγούδια και ποιήματα, τα βότανα με τις θεραπευτικές τους ιδιότητες, γοήτευσαν τους ποιητές και λογογράφους ανά τους αιώνες, γι' αυτό και οι αναφορές σε αυτά ήταν πολύ συχνές.

ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ ΣΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ

Στα ομηρικά έπη συναντάμε πολλά βότανα με διάφορες φαρμακευτικές δράσεις. Ο ποιητής κάνει αναφορά στα βότανα γενικά, αλλά σε κάποια σημεία του έργου μιλά για συγκεκριμένα φυτά με γνωστές και καθορισμένες ιδιότητες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκουμε στην Οδύσσεια στη ραψωδία δ'. (Όμηρος, Οδύσσεια, 1998)

*«Τοῖα Διὸς θηγάτηρ ἔχε φάρμακα μητιόεντα
ἐσθλά, τά οἱ Πολύδαμνα πόρεν Θῶνος παράκοιτις
Αἴγυπτίη, τῇ πλεῖστα φέρει ζεῖδωρος ἄρουρα
φάρμακα, πολλὰ μὲν ἐσθλά μεμειγμένα πολλὰ δέ λυγρά·
ἱητρός δέ ἕκαστος ἐπιστάμενος περί πάντων
ἀνθρώπων· ἧ γάρ Παιήονός εἰσι γενέθλης.»*
δ 227-232

Το ίδιο απόσπασμα στην απόδοση του Ζήσιμου Σίδερη έχει ως εξής: (Σίδερης, 1988)

*«Τέτοια βοτάνια μαγικά είχε του Δία η κόρη
παρμένα από την Πολύδαμνα του Θώνα τη γυναίκα
στην Αίγυπτο, όπου η πλούσια γης βγάζει ανακατωμένα
άλλα βοτάνια ωφέλιμα κι άλλα θανατηφόρα.*

*Καθένας είναι εκεί γιατρός σοφός κι απ' όλους πρώτος
γιατί τον Παίονα αρχικό προπάτορά τους έχουν...»*

Στα έπη του Ομήρου βλέπουμε τις περιγραφές διάφορων φαρμάκων, με ποικίλες δράσεις, δηλαδή βότανα. Υπάρχουν βότανα που ονομάζονται *νηπενθή*, καθώς διώχνουν τη θλίψη, τα *θυμοφθόρα*, που έχουν επίδραση στις διαθέσεις και αυτά που φέρνουν τη λησμονιά και ονομάζονται *επίληθα*. (Δάμπασης, 1968) Επιπλέον, συναντάμε φάρμακα που μπορεί να χαρακτηριστούν κακά, καταραμένα και ανδροφόντα, τα ουλόμενα, ενώ τα καλά, τα ωφέλιμα, που έχουν παυσίπονη δράση (*οδυνήφατα*) είναι τα μητιόεντα και εσθλά. (Μαμαλάκης, 1977) Οι ακόλουθοι στίχοι είναι χαρακτηριστικοί για μερικές από τις προηγούμενες κατηγορίες φαρμάκων-βοτάνων:

1. Ανδροφόντα:

*«ἐξ Ἐφύρης ἀνιόντα παρ' Ἴλου Μερμερίδαο
ᾧχετο γάρ καί κεῖσε θοῆς ἐπὶ νηὸς Ὀδυσσεύς
φάρμακον ἀνδροφόνον διζήμενος, ὄφρα οἱ εἴη
ιοὺς χρίεσθαι χαλκήρεας.»* (Όμηρος: Οδύσσεια, 1998)
α 259-262

Η απόδοση του Αργύρη Εφταλιώτη είναι η εξής:

*«Από το γιο του Μέρμερου γυρίζοντας, τον Ἴλο,
Της Φύρας, που με πλοίο γοργό ξεκίνησε, βοτάνι
Ζητώντας του θανατερό, ν' αλείψει τις χαλκένιες
Σαῖτες του...»*
(Εφταλιώτης, 1998)

2. Αιμοστατικά και οδυνήφατα:

*«...ἐκ μηροῦ τάμνε μαχαίρῃ
ὄζυ βέλος περιπευκές, ἀπ' αὐτοῦ δ' αἶμα κελαινόν
νίζ' ὕδατι λιαρῶ, ἔπι δέ ρίζαν βάλε πικρὴν
χερσὶ διατρίψας, ὀδυνήφατον, ἥ οἱ ἀπάσας
ἔσχ' ὀδύνας· τό μὲν ἔλκος ἐτέρσετο, παύσατο δ' αἶμα.»*
Όμηρος, Ιλιάδα
Λ 844-848

*«...κι απ' το μηρό τού 'βγαλε με μαχαίρι
το μυτερό και κοφτερό βέλος, το μαύρο του αίμα
τό 'πλυνε με χλιό νερό, πικρή τού 'βαλε ρίζα*

παυσίπονη, στα χέρια του πού 'τριψε, κι όλους τούτη
τους πόνους έκοψε, πληγή στέγνωσε κι έπαψε αίμα.»
Μετάφραση Δημ. Σιατόπουλου (Σιατόπουλος, 1991)

(Πάτροκλος)

«τόφρ' ὃ γ' ἐνὶ κλισίῃ ἀγαπήνορος Εὐρυπύλοιο
ἦστό τε και τον ἔτερπε λόγοις, ἐπὶ δ' ἔλκεϊ λυγρῷ
φάρμακ' ἀκήματ' ἔπασσε μελαινάων ὀδυνάων.»

Όμηρος Ιλιάδα
Ο 392-394

«μέσ' στη σκηνή του Ευρύπυλου διαρκώς του αντρειωμένου
καθόταν, τον λογότερπε και την κακιά πληγή του
με βότανα πασπάλιζε που άγριους γιατρεύουν πόνους.»
Μετάφραση Δημ. Σιατόπουλου (Σιατόπουλος, 1991)

3. Ήπια:

«αὐτάρ ἐπεὶ ἴδεν ἔλκος, ὅθ' ἔμπεσε πικρός οἶστός,
αἷμ' ἔκμυζήσας ἐπ' ἄρ' ἥπια φάρμακα εἰδώς
πάσσε, τά οἱ ποτε πατρί φίλα φρονέων πόρε Χείρων.»

Όμηρος, Ιλιάδα
Δ 217-219

«...κι' ἄμ' εἶδε ὅπου το βέλος
φαρμακερά τον λάβωσε, εβύζαξε το αίμα
κι έβαλ' επάνω βότανα πραϋντικά γνωστά του
που ο Χείρων στον πατέρα του, σαν φίλος είχε δώσει.»
Μετάφραση Ιακώβου Πολυλά (Πολυλάς, 1923)

4. Λυγρά:

« ...ἀνέμισγε δέ σίτω
φάρμακα λύγρ' ἵνα πάγχυ λαθοίατο πατρίδος αἷης.
αὐτάρ ἐπεὶ δῶκέν τε καὶ ἔκπιον, αὐτίκ' ἔπειτα
ῥάβδῳ πεπληγυῖα κατὰ συφεοῖσιν ἐέργνυ.
οἷ δέ συῶν μέν ἔχον καφαλάς φωνήν τε τρίχας τε
καὶ δέμας, αὐτάρ νοῦς ἦν ἔμπεδος ὥς τό πάρος περ.
ὥς οἱ μέν κλαίοντες ἐέρχατο· τοῖσι δέ Κίρκη
παρ' ῥ' ἄκυλον βάλανόν τε βάλεν καρπὸν τε κρανείης

ἔδμεναι, οἷα σῦες χαμαιευνάδες αἰέν ἔδουσιν.»

Όμηρος Οδύσσεια
κ 235-243

Με την απόδοση του Αργύρη Εφταλιώτη,

*«... κι αλεύρια ανεκατώνει
Με κρασί Πρόμνειο, κ' ἔσμιζε κακόχυμα βοτάνια,
που πίνοντας να λησμονούν την πατρική τους χώρα.
Και σαν τους κέρασε, κι αυτοί σαν ήπιαν τους βαραίνει
με δεκανίκι και τους κλει σε χοιρομάντρες μέσα.
Κι άξαφνα χοίρου κάνουνε φωνή, κορμί, κεφάλι
και τρίχες, και μονάχα ο νους τούς έμενε σαν πρώτα.
Εκεί κλεισμένοι κλαίγανε, και για να φάνε η Κίρκη
τούς έριχνε πρινόκαρπους, ακράνια, βαλανίδια
που οι χοίροι οι χαμοκύλητοι να τρώνε συνηθάνε.»*
(Εφταλιώτης, 1998)

Σ' αυτό το σημείο, θα ήταν καλό να αναφερθεί ότι η μεταμόρφωση των συντρόφων του Οδυσσέα σε χοίρους, δεν είναι απαραίτητο να υπονοεί μια μεταμόρφωση πραγματική, από κάποιο φάρμακο, για παράδειγμα, με κάποιες ιδιότητες «μαγικές». Αυτή η περιγραφή θα μπορούσε να παρουσιάζει και τη βίωση μιας κατάστασης, υπό την επίδραση κάποιου ισχυρού φαρμάκου με παραισθησιογόνα ή ψυχοδελωτική δράση.

Ακόμα, πολύ συχνά γίνεται από τον Όμηρο αναφορά στις γυναίκες που κατέχουν τη θεραπευτική τέχνη, αλλά και το πώς να χρησιμοποιούν με τρόπο «μαγικό» τα διάφορα βότανα. Εκτός από την Πολύδαμνα και την Κίρκη, είδαμε και την Ωραία Ελένη να έχει γνώσεις θεραπευτικής, αλλά και σε άλλα σημεία των επών γίνεται αναφορά στην Εκαμήδη, την Αγαμήδη και τη θεά Ήβη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλες αυτές οι γυναίκες αποτέλεσαν τους προγόνους όλων αυτών των γυναικών που με την εμπειρική, κατάφεραν να ασκήσουν τη θεραπευτική τέχνη σε κωμοπόλεις και χωριά έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και που πολλοί λαογράφοι Έλληνες, αλλά και λογοτέχνες μας, τις αναφέρουν και κάνουν περιγραφή των γιατρικών και των εμπειρικών θεραπειών τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν «Η λυγερή» του Ανδρέα Καρκαβίτσα, «Η φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και πολλά άλλα έργα.

Πέρα, όμως, από τις γενικές αναφορές του Ομήρου στα βότανα, υπάρχουν και συγκεκριμένες αναφορές, που πολλοί ομηριστές φιλόλογοι, εκτός από τους ιστορικούς της ιατρικής, αλλά και της φαρμακευτικής, έχουν αναγνωρίσει στα σπουδαία αυτά έργα. (Εμμανουήλ, 1954)

Το «μώλυ» είναι ένα από αυτά τα βότανα, με τον ποιητή να αναφέρει τα εξής:

«...ὥς ἄρα φωνήσας πόρε φάρμακον ἀργεῖφόντης
ἐκ γαίης ἐρύσα καί μοι φύσιν αὐτοῦ ἔδειξεν.
ρίζη μὲν μέλαν ἔσκε, γάλακτι δ' εἴκελον ἄνθος·
μῶλυ δέ μιν καλέουσι θεοί. χαλεπὸν δέ τ' ὀρύσσειν
ἀνδράσι γε θνητοῖσι· θεοὶ δέ τε πάντα δύνανται...»
Ὅμηρος Οδύσσεια
κ 302-306

«...Εἶπε, και τράβηξε απ' τη γης ο Αργοφονιάς βοτάνι
Και δίνοντάς το μού 'δειχνε το κάθε φυσικό του.
Η ρίζα του κατάμαυρη, το λούλουδο σα γάλα,
Μώλυ το λεν οι αθάνατοι, και δεν το ξεριζώνει
Ἀνθρωπος εύκολα· οι θεοί μπορούν όμως τα πάντα..»
(Εφταλιώτης, 1998)

Ένα άλλο φάρμακο που συναντάμε στην Οδύσσεια είναι το «νηπενθές». Η σύνθετη λέξη, από το μόριο νη και το πένθος, δείχνει την απουσία του πένθους και της θλίψης.

«ἔνθ' αὖτ' ἄλλ' ἐνόησ' Ἑλένη Διὸς ἐκγεγαυῖα·
αὐτίκ' ἄρ' εἰς οἶνον βάλε φάρμακον, ἔνθεν ἔπινον,
νηπενθές τ' ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθον ἀπάντων.
ὅς τό καταβρόζειεν, ἐπὴν, κρητῆρι μιγείη,
οὐ κεν ἐφημέριός γε βάλοι κατὰ δάκρυ παρειῶν,
οὐδ' εἴ οἱ κατατεθναίῃ μήτηρ τε πατήρ τε,
οὐδ' εἴ οἱ προπάροιθεν ἀδελφεόν ἢ φίλον υἱόν
χαλκῷ δηίοιεν, ὃ δ' ὀφθαλμοῖσιν ὀρῶτο.
τοῖα Διὸς θυγάτηρ ἔχε φάρμακα μητιόεντα...»
δ 219-227
(Ὅμηρος Οδύσσεια, 1998)

«Τότ' ἄλλο η θεογέννητη σοφίστηκε η Ελένη.
Κρυφά βοτάνι στο κρασί που πίνανε τους ρίχνει,
πόσβηνε πόνους και καημούς και τα πικρά φαρμάκια.
Μέσ' στο ποτήρι ανάμιχτο σαν τόπινε κανένας
ὅλη τη μέρα δεν μπορούν τα δάκρυα να του τρέχουν
κι αν πέθαινε ο πατέρας του κι η μάνα του κι ομπρός του
σφαγμένο αν έβλεπε αδελφό και γιό του αγαπημένο.

Τέτοια είχε γιατροβότανα καλά του Δία η κόρη...»
(Σίδερης, 1988)

Με αυτό τον τρόπο και με βάση και την ομηρική παράδοση, γίνεται κατανοητό ότι από τα πολύ παλιά χρόνια, τα βότανα αποτελούσαν μια σπουδαία και αναγκαία πρακτική της καθημερινότητας, καθώς επίσης και ένα βασικό στοιχείο του ελληνικού πολιτισμού.

ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ο κορυφαίος βυζαντινολόγος Hans-Georg Beck διακρίνει τη βυζαντινή λογοτεχνία σε τρεις κατηγορίες: α) σε θεολογική-εκκλησιαστική λογοτεχνία, β) σε λόγια κοσμική γραμματεία και γ) σε δημώδη βυζαντινή λογοτεχνία. (Beck, 1988) Στο έργο που, κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, σύμφωνα με τον Beck, γνώρισε την «παγκοσμιότητα», στον «Φυσιολόγο», παρουσιάζονται από τον ποιητή φυτά και ζώα, με πραγματικές ή μυθικές ιδιότητες, που ερμηνεύονται αλληγορικά, δίνοντας πρότυπα χριστιανικής ζωής και πίστης. Μέσα σ' αυτό αναφέρονται και διάφορα βότανα, με μυθολογικές ή πραγματικές δράσεις, όπως για παράδειγμα, το φυτό «μαντραγούρα», που είναι απαραίτητο για την αναπαραγωγή των ελεφάντων, ως αφροδισιακό:

*«Άκουε καί πῶς συγγίγνονται τό ἄρρεν μέ τό θήλυ
ἀμφοτέρα γάρ βόσκονται τό ἄρρεν μέ τήν θήλην,
ἡ θήλη δέ πορεύεται, εὐρίσκει τό βοτάνι
..... τό λέγουν μαντραγούρα
ἐκεῖνον τό βοτάνι τρώ ἡ θήλη, εὐθύς πυροῦται,
καί ἔρχεται στόν ἄρρενα καί παίξει μετ' ἐκεῖνον,
καί βάλλει τά ρουθούνια της στ' ἄρσενικοῦ τήν ρίνα,
καί κρούει τον ἡ εὐωδιά ταύτης τῆς μαντραγούρας,
εὐθύς ἐκεῖ πυρώνεται, συγγίνεται τῇ θήλῃ
κακεῖνη ἐγγαστρώνεται καί ἔγγυος ὑπάρχει...»
«Περί τοῦ ἐλέφαντος», στίχοι 10-19
(Ζώρας, 1956)*

Προσαρμόζοντας την αλληγορία στην καθημερινή και με βάση τον Χριστό, ζωή, η ερμηνεία από τον ποιητή είναι ως εξής:

«*Ανάγονται παρόμοια αὐτά τὰ δύο ζῶα,
ὁ ἔλεφας ἀρσενικός ὁμοῦ μετὰ τῆς θήλης,
πρὸς τὸν πρωτόπλαστον Ἀδάμ καὶ πρὸς τὴν πρώτην Εὐάν·
ὥσπερ ἡ Εὐὰ ἤψατο πρώτη ἀπὸ τοῦ ξύλου,
θανατηφόρου τοῖς βροτοῖς, πικρᾶς τε τιμωρίας,
καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε καὶ τῷ αὐτῆς συνεύνῳ,
οὕτως ἡ θήλη ἄπτεται πρῶτον τῆς μαντραγούρας,
καὶ τότε τῷ ἐλέφαντι τὴν εὐωδίαν δίδει...*
ό.π.π., στίχοι 54-61
(Ζώρας, 1956)

Στα ποιήματα του Θεόδωρου Προδρόμου, τα «Πτωχοπροδρομικά», αλλά και άλλων ποιητών που τον μιμήθηκαν ή τον διασκεύασαν (12^{ος} αι.) δεν συναντάμε τα βότανα, έχοντας θεραπευτική χρήση. Ο ποιητής βλέπει τα διάφορα προϊόντα ως μέσο για να κορέσει την πείνα του. Το παρακάτω απόσπασμα το αποδεικνύει:

«*...τριψίδια γάρ, πιπέρια, κύμινον, καρναβάδιν,
σελινοπρασορέπανα καὶ ἀνηθοκουδιμένα,
σπανάκιν, χρυσολάχανον, γογγύλια, βαζιζάνια,
τρυγοκραμβίν ἐκ τό γουλίν καὶ ἀπὸ τό ξυλοκράμβιν,
μέλιν, ὀξείδιν, σύσγουδον, ἄλας, ἀμανιτάριν,
ἀγιόθρουμβον εἰς τὰ παστά, βλησκούνιν εἰς τὴν γροῦταν;*»
«Τοῦ αὐτοῦ ὅμοιο», στίχοι 38,40,41,42,39,42^α
(Ζώρας, 1956)

Βεβαίως, με τη φτώχεια που έχει ο ποιητής, ακόμα και αν τραυματιστεί το παιδί του, δεν μπορεί να αγοράσει διάφορα υλικά και βότανα για να παρασκευαστεί η αλοιφή από τον εμπειρικό, να φτιαχτεί, δηλαδή, το «τραυματάλειμμα». Αυτό το βλέπουμε στους στίχους που ακολουθούν:

«*Ἐτραυματιάσε τό παιδίν, γοργόν ἄς αγοράσουν
κηκίδιν, λυσσομάμμουδον, ὄζος ἀγριοσταπίδας,
ἐλάδιν, χαμαιμέλαιον, τράκτον, κερίν και ασβέστην,
καὶ ἄς ποιήσουν τραυματάλειμμα, πρίν λυκοκεφαλιάση...*»
ό.π.π., στίχοι 58-61

Σε αντίθεση με τον Πτωχοπρόδρομο, στο βυζαντινό ποίημα με τον τίτλο «Φυσιολογική διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου», ο ήρωας δεν χρειάζεται τροφή και διάφορα φαγώσιμα, παρά μόνο το κρασί του:

«*Ἐλαίαν την καλόκαρπον θαυμάζουσιν οἱ πάντες,
ἀλλ' οὖν εἰς ὅλα τὰ φυτά τό κλῆμα βασιλεύει.
Ὁ μοῦστος ὀλοζώντανος πηδᾷ καὶ κοντοβήχει,
τό δέ ἐλάδιν τό πτωχόν κείτετ' ἀποθαμμένον.*

.....
*Ὁ ἄρτος οὐκ εὐφραίνει με, μόνον τό κρασοβόλιν
καί τό λαγομαγείρευμα τό λέγουσιν κρασᾶτο...»*
«Φυσιολογική διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου
τοῦ Ζυφομούστου», στίχοι 74-77 και 81-82.
(Ζώρας, 1956)

Ακόμα και όταν αρρωσταίνει ο «κρασοπατέρας» δε χρειάζεται φάρμακα. Του αρκεί να έχει το κρασί του, αφού το οινόπνευμα μπορεί να «αναστήσει νεκρούς».

*«Καί τούς νεκρούς ἐξανιστᾷ ὁ εὖσμος ὁ οἶνος
καί τούς ἀρρώστους ὁ καλός εἰς δύναμιν ἐγείρει.
Ἄν εὖρω τζίπουρον εἰς γῆν, σκύπτω, μυρίζομαί το,
κι ἡ εὐωδία του νικᾷ τόν μόσχον τῆς Συρίας.*

.....
*Κρασίν μου δοκιμώτατον εἰς πᾶσαν ἰατείαν,
τῶν νέων ἡ θηριακή, τό αἷμα τῶν γερόντων
κινεῖς τά οὖρα συνεχῶς, εὐφραίνεις τήν καρδίαν,
ἀναβιβάζεις πνεύματα, τούς ὀφθαλμούς ἀνδρίζεις...»*
ό.π.π., στίχοι 77-80 και 83-86
(Ζώρας, 1956)

Κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες και τα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια, έχουμε τη δημιουργία των βυζαντινών ερωτικών ποιημάτων. Για λόγους θρησκευτικούς και κοινωνικούς, είναι περιορισμένα όσον αφορά την ποσότητά τους, με πολλά από αυτά να είναι διασκευασμένα και επηρεασμένα από δυτικά ποιήματα και άλλα να μοιάζουν στα δημοτικά. (Βουτιερίδης, 1927)

Τα «Ερωτικά» και τα «Ερωτοπαίγνια», γραμμένα από άγνωστο συγγραφέα, είναι τα πιο γνωστά από τα βυζαντινά ερωτικά ποιήματα. (Δημαράς, αχρονολόγητο) Στο δεύτερο σύνολο, ο Ζώρας κατατάσσει σε ομάδες τα σωζόμενα ποιήματα. Στους στίχους «περί έρωτος και αγάπης» ο ποιητής επικαλείται βότανα και φυτά, δέντρα και λουλούδια, προκειμένου να μυρωθεί ο δρόμος της αγαπημένης του και να προστατευθεί από τη ζέστη του ήλιου:

*«Αν ήξευρα, κυράτσα μου, πότε θέλεις κινήσει
και πόθεν θέλεις διαβεί με τες αρχοντοπούλες,
την στράταν σου να φύτεψα μηλές και κυδωνίτσες
και νερατζούλες και κιτρές και δάφνες και μυρσίνες,
τον δρόμον σου τριανταφυλλίες, να μη σε πιάνει ο ήλιος,
κι όπου διαβαίνεις και πατείς ήθελα σπέρνει μόσχον,
και να μυρίζει η στράτα σου, κι εσύ να μη το ξεύρεις,*

και να μαυρίζει, λυγερή, στον ήλιον η ηλικιά σου.»
«Ερωτοπαίγνια. Στίχοι περί έρωτος και αγάπης»
Μέρος πρώτον στίχοι 1-8
(Ζώρας, 1956)

Ακόμα, στο τέταρτο μέρος του ποιήματος, ο ποιητής προσφωνεί και παρομοιάζει την αγαπημένη του με βότανα, λουλούδια και δέντρα:

«Αναδενράδι νερατζιάς, σποφύλι του κλημάτου
καννίν του ροδοστάμματος, μόσχος της Αλεξάνδρειας,
τα κρίνα και δαμάσκηνα.....δεμένα
και με το κερομάστιχον σ' έχω θεμελιωμένην
και πάντ' εγώ να σε φιλώ, να σε περιλαμπάνω.»
ό.π.π., στίχοι 348-352
(Ζώρας, 1956)

Στη συνέχεια, αλλά στο ίδιο μέρος του ποιήματος, το συναίσθημα, γεμάτο με ένταση συγκρίνεται με τα πολλά βότανα που υπάρχουν στη γη:

«Κυρά μου, εις όσον σε αγαπώ, η γης βοτάνια ουκ έχει,
ουδέ τα δένδρα έχουν καρπόν, ουδέ η ελαία φύλλα.»
ό.π.π., στίχοι 596-597

Στα ποιήματα με τον τίτλο «Ερωτικά» ο ποιητής δοκιμάζεται και πονά από τον έρωτά του και παρακαλεί την αγαπημένη του να τον λυπηθεί και να του δώσει θεραπεία στην καρδιά του:

«όσα κάντια και δροσάτα
κόρη μου, προβάρησά τα,
δεν ευρίσκω γιατροσύνη
ο και πρίκα δεν μ' αφήνει...»
ό.π.π., στίχοι 75-78

Επίσης, η αρρώστια που του προκαλεί η αγάπη τον κάνει να κινδυνεύει να πεθάνει, καθώς κανένα βοτάνι δεν μπορεί να τον θεραπεύσει, παρά μονάχα η ανταπόκριση της αγαπημένης του:

«Το λοιπόν για τώρα πλέο
δεν εν άξιο για να λέω,
ως γιατί γροικά η κερά μου
το'χω χρειάν εις την πρικιά μου`
δύνεται να θεραπεύει,
ς τα πονώ να με γιατρέψει,
ως γιατί έχει το βοτάνι,

όπου μέλλει να με γιάνει.»
ό.π.π., στίχοι 47-54
(Ζώρας, 1956)

Η ηθικοδιδασκτική αποτελεί μια άλλη κατηγορία της βυζαντινής ποίησης και σ' αυτήν περιλαμβάνεται το ποίημα «Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή». Γραμμένο από τον Ζακύνθιο Γιούστο Γλυκό, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, παρουσιάζονται οι αμαρτίες ως πληγές και «λαβώματα», ο άνθρωπος δεν έχει γνώση βοτάνων και γιατρικών που μπορεί να ωφελήσουν και ο Θεός είναι ο μόνος γιατρός:

*«Ελάβωσέ μας ο εχθρός κ' εσύ να μας γιατρέψεις,
την θεραπείάν σου θέλομεν, μηδέν μας αποστρέψεις.
Τα τραύματά μας τα πολλά ποιος να τα θεραπεύσει,
αν η φιλανθρωπία σου βοήθειαν δεν μας πέψει;
Πληγές είναι θανάσιμες και ποιοι τες εγνωρίζουν,
τι γιατρικά να κάμουςιν και ποια βοτάνια χρήζουν;
Μόνον εσύ, ως ιατρός ψυχής και των σωμάτων,
ο πλάστης και δημιουργός απάντων των κτισμάτων...»*
«Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν
επιστροφή», στίχοι 425-432 (Ζώρας, 1956)

Όπως είδαμε, από τα προηγούμενα παραδείγματα, τα βότανα διαφοροποιούνται εννοιολογικά στη βυζαντινή ποίηση. Τα συναντάμε με έννοια κυριολεκτική, ως θεραπευτικά σκευάσματα, με μεταφορική έννοια, όπως για παράδειγμα, η ανταπόκριση της αγαπημένης στον έρωτα του ποιητή, αλλά και με μεταφυσική έννοια, όπως η θεραπεία του Θεού στην αρρώστια που προκύπτει από την αμαρτία.

ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, το 1211, γίνεται η κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς και κρατά για 450 χρόνια, όταν το 1669 περιέρχεται στους Τούρκους. Η Κρήτη αποτέλεσε φημισμένο εμπορικό κέντρο κατά τη διάρκεια των χρόνων της βενετικής κατοχής. (Καμπάνης, 1971) Αντίθετα, όμως, δε συμβαίνει το ίδιο και με την πολιτιστική επαφή. Ειδικά τους πρώτους αιώνες, υπάρχει πληθώρα επαναστάσεων, εξαιτίας της δεσποτικής και αυστηρής κυριαρχίας. Αυτό, βέβαια, άλλαξε, από τον 15^ο αιώνα, όταν τόσο πνευματικά, όσο και εκκλησιαστικά υπήρξε ανάπτυξη της πολιτιστικής παραγωγής. (Μπουμπουλίδης, 1955) Η λόγια παράδοση οδήγησε στη λογοτεχνική παραγωγή. Αυτό τροφοδοτήθηκε από την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, με πολλούς λόγιους από την Κρήτη να συμβάλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη της ελληνικής πνευματικής παράδοσης. Από τον 15^ο έως και τον 17^ο αιώνα εμφανίζεται λογοτεχνική παραγωγή στην Κρήτη. Σε αυτά τα έργα υπάγεται και το έργο του

Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή με τον τίτλο «Κρητικός πόλεμος» και αναφέρεται στον πόλεμο μεταξύ Τουρκίας και Βενετίας για την κατάκτηση της Κρήτης. Στους 11,540 στίχους του ποιήματος υπάρχουν αναφορές σε εμπειρικούς γιατρούς, σε κακώσεις, τραυματισμούς, καθώς και τρόπους αντιμετώπισης των τραυμάτων. Σε κάποιους στίχους, γίνεται αναφορά και στη χρήση των βοτάνων:

*«Τους λαβωμένους πάσινε εις το πανταδοχείο
που ζόδιαζεν ο πρίντσιπες καθημερινό το βίο
να τρέχουν οι τζερόικοι (εμπειρικοί χειρουργοί) να πιάνουν τα βοτάνια,
να κόφτουσι πουκάμισα και τα 'μορφα φουστάνια,
ογιά να κάνουνσι ξαντά εις τες πληγές να βάνου
και να τους κυβερνήσουνε 'πιτήδεια για να γιάνου...»
(Μπουνιαλής, 1995)*

Όμως, οι γιατροί δε φτάνουν, οι απώλειες του πολέμου είναι πολλές και χρειάζεται να έρθουν και από άλλα μέρη γιατροί, χειρουργοί, οι οποίοι έχουν μαζί τους διάφορα βότανα που είναι αναγκαία για διάφορες περιστάσεις:

*«Ας έρθουν κι απ' αλλού γιατροί, βότανα να κρατούσι
και το κακό, το τρομερό οπού 'χω να μου βρούσι...»
(Μπουνιαλής, 1995)*

Δυστυχώς, όμως, ήταν αναμενόμενα τα αποτελέσματα των αυτοσχέδιων χειρουργών στον πόλεμο:

*«Του γενεράλε οι γιατροί του βάλανε βοτάνι
σε μέρες ενεκρώθηκε και τη ζωή του χάνει...»
(Μπουνιαλής, 1995)*

Ο θάνατος και το πένθος έχουν τέτοια ένταση στο ποίημα, όπου γίνεται επίκληση ακόμα και στον ήλιο, στα ποτάμια και γενικότερα σε όλη τη φύση να συμμετάσχει σ' αυτό το θρήνο. Επίκληση γίνεται, επίσης, στο να μαραθεί όλος ο φυτικός κόσμος:

*«Μηδέ γενούσι πωρικά, βότανα, ξεραθήτε
'ς τα τόσα πλήσα βάσανα όπου 'ς εμέ θωρείτε...»
(Μπουνιαλής, 1995)*

Επιπλέον, στην κρητική λογοτεχνία, υπάρχουν και έργα με θρησκευτικό χαρακτήρα, τα οποία είναι ηθικοδιδασκικά. Για παράδειγμα, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, γράφτηκε το ποίημα του Ανδρέα Σαλεγγίου με το τίτλο «Αίνοι προς την Ζωοδόχον Πηγήν», όπου έχουμε την παρομοίωση της Παναγίας με βότανο, ικανό να θεραπεύσει κάθε σωματικό, πνευματικό ή ηθικό νόσημα:

*«Και το λοιπόν μ' ευσέβειαν και σπλάγχχνον τον Θεόν μου
ευχαριστώ ότι έπλασεν εσέ το βότανόν μου...»
(Cavarnos, 1950)*

Πιο συχνές αναφορές στα βότανα γίνονται στα λυρικά ποιήματα. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα γράφτηκε το ποίημα *«Ριμάτα κόρης και νέου»*, από άγνωστο ποιητή. Σ' αυτό, ο νέος προσπαθώντας να πείσει την κοπέλα να του προσφέρει την αγάπη της, αντιτάσσεται το αίτημά της για δαχτυλίδι, με τον νέο να της απαντά με τον εξής τρόπο, αποκλείοντάς της αυτό το ενδεχόμενο:

*«...όντεν ιδής ασπάλαθον και να γενή μερσλινη,
όντε γενούσινε μηλιές του λαγκαδιού οι σκίνοι [ ]
τότεσ εμέν κ' εσέν, κυρά, θέλουσιν ευλογήσει.*

Όμως, η κοπέλα συνεχίζει να αρνείται, με αυτόν τον κατηγορηματικό τρόπο:

*«...όντεν ιδής την θάλασσαν κι αρχίσει να γλυκάνη,
όντε βρεθεί για τους νεκρούς ανάστασης βοτάνι, [ ]
τότεσ εσέν, αφέντη μου, θέλω γλυκοφιλήσει.»
(Αλεξίου, 1954)*

Σε ένα άλλο ποίημα, τη *«Βοσκοπούλα»*, γραμμένο από άγνωστο ποιητή, ο ερωτευμένος νέος πέφτει μπροστά στη βρύση εξαιτίας του έρωτά του για την κοπέλα. Αυτή, τον συνεφέρει:

*«Παίρνει κρυόν νερόν από την βρύση
κι έρχεται προς εμένα να το χύση.
Ραίνει και λαντουρά το πρόσωπόν μου
λογιάζοντας πως να 'ναι γιατρικόν μου.
Το πρόσωπό μου ζαναρραίνει πάλι,
για να με συνεφέρει από τη ζάλη.
Με το νερόν εκείνο μου φανίστη
το πως ο λογισμός μου εξεζαλίστη.
Και από τη γης εμάζωξε για μένα
βότανα και λουλούδια μυρισμένα.
Τα λούλουδα και τ' άνθη μύρζαν τόσα,
νεκρόν από τον Άδην μ' εσηκώσα...»
(Τωμαδάκης, 1933)*

Αναμφισβήτητα, όμως, το σημαντικότερο ποίημα του κρητικού ποιητικού λόγου είναι ο *«Ερωτόκριτος»*. Σύμφωνα με τον μελετητή της κρητικής λογοτεχνίας Φαίδωνα Μπουμπουλίδη, αποτελεί *«έργον κλασικόν της νεωτέρας λογοτεχνίας»*.

(Μπουμπουλίδης, 1955). Έχει γραφτεί από τον Βιτσέντζο Κορνάρο και είναι ένα επικό ποίημα, που έχει επιδράσει σημαντικά στην ανάπτυξη της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Μέσα από τους στίχους του μπορούμε να μάθουμε πολλά και να πληροφορηθούμε σχετικά με την καθημερινή ζωή. (Χαβάκης, αχρονολόγητο) Φυσικά στους 100.052 στίχους του, υπάρχουν και αναφορές σε γιατρούς, αρρώστιες και φάρμακα, που εκείνα τα χρόνια δεν ήταν άλλα από βότανα:

*«Μέσα σε τούτο τον καιρό, που οι μέρες επερνούσα
τέσσερα μήλα δίφορα ηύρεν η Αρετούσα.
Πέμπει και κανισκεύγει τα εις τ' άρρωστου τη μάννα
εκείνα εγινήκασι γιατροί και τον εγιάννα...»*

(Α 2056-2059)

(Κορνάρος, 1994)

Γενικά, τα μήλα, το κυδώνι και το ξυνόροδο θεωρούνται ως «*ζαρωστικά*» και τα συναντάμε ως τέτοια σε διάφορους στίχους ή φράσεις. Τα βότανα μπορούν να θεραπεύσουν τραυματισμούς και πληγές:

*«Ίντα γιατρούς και γιατρικά μου λέγεις να ξεδράμω
και να βρω τη λαβωματιά, βοτάνι να της κάμω...»*

(Γ 3-304)

«...να βρω βοτάνι δροσερό και την πληγή να γιάνω...»

(Α 285)

Ακόμα, μπορούν να θεραπεύσουν διάφορες αρρώστιες και δίνονται και σε περιπτώσεις που κάποιος υποκρίνεται τον άρρωστο:

*«Τον αρρωστάρην ήκαμε κι ο κύρης το πιστεύγει
και γιατρικά πολλώ λογιώ πέμπει και του γυρεύγει...»*

(Α 2047-2048)

Επιπλέον, τα βότανα θεραπεύουν την αρρώστια του έρωτα, καθώς και άγνωστες ή μυστηριώδεις παθήσεις και νοσήματα:

*«Εγώ 'χα τες ελπίδες μου και θάρρη μου σε σένα,
γλυκά βοτάνια να μου βρης, να με γιατρέψεις, νένα...»*

(Γ 1215-1216)

Αλλά και διάφορα άλλα πράγματα μπορούν να έχουν θεραπευτική δράση όπως τα βοτάνια και αυτά είναι η υπομονή, ο καλός λόγος και το κρασί:

*«Κι όντες μου 'λέγαν τη γουλιά πως να την καταπίνω,
και ποιο κρασί 'ναι γιατρικό, και ποιο νερό να πίνω...»*

(Δ 595-596)

*«Η κάμερα τ'ς αφέντρας του και της κυράς του η κλίνη
κι ο βασιλιάς κι ο φίλος του, το γιατρικόν του εγίνη.
Γιατροί μηδέ βοτανικά να γιάνουν δεν μπορούσι
ωσάν το στόμα ετουνώ όση ώρα του μιλούσι...»*
(Ε 147-150)

*«Η υπομονή στον άρρωστο ειν' γιατρικό μεγάλο
ς κάθε πληγήν ωσάν αυτή, δεν είν' βοτάνι άλλο...»*
(Δ 671-672)
(Κορνάρος, 1994)

Έχοντας απασχοληθεί τόσο Έλληνες (Ραμουτσάκη,1998), όσο και ξένοι μελετητές (Peri,1999), μαθαίνουμε ότι τα ιατρικά στον «Ερωτόκριτο» είναι πολλά και δεν σχετίζονται μόνο με τα βότανα. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι πολλούς από τους στίχους του τους χρησιμοποιούν πολλοί λαϊκοί άνθρωποι, εκτός από δημώδεις φράσεις ή μαντινάδες. Ακόμα, στην κρητική λογοτεχνία υπάρχουν και πολλά αξιόλογα θεατρικά έργα, στα οποία γίνονται αναφορές στα βότανα και στη θεραπευτική τους δράση. Για παράδειγμα, στην τραγωδία «Ερωφύλη» του Χορτάτζη τα βότανα έχουν ευεργετική παρέμβαση και γενικότερα γιατρεύουν κάθε κακό:

*«Κι εις την αγιάτρευτη πληγή δεν μου 'δωκε βοτάνι
κι έλεγα η τόση παιδωμή πως θέλει μ' αποθάνει...»*

.....

*«Λυπητερά μ' εβλέπασι, γλυκειά με συντηρούσα
κι οι πόνοι τζη μου φαίνετο, βοτάνι μου ζητούσα...»*

.....

*«Μα θα γυρέψει τον κακού, γιατρεία κι αμμιά να δώση
πριχού άλλη μεγαλύτερη κακομοιριά πλακώση...»*
(Χορτάτζης,1928)

Επίσης, στην κωμωδία «Στάθης», αγνώστου ποιητή, υπάρχει αφθονία βοτάνων, κάτι που τονίζεται στο έργο και που ισχύει φυσικά και ως τις μέρες μας:

«Σώπα κι ο κόσμος γιατρικό κι από βοτάνια γέμει...»
(Χαβάκης, αχρονολόγητο)

Το ίδιο γίνεται και στο έργο του Φωσκόλου, τον «Φορτουνάτο», με τον ήρωα μάλιστα να δίνει και συνταγές:

*«Και μια ρετζέτα τσή 'καμα, για μια να πα 'τση πάρη
τιλιόλαδο, δαφνόλαδο, ουγκουέντο και σανδάλι.»*
(Χαβάκης, αχρονολόγητο)

Στο ποιμενικό δράμα με τον τίτλο «Γύπαρις», κι αυτό αγνώστου συγγραφέα, ο κρητικός γιατρός-μάγος γνωρίζει τα βότανα, αλλά και τα σημάδια της μοίρας:

*«... Πιάνει το χόρτο όπου θές, γνωρίζει και τα ξέρει
και τη γιατρεία πάσα αρρωστιάς δύνεται να την εύρη.
Με χόρτα, λέσι, αλοιφή πως κάνει και με γάλα
και μετά 'κείνη γίνονται θαμάσματα μεγάλα.
Κι οι μαύρες την αλείφονται και παρευθύς ασπρίζουν
κι οι γράδες εις τα νειότα τους, πάλι ξαναγυρίζουν...»
(Πράξη Α, στίχοι 271-276)
(Κριαράς, 1940)*

Επίσης, επισημαίνεται ότι είναι αναγκαίο κάθε θεραπεία να έχει έγκαιρη εφαρμογή, προκειμένου να υπάρχει αποτελεσματικότητα:

*«Το γιατρικό στον άρρωστο δίδουσι πρι ποθάνη
και πρι βρωμέση η πληγή τση βάνουν το βοτάνι...»*

Όπως και στον «Ερωτόκριτο», έτσι κι εδώ, τα γλυκά λόγια ενεργούν περισσότερο αποτελεσματικά από τα βότανα:

*«Τα λόγια ετούτα τα γλυκιά, όπου αγροικού τ' αφτιά μου,
τα σωθικά μου ευφραίνουνσι και γιαίνουν την καρδιά μου.»
(Κριαράς, 1940)*

ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα πολλοί μελετητές έχουν καταγράψει σημαντικό αριθμό δημοτικών τραγουδιών. Ο Μ. Μερακλής έχει μια άποψη σχετικά με τα δημοτικά τραγούδια που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: « Δεν ξέρω αν έχει επισημανθεί, ότι η πρόσληψη δύο οργανικά συνδεδεμένων μεταξύ τους στοιχείων του δημοτικού τραγουδιού (της μουσικής και του λόγου) δεν είναι πλέον η ίδια. Ο λόγος του έχει πολύ μεγαλύτερη αποδοχή, και μάλιστα σε διαφορετικούς κύκλους ` η μουσική του δημοτικού τραγουδιού συγκινεί, κατά κανόνα, κύκλους που διατηρούν μια πιο ενεργό σχέση με τη λαϊκή παράδοση, ενώ η ποιητική αξία του λόγου του εκτιμάται κατ'έξοχην από κύκλους του αστικού κόσμου ` ποιητές, λογίους, αισθητικά `καλλιεργημένα` άτομα». (Μερακλής, 2000)

Δεν υπάρχει κάποια ειδική κατηγορία των δημοτικών τραγουδιών που να αναφέρονται σε αρρώστιες, γιατρούς και φάρμακα. Υπάρχουν, όμως, αναφορές στην πανούκλα, στην ελονοσία και τη «φθίση», αλλά και σε διάφορα άγνωστα μυστηριώδη νοσήματα, όπως είναι η αρρώστια από την αγάπη, οι δηλητηρίαση ή αλλιώς το «φαρμάκωμα» και τα μάγια. Επίσης, υπάρχουν αναφορές αόριστα σε γιατρούς και σε βότανα που χρησιμεύουν ως γιατρικά, όπως για παράδειγμα, στο παρακάτω δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στην αγάπη:

*«...Σε κυπαρίσσι ν' ανεβεί κι από ψηλά να πέσει
σαν το γυαλί να ραγιστεί, σαν το κερί να λιώση.
Πέντε γιατροί να τον κρατούν, δυο να τον παραστέκουν
κι εγώ διαβάτης να διαβώ, να τους καλημερίσω:*

*-Γιατροί για σφίγζτε τα πανιά, διπλώστε τα βοτάνια
κι αν μου τότε γλυτώσετε, σκλάβα σας να με πάρτε...»»
(Δροσίνης, 1927)*

Βέβαια, σε πιο σοβαρές καταστάσεις, όπως σε βαριές πληγές ή σε καταστάσεις θανάτου, τα βοτάνια δεν αρκούν:

*«Δεν άφηκα μυριστικό, δεν άφηκα βοτάνι
και δεν εστάθηκε γιατρός τον πόνο μου να γιάνη.
-Πάρε, γιατρέ, τα γιατρικά και σύρε στη δουλειά σου
γιατί τον πόνο πόχω 'ω, δεν γράφουν τα χαρτιά σου.
Εις του θανάτου τσι πληγές, βοτάνια δεν χωράνε
μήτε γιατροί γιατρεύουνε, μήτε αγιοί βοηθάνε.»
(Κορίδης, 2000)*

Σε πολλές περιοχές της Ελλάδας συναντάμε πολλά δημοτικά δίστιχα που αναφέρονται στα βότανα και σε καταστάσεις που έχουν να κάνουν με θεραπείες μέσω των βοτάνων. Έτσι, φαίνεται η αναγκαιότητα:

*«Αρρωστημένος του γιατρού πάντα ζητάει βοτάνι...»
(Πολίτης, 1969)*

Επίσης, μέσα από τη θεραπεία με τα διάφορα βότανα, ο άνθρωπος ζητά κάτι συγκεκριμένο, την ίαση, χωρίς να τρέφει παράλογες προσδοκίες:

*«Τα βότανα, τα γιατρικά, μόν' το κορμί γιατρεύουν
μα οι πληγές που 'χει η καρδιά, άλλο γιατρό γυρεύουν.
Πάσχω, πασχίζω, ερευνώ, πονώ, ζητώ, γυρεύω,
το φάρμακο της λησμονιάς δεν ημπορώ να εύρω...»
(Σακελλαρίδης, 1965)*

Παρ' όλα αυτά, τα βότανα δεν μπορούν να είναι πάντα προσιτά γιατί υπάρχουν πολλοί αντικειμενικοί λόγοι:

*«Πάντοτε τρέχω για να βρω βοτάνι για να γιάνω
και το βοτάνι το 'χει οχτρός, που θέλει να πεθάνω...»
(Πολίτης, 1969)*

Ακόμα, κάποια βότανα αναφέρονται με την ονομασία, αλλά και με τη δράση τους. Για παράδειγμα, ο αμάραντος, ανευρίσκεται σε διάφορα τραγούδια και τραγουδιέται σε όλη την Ελλάδα, με κάποιες μικρές παραλλαγές:

*«Ποιος είδε τον αμάραντο σε τι βουνό φυτεύει,
σε τι δροσιά ανθίζει;
Τον τρων τ' αγρίμια και ψοφούν, τ' αρκούδια και λυσσάζουν
τον τρων' τα λαία πρόβατα, ποτές αρνιά δεν κάνουν.
Να το 'τρωγε και η μάνα μου, δεν μ' έκανε εμένα.
Κόρ' το παιδί μου δεν μπορεί, βαρειά ν' το ν' απεθαίνει*

*με γήρεψη αρρωστικό, στον κάτω κόσμο δεν 'ναι
Γυρεύει από λαγό τυρί, κι απ' άγριο γίδι γάλα...»
(Γιδάς, Μακεδονίας)*

Ενώ η σαρακατσάνικη εκδοχή που αναφέρεται στον αμάραντο λέει τα εξής:

*«Εβγάτε πέντε λυγρές και δέκα μαυρομμάτες
να δήτε τον αμάραντο σε τι γκρεμνό φυτρώνει.
Τον τρων' τα λάφια και ψοφάν, τ' αρκούδια κινδυνεύουν
τον τρων' τα λάγια πρόβατα και λησμονάν τ' αρνιά τους...»
(Τζιάτζιος, 1928)*

Υπάρχουν αναφορές βοτάνων ακόμα και σε μοιρολόγια. Πολλές φορές με ερμηνεία ονειροκριτική και όχι τόσο για τη φυσική τους δράση, όπως στο παρακάτω μανιάτικο μοιρολόι:

*«Απόψε είδα στον ύπνο μου, στην υπνοφαντασιά μου
μέσα στον κήπο ήμουνα, μέσ' στα κηπουρικά μου
τα σέλινα βοτάνιζα, τα πράσα πρασολόγου,
τα καρνοφύλλια τα καλά τα βανα στην ποδιά μου.
Τα σέλινα είν' τα δάκρυα, τα πράσα ο καημός μου
τα καρνοφύλλια τα καλά ο αποχωρισμός μου.»
(Καπετανάκου, 1911)*

Ακόμα και στις μέρες μας δημιουργούνται δημοτικά τραγούδια. Ακολουθεί ένα από το Πυργί της Χίου που γίνεται αναφορά σε βότανα και συγκεκριμένα στο φλισκούνι, το χαμομήλι, το σάψιχο και το φασκόμηλο:

*«Τα βότανα του τόπου μας τα χιλιομυρωδάτα
ξένε που βρέθεις στο Πυργί, στο σπιτικό σου πάρ' τα.
Είναι υγείας βραστικά κι ακόμη γιατροσόφια
και βγαίνουνε στους κάμπους μας κι από στα βουνοτόπια.
Βλισκούνια και χαμόμηλο, σάψιχος και βασκομηλιά
που (υ)γιαίνουνε από φτωχό, ίσαμε βασιλιά.»
(Γιαννάκης, 1980)*

Αλλά και το επόμενο, πάλι από το Πυργί που αναφέρεται σε βότανα:

*«Αρρώστησεν ο γιόκας μου, το τρίχρονό μου αγόρι
γιατί μέσ' στα βροχόνερα παπούτσια δεν εφόρει.
Και τώρα το έχω στα ζεστά σαν να 'ναι μια λουχούνα (λεχώνα)
κι όλο του δίνω βραστικά, σάψιχο και βλισκούνα.»
(Γιαννάκης, 1980)*

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω δείγματα που παρατέθηκαν, μέσα από το δημοτικό τραγούδι παίρνουμε πληροφορίες για τα βότανα και τις δράσεις τους. Για κοινά βότανα, όπως το χαμομήλι, το φασκόμηλο και το φλισκούνι, για πιο σπάνια, όπως το σάψιχο, μαθαίνουμε τόσο για τη θεραπευτική τους δράση, όσο και για τις ιδιότητές τους να επιφέρουν την ίαση σε περιπτώσεις άγνωστων ή χρόνιων νοσημάτων.

ΛΑΪΚΑ ΔΙΣΤΙΧΑ ΓΙΑ ΤΑ ΒΟΤΑΝΑ

Υπάρχουν πολλά λαϊκά δίστιχα που αναφέρονται στα βότανα. Ακόμα και αν έχουν καταγραφεί σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο, έχουν διασπορά πανελλήνια και τα συναντάμε σε διάφορα μέρη στη χώρα μας. Για παράδειγμα, γίνεται αναφορά σε παρόμοια δίστιχα για βότανα στη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα, την Κάσο και την Κρήτη, με πολλά από αυτά να βρίσκονται στα περισσότερα μικροαστικά και αγροτικά νοικοκυριά στα ημερολόγια του «τοιίχου» που κυκλοφορούσαν πριν από πολλά χρόνια. (Ρηγάτος, 2014)

Αυτά τα δίστιχα τα συναντάμε πολλές φορές στα διάφορα δημοτικά τραγούδια, αλλά υπάρχουν και ως αυτόνομα, με αντοχή στο χρόνο, με πολλά από αυτά να υπάρχουν αυτούσια ή με κάποιες μικρές μετατροπές γλωσσικές από τα μεταβυζαντινά χρόνια έως και τις μέρες μας. (Ρηγάτος, 2014)

Ακολουθούν τα δίστιχα αυτά που αναφέρονται και παραπέμπουν γενικά σε βότανα και στην ικανότητα ή μη ικανότητά τους να θεραπεύσουν δύο συνηθισμένες «αρρώστιες», τον χωρισμό (ερωτικό, της ξενιτειάς) και τον έρωτα χωρίς ανταπόκριση:

*«Γιατροί και μάγοι μου πανε να μη ζητώ βοτάνι
γιατ' ή πληγή που μ' άνοιζες δεν είναι για να γιάνει.»*

*«Σαν ο μεγαλοδύναμος δε θέλει να με γιάνει
ας γίνει ο χάροντας γιατρός κι η μαύρη γης βοτάνι.»*

*«Πρι να βρωμίσει η πληγή τση βάνουν το βοτάνι
και τ' αρρωστάρη φέρνουνε γιατρό πρι να πεθάνει.»*

*«Για το Θεό, δε βρίσκεται στον κόσμο ένα βοτάνι
κι ένας βασιλικός γιατρός, τον πόνο μου να γιάνει;»*

*«Πού να γυρέψω γιατρικό και πού να βρω βοτάνι
η πονεμένη μου καρδιά που πλήγωσες να γιάνει;»*

*«Σώπα παραπονιάρικο κι ο κόσμος δεν εχάθη
και με τα βότανα της γης γιατρεύονται τα πάθη.»*

*«Στο πονεμένο στήθος μου γιατρός δεν βάνει χέρι
τα βότανα δεν ωφελούν, αν δε σε κάμω ταίρι.»*

«Αγάλια-αγάλια, με καιρό κι ο χρόνος δεν εχάθη
και με τα βότανα τση γης γιατρεύονται τα πάθη.»

«Τα βότανα και οι γιατροί μόνο κορμιά γιατρεύουν
μα οι πληγωμένες οι ψυχές άλλο γιατρό γυρεύουν.»

«Πάρε γιατρέ τα βότανα και άμε στη δουλειά σου
τον πόνο που έχω στην καρδιά δεν γράφουν τα χαρτιά σου.»

«Θα ῥθει καιρός, μα θα ἔναι αργά, όντε θα μετανιώσεις
γιατί δεν θα ἔναι εύκολο βοτάνι να μου δώσεις.»

«Γυρεύω, πίνω βότανα μα ο πόνος απομένει
γιατ' η πληγή του χωρισμού με φάρμακα δεν γιαίνει.»

«Μια μαχαιριά θα γιατρευτεί, μια μπαλωθιά θα γιάνει
μα στην πληγή του χωρισμού δεν ρίχνεται βοτάνι.»

«Ζύγωσε μάνα τους γιατρούς να μη με τυραγνούνε
γιατί δεν είναι άξιοι βοτάνι να μου βρούνε.»
(Κρήτη)

«Στου χάρου τις λαβωματιές βοτάνια δε χωρούνε,
μήτε γιατροί γιατρεύουνε, μήτ' αγιοί βοηθούνε.»

«Γιατί είναι η σκάλα του γκρεμός και πέλαγο η αυλή του
κι αν πάει γιατρός θε να πνιγεί, παπάς θα πέσει κάτω.»
(Από μανιάτικο μοιρολόι)

«Εις του θανάτου τις πληγές βότανα δε σχωρούσι
ούτε γιατροί γιατρέβγουσι, ούτ' άγιοι βοηθούσι.»

*«Ούλα τα βότανα της γης κι ούλοι οι γιατροί του κόσμου
δεν μου τη γιαίνουν την πληγή π' άνοιξα μοναχός μου.»
(Κάσος)*

*«Πού να βρω βότανα της γης και γιατρικά να κάμω
και την πληγή που μού 'κανες, πώς ημπορώ να γιάνω;»
(Μοιρολόι Νισύρου)*

ΤΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΑΓΙΟΒΟΤΑΝΑ ΣΕ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, αλλά και στον 19^ο το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων είναι χαμηλό, με πολλούς εμπειρικούς να έχουν αναλάβει την υγειονομική περίθαλψη του λαού. Ανάμεσά τους υπάρχουν σίγουρα πρακτικοί θεραπευτές που έχουν ευσυνειδησία, υπάρχουν, όμως και πολλοί που έχουν άγνοια του τι κάνουν και συχνά συμπεριφέρονται ως αγύρτες. (Ρηγάτος, 2014)

«Η κωμωδία των ψευτογιατρών», είναι έργο του Σαβόγια Ρούσμελη, ο οποίος έζησε τον 18^ο αιώνα στη Ζάκυνθο. Το έργο γράφτηκε το 1745 και σε αυτό σατιρίζονται οι κομπογιαννίτες ή αλλιώς «γιαννιώτες» για τις μεθόδους που χρησιμοποιούν. Ακολουθούν κάποια δίστιχα που σατιρίζουν τις μεθόδους και τα βότανα των κομπογιαννιτών:

*«Εμείς σ'ότι λογής γιατρεία είμαστε και μπορούμε
να δείξωμε την τέχνη μας, τούτο μπορά ν' το πούμε.*

.....

*και εισέ στείρα που παιδιά ουκ ημπορεί να κάνει
εμείς δυνόμαστε παιδί να κάμει με βοτάνι...»
(Ρούσμελης, 1971)*

Σε άλλο πάλι σημείο αναφέρονται τα εξής:

*«Ετούτα κι άλλα πλειότερα, ό,τι καθείς κι αν έχει
των βοτανών μας μπόρεση οπούχουν ας κατέχη...»
(Ρούσμελης, 1971)*

Επίσης, ο γιατρός και ποιητής Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823) σατίρισε κι αυτός τους κομπογιαννίτες ή αλλιώς «ματσουκάδες», καθώς ως σπουδασμένος γιατρός που ήταν έκρινε τον αφελή τρόπο αλλά και τις επικίνδυνες μεθόδους τους. Γράφει στο έργο του με τον τίτλο «Ο Ματσούκας ή ο αυτοδίδακτος γιατρός»:

*«...Κι όχι τέχνες φαρμακείας και μυστήρια της χημείας
σε πολλούς κοινά κι απλά. Μόνε ξέρει το ρεπάνι
μεσ' στο σώμα, ως πόσα κάνει κακωσύνες και καλά.
Σκόρδο, πράσσο και κρομμύδι, θεραπευτικά τα δίδει
όπου χρεία το καλεί. Και με μέθοδο δική του*

πασαέναν αστενή του, προχειρότατα ωφελεί...»

(Βηλαράς, 1935)

Βλέπουμε ότι αναφέρονται κοινά και βρώσιμα φυτά που τα χρησιμοποιούσαν λαϊκοί άνθρωποι, καθώς είχαν θεραπευτική χρήση. Για παράδειγμα, το κρεμμύδι, όπως και το πράσο, βοηθούσαν στην παραγωγή γάλακτος για τις γυναίκες που θηλάζαν. Ακόμα, το σκόρδο βοηθούσε το έντερο στο να καθαρίσει από τα παράσιτα, κ.ο.κ.

Αλλά και ο ποιητής, Αλεξ. Σούτσος (1803-1863) σατίριζε τις συμπεριφορές των κομπογιαννιτών, όπως επίσης και τις διαμάχες που γίνονταν μεταξύ των εμπειρικών γιατρών και των επιστημόνων. Βλέπουμε στην κωμωδία με τον τίτλο «Άσωτος» ο σπουδαγμένος γιατρός να λέει τα παρακάτω λόγια:

*«Δεν είμαι εγώ Ζαγοριανός να περπατώ στους δρόμους
με αλοιφάς, με έμπλαστρα, με βότανα στον ώμο...»*

(Σούτσος, 1828)

Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι «Ζαγοριανοί» ονομάζονταν οι εμπειρικοί γιατροί, δηλαδή οι κομπογιαννίτες, οι γιαννιώτες, γιατί πολλοί από αυτούς είχαν καταγωγή από το Ζαγόρι της Ηπείρου και επιπλέον ήταν οργανωμένοι συντεχνιακά. (Ρηγάτος, 1997) Οι εμπειρικοί κουβαλούσαν στον ώμο τους έναν σάκκο, όπου φύλαγαν τα βότανα, εξ ου και η φράση «με βότανα στον ώμο». Εξ αιτίας αυτού του σάκκου, οι εμπειρικοί είχαν κι άλλες ονομασίες, όπως «σακκουλάδες» και «σακκουλιαραίοι». Ακόμα, από το «ματσούκι» που ήταν το ραβδί, προήλθε η ονομασία «ματσουκάδες», επειδή όταν έκαναν τις περιοδείες τους, το κρατούσαν για να προστατευτούν από τα σκυλιά ή από ανθρώπους. (Ρηγάτος, 1997). Έτσι, βλέπουμε στην κωμωδία του Σούτσου τον σπουδαγμένο γιατρό να λέει τα εξής, συμπληρώνοντας την εικόνα του εμπειρικού:

*«...και με δοντάγραν, συριγγών και νυστεριών χαρχάλια
με το σαμουροκάπακο να τρέχω στο κεφάλι,
να σκούζω από το κουτσό και ψόφιο μου μουλάρι.
-Καλός γιατρός, πουλώ ζωή, ποιος θέλει, ποιος θα πάρει;»*

(Σούτσος, 1828)

Ο κατ' εξοχήν επικός ποιητής Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879), εμπνεόμενος από πρόσωπα και γεγονότα της ιστορίας του Εικοσιένα, εκτός από τη θεματογραφία του, αντλεί έμπνευση και από το δημοτικό τραγούδι, χρησιμοποιώντας μάλιστα τη γλώσσα του απλού λαού. Τοποθετεί τους ήρωές του να κινούνται σε ένα περιβάλλον μιας άλλης εποχής, έχοντας πλούσιες περιγραφές του φυτικού διακόσμου (Ρηγάτος, 1998).

*«Ο έρμος ο αζώηρος, η ποταπή η λαψάνα
γλυκαίνει το χαμαίδρυο, στου χαμαιλειού τη ρίζα
αποκοιμείται ο θάνατος, και το περιπλοκάδι
αλλού στυλώνει το φτωχό, δυναμωμένο τώρα...»
(«Αθανάσιος Διάκος»)*

(Βαλαωρίτης, αχρονολόγητο =1954)

Από τις «Σημειώσεις» του ποιητή που συνοδεύουν τα ποιήματά του μαθαίνουμε ότι ο «αζώηρος» ή «ανάγυρος» ήταν φάρμακο κτηνιατρικό που το χρησιμοποιούσαν στον

«τυμπανίτη» των προβάτων και των βοοειδών. Επίσης, η λαψάνα ήταν ένα άγριο λαχανικό βρώσιμο και το «χαμαίδρυο» το χρησιμοποιούσαν για να θεραπευτούν οι παθήσεις του στομάχου (*Teucrium chamaedrys*). Τέλος, ο «χαμαιλειός» (*Carlina acaulis*) ήταν θανατηφόρο και δριμύ δηλητήριο. (Ρηγάτος, 2014)

Σε άλλα σημεία γίνεται αναφορά σε διάφορα βότανα αρωματικά, όπως την αλιφασκιά και το θρούμπι, δίνοντας την αίσθηση του αρωματισμένου περίγυρου:

«...το θρούμπι, την αλιφασκιά, το σφελαχτό, η μυρτούλα...»

ενώ, όταν ο ποιητής θέλει να δώσει την αίσθηση του περιβάλλοντος του θανάτου και του τρόμου, πάλι χρησιμοποιεί τα κατάλληλα φυτά. Έτσι μαθαίνουνε ότι κάτω από το ρουπάκι, που είναι ένα είδος δρυός, φυτρώνουν μόνο δηλητηριώδη είδη:

*«Εις τον βαρύν τον ίσκιο του, περίχαρο λουλούδι
ποτέ δεν εξεφύτρωσε. Ούτε το χαμομήλι,
ούτε η χολάτη κυκλαμιά. Ολόγυρά του σπλόνοι
και δρακοντιές φαρμακερές...»
(«Αθανάσιος Διάκος»)*

(Βαλαωρίτης, αχρονολόγητο =1954)

Σε κάποιο άλλο σημείο αναφέρεται στο ξανθό τολύπιο, που ήταν από ίνες λιναριού και το χρησιμοποιούσαν για να περιποιηθούν τα τραύματα, όπως επίσης και για τον απήγανο που είχε δράση αιμοστατική όταν τον τοποθετούσαν πάνω στην πληγή ξεραμένο:

*«Καλά σου την εφύτεψαν... Ο Χάρος από τρίχα.
Ξανθό... Φρυμμένη πηγανιά...»*

Ο Βαλαωρίτης στο ποίημά του για τον ήρωα της Αλαμάνας, σε άλλο σημείο, ο ύπνος παρομοιάζεται με βοτάνι, αφού και αυτός, όπως τα βοτάνια μπορεί να γιατρέψει τους πόνους και με μεταφορική αλλά και με κυριολεκτική σημασία:

*«Ο ύπνος που ναι της ψυχής κρυφό περιβολάκι
με χίλια μύρια βότανα για να γιατρεύει πόνους...»*

Επιπλέον, στον «Φωτεινό», ένα άλλο ποίημά του, ο Βαλαωρίτης κάνει αναφορά σε έναν καλόγερο θεραπευτή που είχε γνώσεις των γραμμάτων και των βοτάνων, με τα οποία μπορούσε να θεραπεύσει πολλές αρρώστιες:

*«Ήξερε γράμματα πολλά, κι εγιάτρενε του κόσμου
με ζόρκια και με βότανα, τα χίλια μύρια πάθη,
το ρίμα, το κακό σπυρί, τη φάγουσα, το λέφα,
το μαλαθράκι, το καρφί, τη λιόκριση, τη λύσσα...»
(«Φωτεινός»)*

(Βαλαωρίτης, αχρονολόγητο =1954)

Μαθαίνουμε, μάλιστα, από τα σχόλια του ποιητή ότι οι αρρώστιες αυτές που τις therapευαν τα βότανα είναι οι εξής: η κερατίτιδα είναι το «ρίμα», το «κακό σπυρί» είναι ο άνθρακας, η «φάγουσα» ή αλλιώς «φαγέδαινα» είναι η καρκινική εξέλκωση. «Λέφα» είναι η αιματέμεση, «μαλαθράκι» ο ύδρωπας, ενώ «καρφί» και «λιόκριση» είναι ο ίκτερος, που προερχόταν συχνά από λοιμώδη ηπατίτιδα. Έτσι βλέπουμε οκτώ παθήσεις μέσα σε τέσσερις στίχους. Παθήσεις για τις οποίες οι εμπειρικοί προσπαθούσαν να θεραπεύσουν με βότανα, τα οποία ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού πίστευε ότι ήταν θεραπευτικά. (Ρηγάτος, 2014)

Ένας άλλος ποιητής που θα χαρακτηριζόταν ως βουκολικός, ο Κώστας Κρυστάλλης (1868-1894) συνέθεσε τον «Ετοιμοθάνατο βοσκό», τον οποίο προσπαθούσαν να θεραπεύσουν οι φίλοι του με πρακτικά και βότανα, επηρεασμένος και ο ίδιος από την αρρώστια του, αφού πέθανε από φυματίωση, 26 χρονών. (Ρηγάτος, 1998)

*«Μη σου βαρούν τα βότανα; Μη σ' άναψεν η θέρμη;
Τα δυο τα σταυραδέλφια του τον εγιατρολογούσαν
με ρίζες, μ' αγριοβότανα, με σταυρωμούς, με ζόρκια...»
(Κρυστάλλης, αχρονολόγητο)*

Ο ποιητής γνώριζε από την προφορική παράδοση του τόπου του, την καθημερινή ζωή και τα δημοτικά τραγούδια, τα βότανα καθώς και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες για διάφορες παθήσεις. Μπορούσε, λοιπόν, να «θεραπεύσει» τους ήρωες που ήταν άρρωστοι στα ποιήματά του, όπως τον «Κατσαντώνη άρρωστο», που ο ασθενής περιμένει να θεραπευτεί από τα γιατρικά των φίλων του:

*«κι απ' όλα τ' αγριοβότανα κι απ' τα καλά χορτάρια
θε να μου φέρουν για γιατρεία...»
(Κρυστάλλης, αχρονολόγητο)*

Από έναν άλλον ποιητή που γεννήθηκε στη Ναύπακτο, τον Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα, γνωστό και ως Γεώργιο Αθάνα (1893-1987), διασώζονται πολλά πρακτικά της καθημερινής ζωής, αλλά και παραδοσιακές αντιλήψεις, πολλά από αυτά να αναφέρονται στις εμπειρικές θεραπείες και την αρρώστια. Στη συλλογή του με τον τίτλο «Τραγούδια των βουνών» βρίσκουμε πολλούς στίχους που σχετίζονται με τα βότανα (Γκανιάτσας, 1970)

*«... η μάνα γη στον κόρφο της μαζούδι να σε σφίγγη
να σε ποτίζουν βότανο η ρίγανη κι η μέντα...»*

Ο απήγανος που ήταν αναγκαίο βότανο για να αντιμετωπίζεται η βασκανία, ήταν απαραίτητο να βρίσκεται στον κήπο κάθε σπιτιού:

*«...θα σπείρω τα λελούδια μας εγώ, και τίποτα άλλο!
Στην άκρη λίγο απήγανο, του αβασκαμού βοτάνι...»*

Ακόμα, μαθαίνουμε πως το φυτό «σφλόμος» ή «φλόμος», όταν το ρίχνουν σε περιοχές της θάλασσας κλειστές, μπορεί να ζαλίσει τα ψάρια. Έχει την ικανότητα να ζαλίσει ή να «φλομώσει» και τους ανθρώπους, αλλά και τις νεράιδες, όπως μας αναφέρει ο Αθάνας:

*«Την ανεράιδα πόπιασα.....
την έδεσα μ' αγράμπελη, τη ζάλισα με σφλόμο...»*

Τέλος, σε κάποιο άλλο ποίημά του ο Γεώργιος Αθάνας κάνει αναφορά σε διάφορα βότανα με το βοτάνι της αγάπης να είναι αναζητούμενο, που όμως, δε βρίσκεται ποτέ:

*«Πού να βρισκα μια μάγισσα, να κάτσω να μου μάθει
όλα τα μαγιοβότανα κι όλα τα γιατροσόφια,
τα θεραπεύουνε πληγές, παρηγοράνε πάθη:
τριβόλια, λαγοκοιμηθιές, φλισκούνια, σαρκοτρόφια...»*

*Κι αν της αγάπης τύχαινε μου μάθει το βοτάνι
«που τρων τ' αλάφια και ψοφούν, τ' αρκούδια κι ημερεύουν
σ' όλη τη γης θα το σπερνα, μπουστάνι σε μπουστάνι,
για να το βρίσκουν εύκολα τα νια και να θεριεύουν!»*

Είναι εντυπωσιακή η ποικιλία των φυτών και των βοτάνων και ο φυσικός πλούτος της χώρας. Ακόμα και σε περιοχές που είναι άγονες, όπως για παράδειγμα στους γκρεμούς που βρίσκονται στη Μάνη, υπάρχει πλούσια φαρμακευτική χλωρίδα. Η Καπετανάκου γράφει χαρακτηριστικά «χόρτα μεταξύ των ρωγμών» (Καπετανάκου, 1911). Δεν είναι δυνατόν να βρούμε όλα τα γιατροσόφια, ούτε όλα τα μαγιοβότανα στους ποιητές μας. Και αυτό το καταλαβαίνουμε αν εξετάσουμε το γεγονός ότι σε μία συστηματική έρευνα βοτάνων στη χαράδρα του Βίκου καταγράφονται 219 βότανα, 52 από τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως δηλητηριώδη και φαρμακευτικά. (Γκανιάτσας, 1970)

«Χόρτα ξηραινόμενα από της ανοίξεως σχεδόν, και θάμνους αγρίους, τραχυνομένους επί μάλλον υπό της άλμης της θαλάσσης και βότανα ανήκοντα εις την άγραφον φαρμακολογίαν της εμπειρικής ιατρικής». Δεν είναι εύκολο, λοιπόν, να καταγραφούν όλοι οι τρόποι της χρήσης των βοτάνων. Άλλα βότανα τα χρησιμοποιούμε ως επιθέματα, άλλα τρώγονται ωμά. Άλλα βουτιούνται στο ξύδι, στο λάδι, στο τσίπουρο και άλλα βράζονται στο νερό. Άλλα κοπανίζονται και ξεραίνονται και άλλα χρησιμοποιούνται ως καταπλάσματα. Τέλος, άλλα βότανα μπαίνουν σε φυλαχτά και φοριούνται, έχοντας μαγικές χρήσεις και άλλα χρησιμοποιούνται σε υποκαπνισμούς ή καπνίζονται. (Ρηγάτος, 2014)

Η ποικιλία των βοτάνων είναι τόσο μεγάλη, όσες και οι διαφοροποιήσεις τους στις διάφορες περιοχές της χώρας, που παρά τον τεράστιο αριθμό των βιβλίων και των δημοσιευμάτων που σχετίζονται με αυτά, δεν θα μπορούσαν να καταγραφούν πλήρως από τα λογοτεχνικά κείμενα. Στη λογοτεχνία καταγράφονται αυτά που γνώριζαν οι συγγραφείς, αυτά που ήταν τα πιο κοινά ή προκαλούσαν εντυπωσιασμό ή ακόμα και αυτά που για λόγους δραματικότητας μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της λογοτεχνικής δημιουργίας. (Ρηγάτος, 2014)

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, ο άνθρωπος εφάρμοσε τις πρώτες θεραπευτικές μεθόδους του, στηριζόμενος σε προσευχές, σε ξόρκια και στη μαγεία. Όμως, με την πάροδο του χρόνου άρχισε να αναζητά μέσω της φύσης τα διάφορα θεραπευτικά μέσα, αφού συνειδητοποίησε ότι οι αρρώστιες δεν είναι χτυπήματα κάποιων αόρατων, μεταφυσικών δυνάμεων, αλλά έχουν φυσιολογικές αιτίες, όπως η κακή λειτουργία των οργάνων, η κόπωση, οι καιρικές συνθήκες κ.ά. Έτσι, κατάφερε να λυτρωθεί από πολλές ασθένειες, με τη χρήση χυμών, βοτάνων, με διάφορες δίαιτες, με αιματηρές μεθόδους ή αναίμακτες, με επωδές, με τις εκκρίσεις ζώων, με το νερό κ.ά., και όλα αυτά βέβαια με την παράλληλη βοήθεια της χριστιανικής πίστης, που είχε αντικαταστήσει την αρχαία μαγεία. Αποτελώντας τον προάγγελο της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης, αυτοί οι μέθοδοι αντιμετώπισης των διαφόρων ασθενειών, μπόρεσαν να συμβαδίσουν με τη γενικότερη πρόοδο και εξέλιξη του ανθρώπου. Παράλληλα, εξακολούθησαν να διατηρούνται ζωντανές διάφορες συνήθειες, όπως τα τάματα προς τους Αγίους και τον Θεό, καταδεικνύοντας έτσι τη βαθιά πίστη του ελληνικού λαού.

Οι μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν στην πράξη αυτές τις θεραπευτικές πρακτικές, μέσα από τα γιατροσόφια, σε διάφορες περιοχές της χώρας μας, αποδεικνύουν πως αυτές οι μέθοδοι ήταν για πάρα πολλά χρόνια κομμάτι της καθημερινότητάς τους, τόσο για την καλύτερευση της ζωής τους και της ίασης από διάφορες αρρώστιες, όσο και μέρος του πολιτισμού, αφού μέσα από πολλά λογοτεχνικά κείμενα, ποιήματα, τραγούδια κ.ά., αναδείχθηκε η αξία και η συμβολή τους, αλλά και η σημασία που είχαν στην πορεία και εξέλιξη των ανθρώπων.

Αλλά και στη σημερινή εποχή, οι άνθρωποι καταφεύγουμε στη λαϊκή ιατρική και τις διάφορες θεραπευτικές πρακτικές για πολλούς λόγους. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο η παραδοσιακή ιατρική να προηγείται, καθώς ο ασθενής πιστεύει πολύ σε αυτήν, με αποτέλεσμα να παρακάμπτεται η κλασική ιατρική. Μία άλλη περίπτωση είναι όταν εξαιτίας των αποτυχιών και των αδιεξόδων της συμβατικής ιατρικής, ο ασθενής προτιμά και βρίσκει παρηγοριά στις παραδοσιακές μεθόδους ίασης.

Μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ότι ο άνθρωπος καταφεύγει στην λαϊκή ιατρική για τις πρωταρχικές του σωματικές και ψυχικές ανάγκες. Ακόμα και στις μέρες μας ο παραδοσιακός θεραπευτής είναι ένα πρόσωπο γενικά αποδεκτό, τόσο από την οικογένεια, όσο και από τον κοινωνικό περίγυρο του ατόμου. Μέσα από αυτό, λοιπόν, ενισχύεται η εμπιστοσύνη, καθώς δεν υπάρχει απρόσωπος τρόπος της επιλογής του θεραπευτή. Μπορεί να μην διαθέτει περγαμηνές σπουδών, αρκεί και μόνο η μαρτυρία ότι είναι καλός και αποτελεσματικός. Στην «μικροκοινωνία» και γενικότερα στην παραδοσιακή κοινωνία, έχει κεντρικό ρόλο και υπόσταση. Ο παραδοσιακός θεραπευτής κατ' επανάληψη εκτίθεται και δοκιμάζεται, αλλά επωμίζεται και ευθύνες, επαληθεύοντας ταυτόχρονα στους υπόλοιπους την αποτελεσματικότητα των πράξεων του και την επάρκειά του.

Ο άνθρωπος, ως μέρος του σύμπαντος, αποτελεί και μέρος του κοινωνικού ιστού. Αυτή η σύνδεση αντικατοπτρίζεται στη χρήση ορισμένων συνηθειών όσον αφορά στα θεραπευτικά ιάματα, που παγιώθηκαν με το πέρασμα των χρόνων και με τις οποίες υπάρχει εξοικείωση από τους ανθρώπους. Επιπλέον, η σύνδεση του ανθρώπου με το

σύμπαν φαίνεται και από τη χρήση των υλικών που προσφέρονται από τη φύση που τον περιβάλλει.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η λαϊκή ιατρική ακόμα και στις μέρες μας είναι ζωντανή. Μεταδίδεται από γενιά σε γενιά και κατά τη διαδρομή της, χάνονται κάποια στοιχεία, ενώ διατηρούνται κάποια άλλα. Κυριαρχούν, όμως, τα στοιχεία αυτά που είναι αποτελεσματικά, που δεν έχουν παγιωθεί μέσα στο χρόνο και γενικότερα εξελίσσονται.

Κάποιες φορές μπορεί να ξεπεραστούν τα όρια ακόμα και από τον σύγχρονο άνθρωπο και να φτάσει ως και την δεισιδαιμονία. Θα πρέπει να υπάρχει τιθάσευση ορισμένων αντιλήψεων για να μην μεταπέσει ο ασθενής στον χώρο της δεισιδαιμονίας. Για παράδειγμα, κάποια αντικείμενα, όπως τα φυλαχτά μπορεί να λειτουργήσουν ευεργετικά, έχοντας θέση placebo και σε αυτό το σημείο υπάρχει η λεπτή ισορροπία της δεισιδαιμονίας και των προλήψεων.

Αξίζει να αναφερθούν κάποιες θεραπευτικές που χρησιμοποιούνται από την λαϊκή ιατρική και αποτελούν μέρος θεραπείας και στις μέρες μας. Η περιτύλιξη, το φάσκιωμα, ως γνωστόν, χρησιμοποιείτο στα βρέφη για πάρα πολλά χρόνια στις παραδοσιακές κοινωνίες της Ελλάδας. Η περιτύλιξη με ψυχρές δέσμες εξακολουθεί να εφαρμόζεται ως θεραπεία σε διάφορες ψυχωτικές καταστάσεις από την Ψυχιατρική, με σκοπό να οριοθετηθεί ο ασθενής.

Επίσης, ένα άλλο σωματικό εργαλείο καθαριού μπορεί να θεωρηθεί η νηστεία και η δίαιτα, μέσα από τη στέρηση, τον περιορισμό και την απαγόρευση με την έννοια του ταμπού, αλλά όμως και της φροντίδας, παραπέμποντας τον ασθενή στην πρωταρχική κατάσταση της μητρικής φροντίδας, αφού ο θεραπευτής μπορεί να ορίσει την ποιότητα και το είδος της τροφής. Αυτός ο αντίκτυπος της δίαιτας στο σώμα γίνεται αποδεκτός από την σύγχρονη ιατρική, με τον περιορισμό των τροφών που είναι βλαβερές για την υγεία μας ή με τη μείωση των θερμίδων. Αλλά και στην αρχαία Ελλάδα, στα Ασκληπιεία υπήρχε η έννοια του καθαριού. Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, στην είσοδο ήταν λαξευμένες πάνω σε πέτρινες στήλες οι δίαιτες των ασθενών, ενώ λίγο πιο πέρα, εκεί που βρισκόταν το θέατρο, γινόταν η ψυχική κάθαρση μέσω της παρακολούθησης της αρχαίας τραγωδίας.

Ακόμα, όπως συνέβαινε στη λαϊκή ιατρική, έτσι και στη σύγχρονη κλασική ιατρική, το φάρμακο (ουσία ή βότανο) που χρησιμοποιείται λειτουργεί με συμβολικό τρόπο ως ασπίδα προστασίας. Ο ασθενής προκειμένου να αποβάλλει την ασθένεια, το χρησιμοποιεί.

Στη σημερινή εποχή, με την πρόοδο και εξέλιξη της τεχνολογίας, παρατηρούμε ότι γίνεται χρήση βοτάνων και παραδοσιακών σκευασμάτων σε διαφορετική μορφή, όπως για παράδειγμα, σκευάσματα που παράγονται από βιολογικές καλλιέργειες, εμπλουτισμός-παραγωγή δισκίων φαρμάκων με φυτικές ίνες, κ.ά. Πολλοί άνθρωποι, ακόμα, σε διάφορες περιπτώσεις ασθένειας καταφεύγουν σε σπιτικά γιατροσόφια προκειμένου να βρουν ίαση ή να καλυτερεύσουν την ποιότητα της ζωής τους. Μία άλλη αιτία που παρατηρείται αυτό είναι ότι γίνεται για οικονομικούς λόγους. Πολλοί επιλέγουν έναν πιο άμεσο τρόπο θεραπείας, μέσα από τα γιατροσόφια, έχοντας στα σπίτια τους υλικά (π.χ. βότανα, μυρωδικά, κ.ά.) που τους επιτρέπουν να θεραπευτούν πιο γρήγορα από κάποια ασθένεια, χωρίς να ξοδέψουν χρήματα σε φάρμακα. Τέλος, από τη αρχαιότητα μέχρι και τις μέρες μας, πολλοί ήταν οι συγγραφείς, ποιητές και λογοτέχνες που ενέταξαν στα έργα τους στοιχεία με λαογραφική χροιά

από διάφορες περιοχές της χώρας μας. Μέσα σ' αυτά έγιναν αναφορές σε διάφορα γιατροσόφια, σε παραδοσιακές μεθόδους και πρακτικές ίασης, στη χρήση σκευασμάτων και βοτάνων, αλλά και στην καταφυγή από την πλευρά των ηρώων σε υπερφυσικές μεθόδους, αποκαλούμενοι άλλοτε το θείο και άλλοτε δυνάμεις του κακού, προκειμένου να βρουν θεραπεία ή να οδηγηθούν γενικότερα σε καταστάσεις που θα καλυτερεύσουν τη ζωή τους. Μέσα από αυτά τα λαϊκά στοιχεία, φαινόταν η νοοτροπία, η κουλτούρα και οι συνήθειες των ελληνικών παραδοσιακών κοινωνιών, με τη γνήσια και ειλικρινή απλότητά τους να αναδεικνύεται, μέσα από την αμφίδρομη σχέση της λαϊκής και επιστημονικής ιατρικής.

Επομένως, όλα αυτά διαπιστώθηκαν μέσα από τη συγκεκριμένη μελέτη, αφού ανακαλύφθηκαν πολλά στοιχεία από το παρελθόν που επιβίωσαν και επιβιώνουν μέχρι και τις μέρες μας. Έτσι, καταδεικνύεται το πώς η ιστορία μπορεί να επηρεάσει τη συμπεριφορά του σύγχρονου ανθρώπου, αλλά και το πώς η παράδοση μπορεί και υπαγορεύσει όρους του σήμερα.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μία ανασκόπηση σχετικά με τους παράγοντες που οδήγησαν στην ανάπτυξη της λαϊκής ιατρικής στην Ελλάδα, από την αρχαιότητα έως και τις μέρες μας. Αναλύεται η επίδρασή της στις διάφορες παραδοσιακές κοινωνίες των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά και στο πώς επηρέασαν οι πρακτικές μέθοδοι τον πολιτισμό, τις συνήθειες και γενικότερα την κουλτούρα της χώρας μας. Ξεκινώντας από τα ιστορικά στοιχεία του παρελθόντος και την επιβίωσή τους μέσα από ένα σύνολο παραδόσεων, η ιστορία και η λαογραφία του τόπου μας εμπλουτίστηκε με πρακτικές παραδοσιακής ιατρικής. Ακόμα, μέσα από τις μαρτυρίες διάφορων ανθρώπων μεταφερόμαστε σε παλαιότερες εποχές και σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, για να συνειδητοποιήσουμε στο τέλος, πώς, μπορεί η ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης να έκανε άλματα και να αναπτύχθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, κάποιες πρακτικές μέθοδοι, όμως, όπως τα γιατροσόφια ή οι χειροπρακτικές, παρέμειναν μέχρι και τις μέρες μας, επιβεβαιώνοντας την αμφίδρομη σχέση μεταξύ λαϊκής και επιστημονικής ιατρικής. Τέλος, γίνεται αναφορά στην επιρροή των θεραπευτικών βοτάνων, των λαϊκών θεραπειών και γενικότερα της παραδοσιακής ιατρικής και στο πώς ενέταξαν στα έργα τους, ποιητές και λογοτέχνες την επίδραση και τις συνήθειες όλων αυτών στην παραδοσιακή κοινωνία, κατά τα αρχαία, βυζαντινά και νεότερα χρόνια.

Λέξεις-κλειδιά: Βότανα, Ματζούνια, Πρακτικές θεραπείας, Κομπογιαννιτισμός, Μαμές.

Abstract

The present study is a review of the factors that led to the development of folk medicine in Greece, from antiquity to the present day. Its effect on the various traditional societies of the previous decades is analyzed, but also on how the practical methods affected the culture, habits and in general the culture of our country. Starting from the historical elements of the past and their survival through a set of traditions, the history and folklore of our country was enriched with traditional medicine practices. Also, through the testimonies of various people, we are transported to earlier times and to various regions of Greece, to realize in the end, how the development of medical science may have made leaps and developed to a very large extent, some practical methods, however, such as medical sophies or chiropractics, have remained until today, confirming the two-way relationship between popular and scientific medicine. Finally, reference is made to the influence of healing herbs, folk healers and traditional medicine in general, and how poets and writers included in their works the influence and habits of all these in traditional society, during the ancient, Byzantine and more recent years.

Key words: Herbs, Majounia, Treatment practices, Cambodianism, Moms.

Βιβλιογραφία

- Αισχύλος. (1991), *Προμηθεύς Δεσμώτης*. Μετάφραση Τάσου Ρούσσου. Κάκτος.
- Αλεξανδρόπουλος, Α. (1963). *Η στέρηση της γυναίκας εν τη Ελληνική και Ξένη Λαογραφία*.
- Αλεξίου, Στ. (1954), *Κρητική Ανθολογία*.
- Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ε. (1984). Η φροντίδα για το σώμα του νεογέννητου παιδιού: η περίπτωση του Σκυριανού παιδικού τσεμπεριού. Αρχείο Ευοϊκών Μελετών.
- Αυδίκος, Ευάγγ. (1996), *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*. Ελληνικά Γράμματα.
- Βακαλούδη, Α. (2001), *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*. Κέδρος.
- Βαλαωρίτης, Αρ. (1954), *Έργα*. Επιλογή Κλ. Παράσχου. Βασική Βιβλιοθήκη Αετού. Ζαχαρόπουλος.
- Βηλαράς, Ι. (1935), *Άπαντα*. Επιμέλεια Γ. Βαβαρέτου.
- Βουτιερίδης, Η. (1927), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*.
- Γιαννάκης, Γ. (1980), *Το Πυργί της Χίου με τους λαογραφικούς θησαυρούς του*. Φιλοτεχνικός Όμιλος Χίου.
- Γιαννόπουλος, Β. (1994), *Το χωριό μου Κορφιώτισσα ή Κούτσι*. *Ιστορία-Λαογραφία-Αναμνήσεις*. Χφο.
- Γκανιάτσας, Κ. (1970), *Βοτανικά έρευναι επί της χαράδρας του Βίκου*.
- Γκρέιβς, Ρ. (1998), *Οι ελληνικοί μύθοι*. Μετάφραση Λεωνίδα Ζενάκου. Κάκτος.
- Δάμπασης, Ι. (1966), *Ιστορικά ιατρικά μελέται*.
- Δάμπασης, Ι. (1968), *Τα φάρμακα παρ' Ομήρω*. Ανάτυπο από το περιοδ. «Ιατρικά Χρονικά» τόμ.8, σελλ. 1049 κ.εξ.
- Δημαράς, Κ.Θ. (αχρονολόγητο), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας. Ίκαρος.
- Δημητριάδης, Κ. (1984), *Παλιές γειτονιές*. Εστία.
- Δορμπαράκης, Π. & Πανουτσοπούλου, Κ. (1992), *Η περιοχή της Ευρωστίνης Κορινθίας*. *Ιστορία-Λαογραφία-Γλώσσα*. Σύλλογος Ευρωστιναίων-Gutenberg.
- Δουλαβέρας, Αριστ. (2015), *Χειρόγραφα λαογραφικού υλικού από δασκάλους και δασκάλες του Ν. Κορινθίας, σχολικού έτους 1964-1965*. Σταμούλη.
- Δροσίνης, Γ. (1927), *Τα ωραιότερα δημοτικά τραγούδια της αγάπης*. Ι.Ν. Σιδέρη.

- Εμμανουήλ, Ε. (1954), *Το μῶλον του Ομήρου*. Ανάτυπο από το περιοδικό «Αρχαία Φαρμακευτική».
- Εφταλιώτης, Α. (1998), *Ομήρου Οδύσσεια. Εισαγωγή, κριτική έκδοση των νεοελληνικών κειμένων και γενική επιμέλεια υπό Παναγ. Φ. Χριστοπούλου*. Διαχρονικές Εκδόσεις.
- Ζατέλη, Ζ. (2009), *Με το παράξενο όνομα Ραμάνθυσ Ερέβους. Το πάθος χιλιάδες φορές*. Καστανιώτη.
- Ζώρας, Γ.Θ. (1956), *Βυζαντινή ποίησης*. Ζαχαρόπουλος.
- Καββαδίας, Π. (1900), *Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω και η θεραπεία των ασθενών*. Αθήνησιν.
- Κακριδής, Ι. (1986), *Ελληνική Μυθολογία*. Εκδοτική Αθηνών.
- Καμηλάκης, Π.-Ζαχίλας, Α. (2018), *Ο γιατρός και λαογράφος των Πατρών Χρήστος Π. Κορύλλος και η συμβολή του στη λαϊκή ιατρική*. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Καμπάνης, Αρ. (1971), *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*. Καραβία.
- Καπετανάκου, Ε. (1911), *Λακωνικά περίεργα*. Δ. Ευσταθίου-Δ. Δελή.
- Καραμανές, Ευάγγ. & Μπάκολη, Α. (2009), *Μητρικό γάλα και θηλασμός: προσέγγιση των λαογραφικών καταγραφών*. Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας.
- Καραμανές, Ευάγγ. (2012), *Βότανα στη λαϊκή θεραπευτική: λαογραφική έρευνα και τεκμηρίωση της πολιτισμικής διάστασης των φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών*. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Κολτσιδόπουλος, Ε., Παπαϊωάννου, Α. (2007), *Βότανα δια Πάσαν Νόσον: Η πληορείτιστα γιαγιά θυμάται*, ΚΠΕ Μακρινίτσας.
- Κοντομίχης, Π. (1985), *Η Λαϊκή Ιατρική στη Λευκάδα*. Γρηγόρη.
- Κορίδης, Γ. (2000), *Τα ωραιότερα δημοτικά τραγούδια*. Ιωλκός.
- Κορνάρος, Β. (1994), *Ερωτόκριτος. Κριτική έκδοση Στυλ. Αλεξίου*. Ερμής.
- Κριαράς, Ε. (1940), *Γύπαρις*. Κριτική έκδοσις.
- Κρυστάλλης, Κ. (χ.χ.), *Άπαντα. Ποίηση-Πεζός Λόγος-Μελετήματα-Γράμματα*. Αυλός.
- Λουκάτος, Δ. (1967-68), «*Αργίαι και άγιοι τιμωροί*». ΕΚΚΕΛ 20-21.
- Μαμαλάκης, Μ. (1977), *Συμβολή στη σπουδή της ιατρικής των ραψωδιών του Ομήρου*. Διδακτορική διατριβή.
- Μαρινάκη, Κ. (1992), *Απάνω Μεριά Φολεγάνδρου: Οικιστική και Βιοτική Οργάνωση*. Αυτοέκδοση.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (1981), *Σοφοκλέους Φιλοκτήτης. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*. Gutenberg.

- Μέγας, Γ. (1940), *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*. Ακαδημία Αθηνών.
- Μερακλής, Μ. (1989), *Λαογραφικά Ζητήματα*. Χ. Μπούρα.
- Μερακλής, Μ. (2011), *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση-Ήθη και Έθιμα-Λαϊκή Τέχνη*. Οδυσσέας.
- Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, Μ. (1999), Το παιδί με ειδικές ανάγκες στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία μέχρι το 1940.
- Μπαλαφούτας, Ι. (1998), *Κοντά στις ρίζες μας. Λαογραφικά της Στιμάγκας*.
- Μπαλαφούτας, Ι. & Τσιούγκος, Π. (2000), *Αρχαία και Νέα Ιστορία του Χωριού μου. Ελληνοχώρι Κορινθίας*. Κατάγραμμα.
- Μπαλαφούτας, Ι. & Οικονομοπούλου, Α. (2005), *Το γονιμικό περιβάλλον και οι λαϊκές ιατρικές απαγορεύσεις κατά την κύηση*. Ιατρικό βήμα.
- Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, Α. (1985), *Παραδοσιακή Ιατρική στην Πελοπόννησο*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Μπουμπουλίδης, Φ. (1955), *Κρητική λογοτεχνία*. Ζαχαρόπουλος.
- Μπουνιαλής, Μ. (1995), *Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*. Στιγμή.
- Ντάτση, Ε. (2018), *Ο μαγικός λόγος στα λαϊκά γιατροσόφια*. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Οικονομόπουλος, Χ. & Οικονομοπούλου, Α. (2011), *Η παραδοσιακή μαμή της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία, την Τουρκοκρατία και τα χρόνια του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους*. Κρητολογικά Γράμματα.
- Όμηρος, (1998), *Οδύσσεια. Το αρχαίο κείμενο. Στην έκδοση «Α. Εφταλιώτη, Ομήρου Οδύσσεια»*. Διαχρονικές Εκδόσεις.
- Παπαδιαμάντης, Αλέξ. (1984), *Άπαντα*, τ. 3, κριτική έκδ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Δόμος.
- Πασσαλής, Χ. (2000), *Νεοελληνικές Λαϊκές επωδές (γητειές, ξόρκια): μορφολογικά χαρακτηριστικά και εθνογραφικές καταγραφές*. Ε.Α.Δ.Δ.
- Πετράκης, Η. (1818), *Λοιμολογία ή περί της Πανώλους, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής, μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων*.
- Πετράκος, Β. (1992), *Το Αμφιαράειο του Ωρωπού*. Κλειώ.
- Πετρόπουλος, Δ. (1953), *Η ακληρία εις τα έθιμα του ελληνικού λαού*. Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών.
- Πολίτης, Ν. (1917), *Ωκυτόκια, Λαογραφία*.
- Πολίτης, Ν. (1931), *Αι ασθένειαι κατά τους μύθους του ελληνικού λαού*.
- Πολίτης, Ν. (1931), *Τα κατά την γέννησιν*, Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ'. Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών.
- Πολίτης, Ν. (1969), *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Ε.Γ. Βαγιονάκης.

- Πολυλάς, Ι. (1923), *Ομήρου Ιλιάς*. Βιβλιοθήκη Βασιλείου «Αρχαίων Έργα».
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ. (2018), *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη-Σχέσεις Αμφίδρομες*. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Προμπονάς, Ν. (2003), *Διφίλου του Σίφνιου: περί των προσφερομένων τοις νοσούσι και τις υγιαίνουσιν*. Πολιτιστικός Σύλλογος Σίφνου.
- Πρωάκης, Κ. (1985), *Λαογραφικοί θησαυροί Θυμανών*. Χίος.
- Ραμουτσάκη, Ι. (1998), *Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της Ενετοκρατίας στην Κρήτη*. Δέλτος.
- Ρηγάτος, Γ. (1980), *Κένταυρος Χείρων. Ο γιατρός του Πηλίου. Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχ. 140, σελ. 100-105.
- (1992), *Η υγεία του παιδιού στη λαϊκή μας παράδοση*. Δωδώνη.
- (1997), *Νεοελληνικά επώνυμα με ιατρική προέλευση*. Βήτα.
- (1998), *Λαογραφία και ιστορία της ιατρικής στο έργο του Βαλαωρίτη*. Βήτα.
- (1998), *Πρόσωπα και ζητήματα. Δοκίμια για την ιατρική στη λογοτεχνία*. Βήτα.
- (1999), *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*. Βήτα.
- (2006), *Ιστορία της Ιατρικής. Από τον Μεσαίωνα ως τον 18^ο αιώνα*. Βήτα.
- (2007), *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
- Ρούσμελης, Σ. (1971), *Κωμωδία των ψευτογιατρών*. Αυτοέκδοση.
- Ρωμαίος, Κ. (2010), *Ασημόπαιδα*. Αυτοέκδοση.
- Ρωπαΐτου, Ζ. (2012), *Τα μπαρμπέρικα, η πορεία τους στο πέραςμα του χρόνου και αφηγήσεις κουρέων*. Φύλιπότη.
- Σακελλαρίδης, Κ. (1965), *Το νισύρικο δημοτικό τραγούδι. «Νισυριακά»*. Εταιρεία Νισυριακών Μελετών.
- Σαρλής, Β. (2006), *Λαογραφικά Σύμμεικτα του Δήμου Φενεού Κορινθίας*.
- Σέργης, Μαν. (2007), *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} - 1922): Γέννηση-Γάμος-Θάνατος*. Ηρόδοτος.
- Σιατόπουλος, Δ. (1991), *Ομήρου Ιλιάδα. Ποιητική πιστή μετάφραση. Εισαγωγή-Αρχαίο κείμενο-Σχόλια*. Χρ. Πανεζή.
- Σιδέρης, Ζ. (1988), *Ομήρου Οδύσσεια. Εισαγωγή, ερμηνευτικές σημειώσεις Ελένης Κακριδή*. Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Σούτσος, Αλ. (1828), *Σάτιραι*.
- Σταματάκος, Ι. (1971), *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*. Φοίνιξ.

Στρατουδάκη, Αικ. (2021) *Γιατροσόφια, βότανα, γητειές και φυσικές λιχουδιές από την προφορική-εμπειρική παράδοση από γιαγιάδες των Χανίων Κρήτης*. <https://traditionalhellenicmedicine.gr>

Τζιάτζιος, Ε. (1928), *Τραγούδια των Σαρακατσαναίων. Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*. Ι.Ν. Σιδέρη.

Τωμαδάκης, Ν.Β. (1933), *Η εύμορφη βοσκοπούλα*. Περιοδ. «Κρητικά», τόμ. Α', σελ. 141-154.

Χαβάκης, Ι. (χ.χ.), *Η αρρώστια, ο γιατρός και τα φάρμακα στην κρητική μούσα*.

Χαβιάρα-Καραχάλιου, Σ. (1993), *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, GASCI-HELLAS.

Χαριτωνίδου, Α. (1978), *Επίδαυρος. Το ιερό του Ασκληπιού και το μουσείο*. Κλειώ.

Χορτάτζης, Γ. (1928), *Ερωφίλη*. Στ. Ξανθουδίδου.

Χρησιτίδης, Α. (2009), *Η μαγική χρήση της γλώσσας στον τόμο Γλώσσα και μαγεία*. Ιστός.

Χρυσανθοπούλου Β. (2007), *Νάνι που το σπερνε αητός/τσαι που το γέννα κόρη. Η γέννηση στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 19^ο και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*. Αρχαιολογία και Τέχνες.

Alexandrakis, O. (1992), *Medical Anthropology: The Development of the Field*. University of California Press.

Baer Hans, (1997), *Medical Anthropology and the World System: A critical Perspective*. Bergin and Garvey.

Beck Hans-Georg (1988), *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Blum R. & E. (2005), *Η κακιά ώρα. Μαγεία, τελετουργίες και προλήψεις της ελληνικής υπαίθρου*.

Bolton, Brett (1980), *Οι μυστηριώδεις δυνάμεις των φυτών*, Αθήνα.

Brown, Peter (2000), *Η κοινωνία και το άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, μτφρ. Αλ. Παπαθανασοπούλου, Άρτος Ζωής.

----- (2001), *Η δημιουργία της ύστερης Αρχαιότητος*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Εστία.

Cavarnos, J. (1950), *Ανέκδοτα ποιήματα του Ανδρέα Σηλεγγίου*. Περιοδ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Δ', σελ. 7-20.

Huebert, T., McCulloch, F. & Schnurrenberg, R. (1971), *Diseases transmitted from animals to man*, Amer Iowa St U Pr.

Peri Massimo, (1999), *Του πόθου αρρωστημένος. Ιατρική και ποίηση στον Ερωτόκριτο*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΚΑΙ ΔΑΣΚΑΛΕΣ Ν.
ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ (σχ. έτος 1964-1965, από το αρχείο Ι.Θ. Κακριδή)

χφο.1 (Αθήκια Κορινθίας): Στυλιανός Τριαντάφυλλος.
χφο. 23 (Σολομός Κορινθίας): Παύλος Κώνστας.
χφο. 24 (Σπαθοβούνι Κορινθίας): Μιχαήλ Βλάχος-Ευθ. Καλογεροπούλου.
χφο. 25 (Στεφάνι Κορινθίας): Μιχαήλ Μ. Ιατρού.
χφο. 27 (Χαλκή Κορινθίας): Ζαχαρίας Μπαλάσκας-Παναγιώτα Μιχοπούλου.